

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2**

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 2. 2023

**Черкаси - 2023
Cherkasy - 2023**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015 р.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також уміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 6 від 21.12.2023 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі *Index Copernicus (ICV 2023: 58.53)*.

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. *С. В. Корновенко*

Заступник голови редакційної колегії:

к. і. н., доц. *А. П. Іржавська*

Відповідальний секретар:

д. і. н., доц. *К. В. Івангородський*

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. *В. Ф. Босчко*; к. і. н., доц. *Г. М. Голиш*; к. і. н. *О. М. Донік*; д. і. н., проф. *Н. І. Земзюліна*; к. і. н., доц. *В. О. Кірєєва*; д. і. н., проф. *С. В. Кульчицький*; к. і. н., доц. *Л. Г. Лисиця*; д. і. н., проф. *В. В. Масненко*; к. і. н., проф. *В. М. Мельниченко*; д. і. н., проф. *А. Г. Морозов*; д. і. н., проф. *С. С. Падалка*; д. і. н., проф. *О. Г. Перехрест*; д. і. н., проф. *Ю. П. Присяжнюк*; к. політ. н., доц. *М. І. Ратніков*; д. і. н., проф. *З. В. Священко*; д-р габлітований, проф. *Павел Серженга* (Польща); д. і. н., проф. *Л. І. Синявська*; д. і. н., проф. *Є. Г. Сінкевич*; д-р габлітований, проф. *Анджей Степнік* (Польща); к. і. н., доц. *Р. П. Сухацький*; д. і. н., проф. *І. А. Фареній*; д. і. н., проф. *А. Ю. Чабан*; д. і. н., проф. *М. Шмигель* (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (067) 709-05-28

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: historycnu@gmail.com

© Автори, 2023

© Черкаський національний університет, 2023

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Certificate of state re-registration KB № 21390-11190P dated 25.06.2015.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 6 of December 21, 2023).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2023: 58.53).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *A. P. Irzhavska*

Secretar responsible:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *K. V. Ivangorodsky*

Editorial board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *G. M. Golysh*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *L. G. Lysytsya*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysyajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Syvashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenga* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenny*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*; Dr. of hist. sc., Prof. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,

tel. (067) 709-05-28

Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: historycnu@gmail.com

© Authors, 2023

© Cherkasy National University, 2023

ЗМІСТ

Історіографія та методологія

Карабін Богдана

Золотоноша XVI–XX ст. у краєзнавчих дослідженнях М. Ф. Пономаренка
1960-х–1990-х рр. 8

Політика пам'яті

Івангородський Костянтин

Меморіальне законодавство РФ як засіб окупаційної політики: історико-правовий
аналіз (Частина II. Еволюція та сутність російського меморіального законодавства) . . . 19

Історія України

Байкеніч Дмитро

Вплив аграрної політики більшовиків на скорочення посівів зернових в Україні
як один із чинників виникнення масового голоду 1921–1923 рр. 44

Карабін Олександр

Праця військовополонених у сільському господарстві на території
Наддніпрянщини у 1914–1918 рр.: правова регламентація та умови 62

Петренко Іван

Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму як чинник
виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні. 71

Фареній Ігор

Селянська революція в Наддніпрянській Україні перших десятиліть XX ст.:
етнокультурні аспекти 93

Фесенко Андрій, Луковенко Ілля

Релігійна ситуація на окупованій території Донеччини (2014–2021 рр.) 107

Всесвітня історія

Казаков Геннадій

Сегрегація як складова повсякденного становища афро-американських
військовослужбовців у Другій світовій війні (період 1941–1943 рр.) 116

Коцур Леся

Державне будівництво незалежної Литовської Республіки крізь призму
культурної політики 122

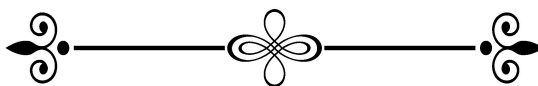
Сухушина Олена

Підтримка і допомога Республіки Північна Македонія Україні в умовах
повномасштабної російської агресії 131

Рецензії та огляди

Корновенко Сергій

Збірник «Літопис цивільного спротиву Херсона у 2022 році у вимірах
повномасштабної агресії росії проти України»
(упорядник Черемісін Олександр Вікторович) 145

CONTENTS

Historiography and methodology

Karabin Bohdana

Zolotonosha of the 16th–20th centuries in local history research of M. F. Ponomarenko
1960s–1990s 8

Memory policy

Ivangorodsky Kostiantyn

Memorial legislation of the Russian Federation as occupation policy tool: historical
and legal analysis (Part II. Evolution and essence of Russian memorial legislation) 19

History of Ukraine

Baikienich Dmytro

The influence of the bolshevik agrarian policy on the reduction of grain sowing
in Ukraine as one of the factors of the mass famine of 1921–1923 44

Karabin Oleksandr

Work of prisoners of war in agriculture in the territory of Naddniprianshchyna
in 1914–1918: legal regulations and condition 62

Petrenko Ivan

The grain procurement policy of the communist regime and arising of the mass
famine of 1921–1923 in Ukraine. 71

Fareniy Igor

The peasant revolution in Transdnieper Ukraine in the first decades of the 20th century:
ethno-cultural aspects. 93

Fesenko Andrii, Lukovenko Illia

The religious situation in the occupied territory of Donetsk region (2014–2021). 107

World History

Kazakov Hennadii

Segregation as a component of african-american military servants daily situation
in the World War II (period 1941–1943) 116

Kotsur Lesia

State-building of the independent Republic of Lithuania through the prism of cultural
policy 122

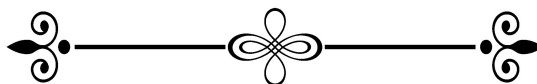
Sukhushyna Olena

Support and help Republik of North Macedonia in Ukraine under full-scale russian
aggression 131

Reviews

Kornovenko Serhii

Review on the collection “Chronicle of Kherson’s civil resistance in 2022
in the dimensions of russia’s full-scale aggression against Ukraine”
(compiled by Oleksandr Viktorovych Cheremisin) 145

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК908(477.46-21Золотоноша)15/19: 908(477.46)1960/1990(092)Пономаренко
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-8-18

Bohdana Karabin

*Postgraduate student of the Department of History, Law and Teaching Methods,
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2738-8677>
e-mail: karabindana26@gmail.com*

ZOLOTONOSHA OF THE 16th–20th CENTURIES IN LOCAL HISTORY RESEARCH OF M. F. PONOMARENKO 1960s–1990s

Abstract. *The purpose is to analyze the research on the history of Zolotonosha city conducted in the 1960s to 1990s by M. F. Ponomarenko, a well-known local historian of Cherkashchyna of the second half of the 20th century.*

The academic novelty of this article is determined by the absence of a special professional study in contemporary Ukrainian historiography that would address the mentioned issue. Based on a detailed analysis of M. Ponomarenko's publication heritage, consisting of 45 articles and manuscript materials, the main directions of his scientific interests on the specified topic were outlined. The contribution of M. Ponomarenko to the issue of determining the date of the city's foundation, the origin of its toponym, the formation of the administrative-territorial status and the appearance of heraldic symbols has been characterized.

Methodology. *In the process of studying the topic, the biographical and chronological methods of historical research, as well as the interdisciplinary method of systemic analysis, were used.*

Conclusions. *It was determined that the issue of the historical past of Zolotonosha city was one of the central topics in the scientific activity of the local historian. The involvement of the local historian in the writing of the encyclopedic publication «History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Cherkasy oblast» has been highlighted. It was found that the work on this project influenced M. Ponomarenko's further research on the history of Zolotonosha city, which became the basis for the essay and monograph titled «Zolotonosha» published in the 1970s. The aspects of the city's past that were most frequently highlighted at the beginning of his activity and those that were emphasized in the later stages have been outlined. Additionally, the connections of this issue with other directions of the local historian's activities were examined. In particular, his participation as a member of the commission for renaming streets and squares, whose work was conducted in Zolotonosha during the 1990s, has been noted. However, according to the literature analysis, the local historical legacy of M. Ponomarenko, including his work on the history of Zolotonosha, still requires further in-depth theoretical research.*

Key words: *Zolotonosha, toponymy, topography, heraldry, local historical publications, essay.*

Богдана Карабін

*аспірантка кафедри історії, правознавства і методики викладання,
Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка,
м. Глухів, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2738-8677>

e-mail: karabindana26@gmail.com

ЗОЛОТОНОША XVI–XX СТ. У КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ М. Ф. ПОНОМАРЕНКА 1960-х–1990-х рр.

Анотація. Мета – проаналізувати дослідження з історії м. Золотоноші, проведені у 1960-х – 1990-х рр. М. Ф. Пономаренком, відомим краєзнавцем Черкащини другої половини ХХ ст.

Наукова новизна статті зумовлена відсутністю у сучасній українській історіографії спеціального фахового дослідження, яке б висвітлювало вказану проблему. На основі детального аналізу публікаційної спадщини М. Пономаренка, що складається з 45 статей та рукописних матеріалів, було окреслено основні напрями його наукових інтересів за вказаною темою. Характеризовано внесок М. Пономаренка у визначення дати заснування міста, походження його топоніму, формування адміністративно-територіального статусу та появи геральдичної символіки.

Методологія. Під час опрацювання теми використано біографічний та хронологічний методи історичного дослідження і загальнонауковий метод системного аналізу.

Висновки. Визначено, що проблематика історичного минулого м. Золотоноші була однією з головних у науковій діяльності краєзнавця. Висвітлено участь краєзнавця у написанні енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область». З'ясовано, що робота над цим проєктом вплинула на подальші дослідження М. Пономаренка з історії Золотоноші, які стали основою для опублікованих у 1970-х рр. нарисів та книги «Золотоноша». Разом із тим, з'ясовано, які аспекти минулого міста висвітлювалися найчастіше на початку діяльності краєзнавця, а які на пізньому етапі. Також розглянуто зв'язки окресленої проблематики з іншими напрямками діяльності краєзнавця. Зокрема, акцентовано на його участі у складі комісії з перейменування вулиць та майданів, робота якої проводилася в 1990-х рр. у Золотоноші. Однак згідно з аналізом літератури, краєзнавчий доробок М. Пономаренка, зокрема й з історії Золотоноші, все ще потребує поглибленого теоретичного дослідження.

Ключові слова: Золотоноша, топонімія, топографія, геральдика, краєзнавчі публікації, нарис.

Постановка проблеми. У часи одного з найбільших соціальних потрясінь ХХІ ст., яким є російсько-українська війна, актуальність поглибленого вивчення історії України значно зростає. Переосмислення минулого історичного досвіду у вже наявній українській науковій спадщині та відкриття маловідомих або забутих доробків регіональних дослідників має стати потужною зброєю у цій боротьбі за українську ідентичність. Аналіз діяльності українських краєзнавців та введення в науковий обіг результатів їхніх досліджень якісно збагатить історичну скарбницю нашої країни. Такої уваги заслуговує і представлений у статті науково-краєзнавчий доробок з історії м. Золотоноші Михайла Федоровича Пономаренка (1920–2010) – одного з найяскравіших представників краєзнавчого руху на Черкащині другої половини ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Краєзнавча спадщина М. Пономаренка в українській історіографії представлена досить фрагментарно, здебільшого у працях колег краєзнавця, серед яких М. Борщ¹, В. Мельниченко², П. Соса³, В. Трохименко⁴, В. Хоменко⁵.

¹ Борщ М. Перший директор Золотоніського музею. З вершини славетних Черкашан. Краєзнавчі нариси, вірші, поеми. Черкаси, 2013. С. 303–309.

Окремо слід відзначити статтю Г. Голиша⁶, який звертав увагу на дослідження М. Пономаренка з історії м. Золотоноші. Досягнення краєзнавця із зазначеної проблематики згадуються у роботах В. Бурія⁷, М. Деєва⁸, Л. Дядик⁹. Оскільки в наявній історіографії тема не відображена повною мірою, запропоноване нами дослідження є актуальним.

Мета дослідження полягає в аналізі краєзнавчої публіцистики та науково-краєзнавчих робіт М. Пономаренка з історії м. Золотоноші. Зазначений напрям був пріоритетним упродовж діяльності краєзнавця та охоплює різні аспекти історичного минулого міста. Автором опрацьовано чисельну джерельну базу, зокрема рукописи з фонду особового походження, який зберігається у Державному архіві Черкаської області та публікації у періодичних виданнях з фонду Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Т. Шевченка.

Виклад основного матеріалу. Історія м. Золотоноша є однією з головних тем краєзнавчих публікацій М. Пономаренка другої половини ХХ ст. Слід зазначити, що у дослідженнях краєзнавця часто зустрічаються посилання на праці вчених, що займалися вивченням історії м. Золотоноша у ХІХ – першій половині ХХ ст. Насамперед це доробок М. Максимовича, М. Ткаченка та В. Ляскоронського. Оскільки, ми не виявили посилання на матеріали з історії м. Золотоноші, які були б сучасниками М. Пономаренка, це наводить на думку, що він був одним із провідних дослідників зазначеної теми у другій половині ХХ ст. Нами проаналізовано 45 статей краєзнавця, опублікованих на сторінках періодичних видань «Черкаська правда» (м. Черкаси), «Прапор Леніна» (нині – «Вісник Золотоніщини») та «Златокрай» (обидві м. Золотоноша) у 1960–1999 р. Це дозволило виокремити основні етапи розробки М. Пономаренком даної проблематики, що мали свої особливості й результати: 1) 1961–1976 рр.; 2) 1976–1991 рр.; 3) 1991–1999 рр.

1) 1961–1976 рр. Аналізуючи відомості про м. Золотоношу, виявлені в архівних матеріалах та працях інших істориків, М. Пономаренко у своїх дослідженнях окреслив ключові аспекти з її минулого. Насамперед це питання дати заснування міста, походження назви, становлення його адміністративно-політичного статусу. Так, в одній із перших опублікованих розвідок краєзнавця, що має назву «Золотоноші – 400 років»¹⁰ дата заснування Золотоноші – 30 червня 1561 р., проте автор уточнює, що вона є умовною. Це пов'язано з тим, що документальні підтвердження відсутні, а з наявних можна зробити припущення, що місто з'явилося в середині ХVІ ст.

Ця версія підтверджується і в наступній публікації М. Пономаренка «Золотоноша»¹¹. Окрім цього, в ній автор зазначив про виявлені в центрі міста археологічні знахідки доби неоліту та Київської Русі, що засвідчують давнє залюднення місцевості, подав перелік видатних діячів ХІХ та ХХ ст., які є уродженцями міста і які були його гостями. Попри те,

² Мельниченко В. З любов'ю до Черкащини. *Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини*. Збірник статей, спогадів про М. Ф. Пономаренка та його вибраних публікацій / упор. В. М. Мельниченко. Черкаси: «Вертикаль», 2020. С. 3–13.

³ Соса П. Біобібліографічний словник краєзнавців України. Пономаренко М. Ф. *Краєзнавство*. 1994. № 1–2. С. 17–19.

⁴ Трохименко В. Патріарх українського краєзнавства, народний академік М. Пономаренко. *Бо ти на землі – людина* / В. Трохименко. Черкаси, 2006. С. 365–373.

⁵ Хоменко В. Народний академік. *Силуети*. Київ, 2016. С. 14–18.

⁶ Голиш Г. Історія Золотоніщини ХVІІІ – поч. ХХ ст.: джерелознавчий аспект. *Черкащина в контексті історії України: матеріали ІІІ наук. – краєзн. конф. Черкащини*. Черкаси, 2008. С. 299–307.

⁷ Бурій В. Патріарх краєзнавства Шевченкового краю – М. Ф. Пономаренко. *Катеринопільський вісник*. 2002, 1 жовтня. С. 3.

⁸ Деєв М. Краєзнавча та просвітницька діяльність Михайла Федоровича Пономаренка. *Юний краєзнавець Черкащини*. Черкаси, 2014. Чис. 10–11. С. 100–107.

⁹ Дядик Л. Видатний краєзнавець і педагог Черкащини. *Педагогічний вісник*. 2020. №4. С. 65–66.

¹⁰ Пономаренко М. Золотоноші – 400 років. *Прапор Леніна*. 1961. 13 квітня.

¹¹ Пономаренко М. Золотоноша. *Черкаська правда*. 1962. 27 січня.

що топонімія була окремим напрямом наукових досліджень М. Пономаренка, у розвідці він вперше проаналізував версії походження назви «Золотоноша».

Того ж таки 1962 р. з однойменною назвою було опубліковано ще одну статтю М. Пономаренка, але в іншому виданні. Зазначена публікація доповнена відомостями про конфлікт магнатів Довмонтів та Вишневецьких за володіння Золотоношею в 40-х рр. XVII ст., участь золотоніської козацької сотні у війні 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького та Переяславському повстанні 1666 р. Також у ній описано економічне становище Золотоноші після перетворення її з сотенного містечка на повітовий центр 1781 р. у результаті ліквідації залишків автономії Гетьманщини¹².

Разом із тим, у 1960-х рр. М. Пономаренко публікував короткі повідомлення, які стосувалися історії інфраструктури міста. Так, у замітці «Перший автомобіль у Золотоноші»¹³ зазначено про появу цього виду транспорту в Золотоноші 1910 р. А в публікації «Поштові марки Золотонощини»¹⁴ йдеться про діяльність земської пошти у Золотоноші наприкінці XIX – на початку XX ст. та особливості золотоніських марок. За даними автора, всього їх було 17 видів із 23 різновидностями, на них обов'язково було зображення герба міста й повіту та напис «Поштова марка Золотоніського земства». Становлення друкарської справи краєзнавець згадав у публікації «Перша друкарня»¹⁵. У ній зазначено про перші золотоніські книги, які були надруковані в 60-х рр. XIX ст. у друкарнях Києва, Полтави та Переяслава. Появу друкарень у місті автор фіксує 1887 р. та пов'язує з іменем Валька Берковича Гольденберга.

У цей же період М. Пономаренко розпочав дослідження історії освіти у Золотоноші. Так, у статті «Створення гімназії»¹⁶ йде мова про історію земської чоловічої гімназії, яка була попередницею Золотоніської школи № 4. Як зазначав краєзнавець, автором проекту будівництва був А. Балавенський, а сам заклад 4 рази змінював свій статус: 1) чоловіча гімназія 1910–1919 рр.; 2) трудова школа 1920–1922 рр.; 3) педагогічне училище 1922–1941 рр.; 4) золотоніська середня школа № 4 (з 1962 р. – імені С. Скляренка) 1957–1988 рр. У коментарі «Освіта в Золотоноші»¹⁷ М. Пономаренко розкрив становище освіти та кількість навчальних закладів у місті на початку 1960-х рр. Деяко пізніше було опубліковано статтю «З історії народної освіти в районі»¹⁸, в якій краєзнавець зібрав відомості про розвиток освіти у Золотоноші на початку XX ст.

Стаття М. Пономаренка «Передмістя Золотоноші»¹⁹ присвячена питанням історичної топографії м. Золотоноші кінця XVII – початку XX ст. У ній автор з'ясував етапи формування золотоніських передмість, які стали основою 8 районів міста та проаналізував етимологію їхніх назв. Як зазначив М. Пономаренко, на середину XVIII ст. Золотоноша мала центральну частину та три передмістя: Струнківське, Радківське та Зозулівське. Згодом сформувалися Хабата, Шепелівське, Троїцьке та Затроїцьке. Найпізніше було утворено район Новоселиця.

У 1970-х рр. краєзнавчі статті М. Пономаренка доповнилися ономастичними дослідженнями. Так, у публікації «Золотоноша – золоте денце»²⁰ краєзнавець зробив детальний розбір питання походження топоніма «Золотоноша». У матеріалі доведено, що за свою історію містечко мало три назви: Глинщина, Золотне та Золотоноша. Перша

¹² Пономаренко М. Золотоноша. *Молодь Черкащини*. 1962. 26 вересня.

¹³ Пономаренко М. Перший автомобіль у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1960. 27 грудня.

¹⁴ Пономаренко М. Перші поштові марки Золотонощини. *Прапор Леніна*. 1961. 12 жовтня.

¹⁵ Пономаренко М. Перша друкарня. *Під прапором Леніна*. 1962. 24 липня.

¹⁶ Пономаренко М. Створення гімназії. *Прапор Леніна*. 1960.

¹⁷ Пономаренко М. Освіта в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1962. 31 березня.

¹⁸ Пономаренко М. З історії народної освіти в районі. *Прапор Леніна*. 1965. 7 грудня.

¹⁹ Пономаренко М. Передмістя Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1971. 29 червня.

²⁰ Пономаренко М. Золотоноша – золоте денце. *Прапор Леніна*. 1971. 24 серпня.

пов'язана з родом князів Глинських, до володінь яких у XVI ст. належала територія містечка. За припущенням М. Пономаренка, зміна назви відбулася на зламі XVI–XVII ст., оскільки в історичних документах у 1576 р. місто згадується як «Золотна», а вже 1616 р. як «Золотоноша». Походження цих топонімів, за словами краєзнавця, є дискусійним питанням. На думку дослідників, назву місто отримало від прилеглої до нього річки Золотоношка, адже, як пояснив автор: «Не місто, а вода може носити золото». Окрім того, М. Пономаренко, зазначив, що в народній творчості до топоніма «Золотоноша» присвячено цілу низку «золотих легенд», декілька з яких зустрічаються найчастіше. Одна пов'язана з іменем воєводи Я. Вишневецького, за правління якого в першій половині XVII ст. замок був центром збору податків золотом. У другій легенді розповідається про один із татарських набігів на територію України, що закінчився загибеллю військової флотилії, яка, повертаючись до Криму з награбованим золотом, потрапила в шторм саме біля містечка. Однак, за словами краєзнавця, ні одна з версій не має документального підтвердження і це закріплює думку, що від р. Золотоношка, дно якої покрите шаром слюди та в результаті має золотавий відблиск, місто й отримало теперішню назву. Проаналізована М. Пономаренком теорія надовго закріпилася в історіографії.

Натомість сучасні ономастичні дослідження все ж пов'язують назву «Золотоноша» з періодом монгольської навали. Так, у монографії К. Терещенка²¹ зазначено, що топонім «Золотоноша» утворився від слова «-З(о)лот -», що з маньчжурської мови перекладається як «платити штраф, пеню, винагороду». Таким чином, дослідник зараховує цю назву до татаро-монгольського фракталу, що об'єднує топоніми сіл та річок, які були розташовані вздовж шляху монгольської орди 1241 р.

Дослідження історії заснування міста М. Пономаренко продовжив у статті «Золотоноша – місто давнє»²². У ній він проаналізував відомості про Золотоношу, зазначені у матеріалах «Географічно-статистичного словника Російської імперії П. Семенова» (1863–1885), «Архіву Південно-Західної Росії» (1859–1914), «Історії селянства української РСР» (1967), монографії Д. Мишка «Соціально-економічні умови формування української народності» (1963) та доробках М. Максимовича і М. Домантовича, і таким чином сформулював історіографію теми. Також краєзнавець детальніше розробив питання дати заснування. Аналізуючи такі документи, як заповіт князя Б. Корецького від 30 червня 1576 р. (містить першу згадку про місто) та заяву княгині Г. Чарторийської від 15 травня 1571 р. (сестра попереднього власника володінь), висловив думку, що на початок 70-х рр. XVI ст. як осада Золотоноша вже існувала. Натомість, як звернув увагу М. Пономаренко, у тестаменті серед перерахованих маєтностей родини Глинських у 1552 р. місто ще не значилося. Тому краєзнавець зробив висновок, що як місто Золотоноша могла бути заснована в останній третині XVI ст., за часів Люблінської унії (1569) та до появи реєстрового козацтва (1572). Таким чином, спростував раніше поширену дату заснування міста – 1561 р., і в подальших своїх дослідженнях уникав її використання.

Більшість із зазначених публікацій М. Пономаренка стали основою його подальших праць. Оскільки період 1960-х – поч. 1970-х рр. у радянській історичній науці відзначився створенням 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР», краєзнавець, як збирач матеріалів з історії Черкащини, теж брав участь у цьому процесі. Він став автором історико-документального нарису «Золотоноша», що увійшов до тому «Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область» (1972)²³. Попри присутність низки ідеологічних кліше, історія Золотоноші у виданні представлена досить інформативно: вказано про археологічні

²¹ Терещенко К. Додітописна мовна історія українців. Київ–Дрогобич, 2016. С.193.

²² Пономаренко М. Золотоноша – місто давнє. *Пранор Леніна*. 1971. 12 жовтня.

²³ Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Черкаська область / за ред. О. Л. Стещенко. Київ: АН УРСР, Ін-т історії, 1972. С. 257–273.

знахідки, першу згадку про місто, соціально-економічне життя в XVII ст., основні події доби козацтва, участь місцевого населення у Коліївщині, розвиток міста в XVIII–XIX ст., перебіг подій початку XX ст., встановлення радянської влади, період німецької окупації у роки Другої світової війни та розвиток у післявоєнний період. Однак, якщо порівняти з рукописом М. Пономаренка, то видно, що опублікований текст зазнав деяких скорочень²⁴. Наприклад, у ньому відсутні відомості про топонім та власників міста в XVI–XVII ст., обмежені дані про участь золотоніських козаків у Північній війні, події 1905–1907 рр., соціально-економічний розвиток міста в 1930–ті рр. Проте в 1974 р. на основі цього нарису була видана книга М. Пономаренка «Золотоноша»²⁵, до якої увійшла інформація відсутня у виданні «Історія міст і сіл. Черкаська область». Також ці матеріали були опубліковані у статті «Золотоноша»²⁶ за 1976 р., присвяченій 400-річчю першої згадки про Золотоношу.

2) 1976–1991 рр. У 1978 р. до 35-ї річниці визволення Золотоноші від нацистських загарбників, було опубліковано статтю М. Пономаренка «Незабутня осінь»²⁷. У ній краєзнавець описав перебіг бойових дій на лівобережній Черкащині восени 1943 р., у результаті яких 22 вересня м. Золотоноша, разом із прилеглими селами, була звільнена. Окупація міста тривала з 19 вересня 1941 р., а з 1 вересня 1942 р. воно мало статус центру Золотоніського гебіту²⁸. За словами М. Пономаренка, у звільненні Золотоноші було залучено сили 7-ї, 8-ї, та 9-ї бригади 3-го гвардійського механізованого корпусу.

У 1980–1990-х рр. М. Пономаренко продовжив досліджувати соціально-культурне життя м. Золотоноші. У цей період публікаційний доробок краєзнавця поповнили матеріали з історії розвитку освітніх установ та відомих педагогів краю. Так, у статті «Золотоніський Макаренко»²⁹, краєзнавець розкрив біографію педагога О. Авраменка та його діяльність у Золотоноші 1914–1929 рр. Як зазначає М. Пономаренко, О. Авраменко був засновником першої трудової школи у регіоні та очолював її упродовж 1920–1929 рр. Його педагогічна система була схожою на ту, яку запроваджував А. Макаренко, хоча і дещо скромнішою, та не такою популярною, однак є важливою віхою в історії розвитку шкільної освіти Золотоноші.

У публікації «Одна з найстаріших»³⁰ М. Пономаренко приділив увагу історії Золотоніської школи № 3. Як зазначив автор, освітній заклад почав функціонувати як повітова школа з 1820 р., з 1839 р. – як повітове училище, з 1878 р. – як 2-класне міське училище, з 1912 р. – як вища початкова школа, з 1920 р. її реорганізовано в 7-річну трудову школу та в 1934 р. у середню. За словами краєзнавця, серед випускників школи є такі відомі персоналії, як О. Навроцький, О. Баранник та І. Патлаєвський.

Розвідка «Найдавніша в Золотоноші»³¹ стосується історії Золотоніської середньої школи № 6. Як зазначив М. Пономаренко, заклад бере свій початок з 1761 р. як школа при Золотоніському Благовіщенському дівочому монастирі. У XIX ст. її було реорганізовано в Благовіщенську церковну школу, а після встановлення радянської влади – у світську.

Разом із тим, М. Пономаренко, приділив увагу і діяльності творчих об'єднань та колективів у місті. Насамперед це стосувалося золотоніської філії спілки селянських письменників «Плуг». Дослідження краєзнавця з цієї теми було опубліковано у статті «Плуг у Золотоноші»³². У ній автор зазначає, що золотоніська організація, як і черкаська, була

²⁴ Державний архів Черкаської області (ДАЧО). Ф. Р-5428. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 50–108.

²⁵ Пономаренко М. Золотоноша. Дніпропетровськ, 1974. С. 75.

²⁶ Пономаренко М. Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1976. 17, 19, 22, 24, 26, 29 червня.

²⁷ Пономаренко М. Незабутня осінь. *Прапор Леніна*. 1978. 29 вересня.

²⁸ Історія Золотоноші. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Золотоноші

²⁹ Пономаренко М. Золотоніський Макаренко. *Прапор Леніна*. 1981. 17 січня.

³⁰ Пономаренко М. Одна з найстаріших. *Прапор Леніна*. 1981. 29 січня.

³¹ Пономаренко М. Найдавніша в Золотоноші. *Златокрай*. 1995. 13 грудня.

³² Пономаренко М. Плуг у Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1984. 19 червня.

утворена 1924 р. і складалася спочатку з 5-ти активних членів (Ю. Гедзь, П. Хуторський, І. Семенів, І. Радкевич та Д. Гайовий), але з набуттям товариством популярності, ця кількість збільшувалася шляхом залучення місцевої молоді. Організація проіснувала до 1932 р., реорганізація літературних об'єднань стала причиною припинення її діяльності. Проте, як зазначив автор, найбільш активні її учасники увійшли до складу утвореної 1934 р. Спілки письменників України.

Окрім того, М. Пономаренко висвітлював у пресі й діяльність товариств, до складу яких входив і сам. Так, у публікаціях «Нове об'єднання в Золотоноші» та ««Супій» набирає силу»³³ краєзнавець повідомив про заснування у Золотоноші 1 січня 1964 р. літературно-краєзнавчого об'єднання «Супій». Основними напрямками діяльності товариства було формування та видавництво однойменного альманаху, проведення культурно-просвітницьких заходів. Окрім цього, члени об'єднання залучалися до роботи Золотоніського краєзнавчого музею, допомагаючи зі збором матеріалів та формуванням експозицій. Діяльність товариства «Супій» тривала впродовж другої половини 1960–1970-х рр.

При детальному аналізі публікацій нами виявлено цікаві дослідження М. Пономаренка, які він з'ясував за запитом дописувачів газети «Прапор Леніна». Так, в одному з її випусків за 1980 р. краєзнавець розібрав питання «Коли Золотоноша стала містом?»³⁴ Аналізуючи історичні джерела, М. Пономаренко висловив думку, що Золотоноша була «містечком» до 1781 р., статус «міста» вона отримала після того, як стала центром Золотоніського повіту. На лист-пропозицію перейменувати вул. Старобазарну було опубліковано відразу три нариси краєзнавця «Місто-фортеця», «Старий базар» і «Принцип перейменування назв».³⁵ У першому М. Пономаренко висвітлив історію Золотоніського замку XVII–XVIII ст. У другому нарисі автор на прикладі історії Старобазарної вулиці, охарактеризував формування торгівлі та економічного життя у містечку другої половини XVII – початку XX ст. У третій публікації він аргументував недоцільність перейменування зазначеної вулиці, яка є однією з найстаріших у місті. І тут принагідно зазначити, що у 1992 р. М. Пономаренко був залучений до складу комісії з перейменування вулиць та майданів у м. Золотоноша. На сторінках газети «Златокрай» у рубриці «Назви вулиць – наша історія» було опубліковано низку історичних довідок, сформованих краєзнавцем, стосовно назв, запропонованих комісією. Це публікації «Антон Богунський», «Никифор Борисяк»³⁶, «Олексій Савицький»³⁷, «Костянтин Думитрашко»³⁸, «Михайло Грушевський», «Филон Джеджелій», «Троєщина»³⁹, «Вулиця Леніна»⁴⁰, «Вулиця Шевченка»⁴¹, «Садова»⁴², «Струнківська»⁴³, «Нова».⁴⁴

Окрім того, М. Пономаренко був одним із краєзнавців Черкащини XX ст., який ініціював дослідження історії золотоніської геральдики. У більшості публікацій краєзнавця значиться, що історія герба м. Золотоноші була пов'язана з реформою місцевого управління 1775 р. та міським законодавством останньої чверті XVIII ст. у Російській імперії, оскільки на той час ці землі перебували у її складі. Тому, коли 1781 р. Золотоноша отримала статус

³³ ДАЧО. Ф. Р-5428. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 8–9.

³⁴ Коли Золотоноша стала містом? *Прапор Леніна*. 1980. 26 червня.

³⁵ Пономаренко М. Місто – фортеця. Старий базар. Принципи перейменування назв. *Прапор Леніна*. 1981. 9 квітня.

³⁶ Пономаренко М. Антон Богунський. Никифор Борисяк. *Златокрай*. 1992. 19 травня.

³⁷ Пономаренко М. Олексій Савицький. *Златокрай*. 1992. 26 травня.

³⁸ Пономаренко М. Костянтин Думитрашко. *Златокрай*. 1992. 28 травня.

³⁹ Пономаренко М. Михайло Грушевський. Филон Джеджелій. Троєщина. *Златокрай*. 1992. 4 червня.

⁴⁰ Пономаренко М. Вулиця Леніна. *Златокрай*. 1992. 18 липня.

⁴¹ Пономаренко М. Вулиця Шевченка. *Златокрай*. 1992. 18 серпня.

⁴² Пономаренко М. Садова. *Златокрай*. 1992. 17 вересня

⁴³ Пономаренко М. Струнківська. *Златокрай*. 1992. 3 жовтня.

⁴⁴ Пономаренко М. Нова. *Златокрай*. 1992. 7 листопада.

міста, як адміністративний центр повіту, 1782 р. Сенат затвердив її герб.⁴⁵ Він складався з чотирикутного золотого хреста на пурпуровому полі, що означало тріумф релігії, який відображався у наявності в місті двох монастирів та трьох церков, а пурпуровий колір символізував достаток, пошану та силу⁴⁶. Як зазначив М. Пономаренко, цей герб можна було побачити на будинку Полтавського обласного краєзнавчого музею разом з 15-ма іншими гербами повітових міст колишньої Полтавської губернії⁴⁷. Висловлена краєзнавцем гіпотеза створення герба м. Золотоноші вказує на його прихильність до думки, яка була поширеною в історіографії, що становлення міської геральдики на землях Лівобережжя пов'язане з діяльністю Герольдмейстерської контори (1722–1917)⁴⁸.

При детальному аналізі пізніх досліджень М. Пономаренка виявлено перехід краєзнавця до гіпотези, згідно з якою становлення міської геральдичної традиції пов'язане з наданим польськими королями містам Лівобережжя магдебурзького права⁴⁹. Така думка присутня у його статті «Герб Золотоноші» 1995 р.⁵⁰. Як зазначив дослідник, у 1627 р. на вимогу жителів міста його власники – онуки П. Довмонт, заснували ремісниче братство, до якого входили шевський, кравецький та кушнірський цехи. Тому краєзнавець вважав, що саме Довмонти у такий спосіб сприяли наданню Золотоноші магдебурзького права (1634). Це дозволяло зробити припущення, що з цього моменту, тобто в першій половині XVII ст., у міста з'являється і герб.

Сучасні ж геральдичні дослідження час появи герба м. Золотоноші пов'язують з добою козацтва. Так, О. Однороженко⁵¹ вважає, що в золотоніському гербі варіанту 1782 р., який належить до так званих «старих гербів» Лівобережжя, присутній колишній земельний герб. Герби такого зразка почали надаватися полкам і сотням у першій половині XVIII ст. Відповідно в цей період власний герб міг бути присвоєний і містечку Золотоноша як адміністративному центру Золотоніської сотні.

3) 1991–1999 рр. Після 1991 р. у доробку М. Пономаренка з'явилися публікації й на табуйовані у радянський період теми. Так, історії золотоніських православних святинь охарактеризовано в публікаціях «Благовіщенський монастир»⁵², «Благовіщенський монастир: його історії – 280 років»⁵³, «Кладовищенська церква»⁵⁴ та «Миколаївська церква»⁵⁵. Ще одним цікавим дослідженням даного періоду є стаття «Єврейство у Золотоноші»⁵⁶, в якій М. Пономаренко розкриває історію єврейської громади у місті, що з'явилася тут у XIX ст. Як зазначив автор, завдяки утворенню незалежної України, 1993 р. її представники отримали змогу створити у Золотоноші товариство єврейської культури, діяльність якого полягала у поширенні знань з культури та історії даного народу.

Висновки. Таким чином, науково-краєзнавчий доробок М. Пономаренка з історії Золотоноші є важливим складником досліджень як із історії Черкащини, так і з історії України загалом. У вивченні минулого рідного краю дослідник не обмежувався якоюсь однією темою чи історичною епохою. Досить докладно ним досліджувалася проблематика часу заснування міста, його топоніму та адміністративно-територіального статусу. Особливого значення краєзнавець надавав питанню геральдики та топографії міста. Також

⁴⁵ Пономаренко М. Герб Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1991. 14 вересня.

⁴⁶ Пономаренко М. Герб Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1961. 26 вересня.

⁴⁷ Пономаренко М. Герб – паспорт міста. *Прапор Леніна*. 1985. 24 серпня.

⁴⁸ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. Харків, 2009. С. 14.

⁴⁹ Там само. С. 14.

⁵⁰ Пономаренко М. Герб Золотоноші. *Златокрай*. 1995. 23 вересня.

⁵¹ Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. Харків, 2009. С. 15, 94–95, 145.

⁵² Пономаренко М. Благовіщенський монастир. *Златокрай*, 1999. 21 квітня.

⁵³ Пономаренко М. Благовіщенський монастир: його історії – 280 років. *Златокрай*. 1999. 8 червня.

⁵⁴ Пономаренко М. Кладовищенська церква. *Златокрай*. 1999. 8 червня.

⁵⁵ Пономаренко М. Миколаївська церква. *Златокрай*. 1999. 2 липня.

⁵⁶ Пономаренко М. Єврейство у Золотоноші. *Златокрай*. 1995. 6 вересня.

краєзнавча спадщина М. Пономаренка містить значний матеріал стосовно соціокультурного життя Золотоноші, розвитку промисловості, освіти, релігії. Зважаючи на той факт, що Золотоноша була центральним об'єктом науково-краєзнавчого доробку краєзнавця, його можна вважати одним із визначних дослідників історії регіону другої половини ХХ ст. Виявлені нами та проаналізовані матеріали краєзнавця заслуговують окремого місця в українській історіографії.

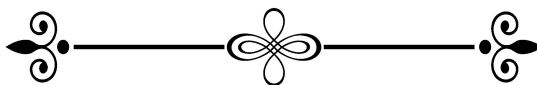
References

1. Borshch, M. (2013.) *Pershyi dyrektor Zolotoniskoho muzeiu*. [The first director of Zolotonosha Museum]. V Borshch M. *Z vershyny slavetnykh Cherkashchan*. Kraieznavchi narysy, virshi, poemy. (S.303–309). Cherkasy. [in Ukrainian].
2. Buriy, V. (2002, 1 zhovtnia). Patriarkh kraieznavstva Shevchenkovoho kraiu – M.F. Ponomarenko. [The Patriarch of Local History of Shevchenko Krai – M.F. Ponomarenko]. *Katerynopilskyi visnyk*. [in Ukrainian].
3. Dieiev, M. (2014). Kraieznavcha ta prosvitnytska diialnist Mykhaila Fedorovycha Ponomarenka. [Local history and educational activities of Mykhailo Fedorovych Ponomarenko]. *Yunyi kraieznavets Cherkashchyny*. (Chys. 10/11. S. 100–107).Cherkasy. [in Ukrainian].
4. Diadyk, L. (2020). Vydadni kraieznavets i pedahoh Cherkashchyny. [A well-known area studies specialist and teacher of Cherkashchyna]. *Pedahohichnyi visnyk*. (4). 65–66. [in Ukrainian].
5. Holysh, H. (2008). *Istoriia Zolotonishchyny XVIII – poch. XX st.: dzhereloznavchyi aspekt*. [History of Zolotonishchyna from the 18th to the early 20th century: source study aspect]. *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy: materialy III nauk.– kraiezn. konf. Cherkashchyny*. (S. 299–307.) Cherkasy. [in Ukrainian].
6. *Istoriia Zolotonoshi*. [History of Zolotonosha]. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Istoriia_Zolotonoshi [in Ukrainian].
7. Khomenko, V. (2016). *Narodnyi akademik*. [People's Academician]. *Syluety*. [*Silhouettes*].(S.14–18). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Koly Zolotonosha stala mistom? (1980, 26 chervnia). [When did Zolotonosha become a city?]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
9. Melnychenko, V. (2020). *Z liuboviu do Cherkashchyny*. [With love to Cherkashchyna]. *Mykhailo Ponomarenko: z liuboviu do Cherkashchyny*. [Mykhailo Ponomarenko: with love to Cherkashchyna]. Zbirnyk statei, spohadiv pro M. F. Ponomarenka ta yoho vybranykh publikatsii. (S. 3–13). Cherkasy: «Vertikal». [in Ukrainian].
10. Odnorozhenko, O. (2009). *Kozatska terytorialna heraldyka kintsia XVI – XVIII st.* [Cossack territorial heraldry of the end of the 16th–18th centuries]. *Kharkiv*. [in Ukrainian].
11. Ponomarenko, M. (1960). Stvorennia himnazii. [Creation of a gymnasium]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
12. Ponomarenko M. (1960, 27 hrudnia). Pershyi avtomobil u Zolotonoshi. [The first car in Zolotonosha]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
13. Ponomarenko, M. (1961, 13 kvitnia). Zolotonoshi – 400 rokiv. [Zolotonosha – 400 years]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
14. Ponomarenko, M. (1961, 26 veresnia). Herb Zolotonoshi. [Coat of arms of Zolotonosha]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
15. Ponomarenko, M. (1961, 12 zhovtnia). Pershi poshtovi marky Zolotonoshchyny. [The First Postage Stamps of Zolotonishchyna]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
16. Ponomarenko, M. (1962, 27 sichnia). Zolotonosha. [Zolotonosha]. *Cherkaska pravda*. [in Ukrainian].
17. Ponomarenko, M. (1962, 31 bereznia). Osvita v Zolotonoshi. [Education in Zolotonosha]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
18. Ponomarenko, M. (1962, 24 lypnia). Persha drukarnia. [The first printing house]. *Pid praporom Lenina*. [in Ukrainian].
19. Ponomarenko, M. (1962, 26 veresnia). Zolotonosha. [Zolotonosha]. *Molod Cherkashchyny*. [in Ukrainian].

20. Ponomarenko, M. (1964, 23 chervnia). Nove obiednannia v Zolotonoshi. [New association in Zolotonosha]. F.R-5428. Op. 1. Spr. 47. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. [in Ukrainian].
21. Ponomarenko, M. (1965, 6 serpnia). Supii nabyraie syly. [Supii is gaining strength.]. F.R-5428. Op. 1. Spr. 47. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. [in Ukrainian].
22. Ponomarenko, M. (1965, 7 hrudnia). Z istorii narodnoi osvity v raioni. [From the history of public education in the raion]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
23. Ponomarenko, M. (1969). Zolotonosha. [Zolotonosha]. F.R-5428. Op. 1. Spr. 38. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. [in Ukrainian].
24. Ponomarenko, M. (1971, 29 chervnia). Peredmistia Zolotonoshi. [Suburbs of Zolotonosha]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
25. Ponomarenko, M. (1971, 24 serpnia). Zolotonosha – zolote dentse. [Zolotonosha – golden bottom]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
26. Ponomarenko, M. (1971, 12 zhovtnia). Zolotonosha – misto davnie. [Zolotonosha is an ancient city]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
27. Ponomarenko, M. (1974). Zolotonosha. [Zolotonosha]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
28. Ponomarenko, M. (1976, 17,19,22, 24, 26, 29 chervnia). Zolotonosha. [Zolotonosha]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
29. Ponomarenko, M. (1978, 29 veresnia). Nezabutnia osin. [An unforgettable autumn]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
30. Ponomarenko, M. (1981,17 sichnia). Zolotoniskyi Makarenko. [Zolotonosha's Makarenko]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
31. Ponomarenko, M. (1981, 29 sichnia). Odna z naistarishykh. [One of the oldest]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
32. Ponomarenko, M. (1981, 9 kvitnia). Misto – fortetsia. Staryi bazar. Pryntsyp pereimenuvannia nazv. [The city is a fortress. Old Bazaar. Principles of Renaming Names]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
33. Ponomarenko, M. (1984,19 chervnia). «Pluh» u Zolotonoshi. [«Plow» in Zolotonosha]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
34. Ponomarenko, M. (1985, 24 serpnia). Herb – pasport mista. [The coat of arms is the passport of the city]. *Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
35. Ponomarenko, M. (1991, 14 veresnia). Herb Zolotonoshi. [Coat of arms of Zolotonosha]. [*Prapor Lenina*. [in Ukrainian].
36. Ponomarenko, M. (1992,19 travnia). Anton Bohunskiyi. Nykyfor Borysiak. [Anton Bohunskiyi. Nykyfor Borysiak]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
37. Ponomarenko, M. (1992, 26 travnia). Oleksii Savytskyi. [Oleksii Savytskyi]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
38. Ponomarenko, M. (1992, 28 travnia). Kostiantyn Dumytrashko. [Kostiantyn Dumytrashko]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
39. Ponomarenko, M. (1992, 4 chervnia). Mykhailo Hrushevskiyi. Fylon Dzhedzhelii. Troieshchyna. [Mykhailo Hrushevskiyi. Fylon Dzhedzhelii. Troieshchyna]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
40. Ponomarenko, M. (1992, 18 lypnia). Vulytsia Lenina. [Lenina Street]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
41. Ponomarenko, M. (1992, 18 serpnia). Vulytsia Shevchenka. [Shevchenka Street]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
42. Ponomarenko, M. (1992, 17 veresnia). Sadova. [Sadova]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
43. Ponomarenko, M. (1992, 3 zhovtnia). Strunkivska. [Strunkivska]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
44. Ponomarenko, M. (1992, 7 lystopada). Nova. [Nova]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
45. Ponomarenko, M. (1995, 6 veresnia). Yevreistvo u Zolotonoshi. [Jewry in Zolotonosha]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
46. Ponomarenko, M. (1995, 23 veresnia). Herb Zolotonoshi. [Coat of arms of Zolotonosha]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
47. Ponomarenko, M. (1995, 13 hrudnia). Naidavnisha v Zolotonoshi. [The oldest in Zolotonosha]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
48. Ponomarenko, M. (1999, 21 kvitnia). Blahovishchenskyi monastyr. [Blahovishchenskyi Monastery]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].

49. Ponomarenko, M. (1999, 12 travnia). Blahovishchenskyi monastyr: yoho istorii – 280 rokiv. [Blahovishchenskyi Monastery: its history is 280 years old]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
50. Ponomarenko, M. (1999, 8 chervnia). Kladovyshchenska tserkva. [Kladovyschenska Church]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
51. Ponomarenko M. (1999, 2 lypnia). Mykolaivska tserkva. [Mykolaivska Church]. *Zlatokrai*. [in Ukrainian].
52. Sosa, P. (1994). Biobibliohrafichni slovnyk kraieznavtsiv Ukrainy. Ponomarenko M. F. [Biobibliographic dictionary of local historians of Ukraine. Ponomarenko M.F.]. *Kraieznavstvo*. (1–2). S. 17–19. [in Ukrainian].
53. Steshenko, O. (Ed.) (1972). Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR: u 26 t. Cherkaska oblast. [History of cities and villages of the Ukrainian SSR: in 26 vols. Cherkasy oblast]. Kyiv: AN URSSR, In-t istorii. [in Ukrainian].
54. Tereshchenko, K. (2016). Dolitopysna movna istoriia ukraintsv. [Prehistoric linguistic history of Ukrainians]. Kyiv–Drohobych. [in Ukrainian].
55. Trokhymenko, V. (2006). Patriarkh ukrainskoho kraieznavstva, narodnyi akademik M. Ponomarenko. [Patriarch of Ukrainian local history, People’s Academician M. Ponomarenko]. *Bo ty na zemli – liudyna*. [Because you are a human being on earth]. S. 365–373. Cherkasy. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.11.2023
Схвалено до друку / Accepted: 21.12.2023

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

УДК 341+34.096+340.13

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-19-43

Kostiantyn Ivangorodsky

*Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

MEMORIAL LEGISLATION OF THE RUSSIA AS OCCUPATION POLICY TOOL: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS*

Part II. Evolution and essence of Russian memorial legislation**

***Abstract.** The goal is to analyze the stages of development and the historical and legal essence of the Russian Federation memorial legislation as a tool of the Kremlin's occupation policy, in particular in the Ukrainian territories seized since 2014, with the aim to clarify the legitimating potential of the relevant regulatory and legal acts, establishing the degree of their legal imperfection and historical legal error.*

***Scientific novelty.** Russian memorial policy is focused on "anti-Nazi" legislation, in which criminal and administrative articles for the rehabilitation of Nazism, insulting war memory, and denial of "historical truth" repeatedly appeared, were supplemented, and constantly became more brutal. The memorial law of 2014 was the result of V. Putin's personal efforts to "manage" historical interpretations. In 2020, the Kremlin's official historical narrative was enshrined in the Constitution of the Russian Federation. This change in the act of higher legal power for the first time in world practice normatively raised the issue of protection of historical truth by means of the national legal system. In this way, the monopoly of the Russian state on "historical truth" is clearly established. Bringing the memorial legislation of the Russian Federation to the constitutional level was the symbolic step that has equated historical expression with political action.*

The segment of memorial legislation in the Russian Federation also includes relevant measures aimed at censorship of historical memory. Russian humanitarianism characterizes the modern memorial legislation of the Russian Federation quite ambiguously: some researchers are categorically against it, rightly emphasizing the "democratic underdevelopment" of Russia, while another group, on the contrary, fully supports the relevant Kremlin initiatives. The aggressiveness of the Russian memorial legislation contains considerable danger both for the development of historical science in Russia and for the work of professional historians there. In addition to the socio-political context, the memorial legislation of the Russian Federation has a number of significant shortcomings and contradictions in the field of purely legal application. First of all, from the point of view of legal science, the legal regulation in the field of historical research and collective memory is quite questionable.

Conclusions. *Modern Russian memorial legislation is a political phenomenon rather than a legal one, and is aimed at solving the current tasks declared by the Kremlin dictator, as well as at satisfying his neo-imperial delusions. Memorial legislation of the Russian Federation is a political tool for establishing a state monopoly on “historical truth” and reflects the desire of the helmsman of this state to completely control the historical narrative and impose his own historical canon not only on his subjects, but also on neighboring states. This politics of memory is based on the “myth of the war”, which is designed to keep the former Soviet republics and, above all, Ukraine, which is moving further and further to the European Union, from the Russian orbit. Awareness of the specifics of Russian memorial legislation allow, in the end, make it possible to build more efficient model of de-occupation of Ukrainian territories, in particular, in the field of memory policy.*

Keywords: *memorial legislation, the Russian Federation, memory law, historical policy, occupation policy, identity, historical memory.*

Костянтин Івангородський

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

МЕМОРІАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО РФ ЯК ЗАСІБ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ *

Частина II. Еволюція та сутність російського меморіального законодавства **

Анотація. Мета – проаналізувати етапи становлення та історико-правову сутність меморіального законодавства РФ як інструменту окупаційної політики Кремля, зокрема на загарбаних від 2014 р. українських територіях, з метою з'ясування легітимізаційного потенціалу відповідних нормативно-правових актів, встановлення ступеня їхньої правової недосконалості та історико-правової помилковості.

Наукова новизна. Російська меморіальна політика зациклена на «антинацистському» законодавстві, в якому неодноразово з'являлися, доповнювалися та постійно ставали більш жорстокими як кримінальні, так і адміністративні статті за реабілітацію нацизму, наругу над військовою пам'яттю та заперечення «історичної правди». Меморіальний закон 2014 р. став результатом особистих зусиль В. Путіна в бажанні «керувати» історичними інтерпретаціями. У 2020 р. офіційний історичний наратив Кремля був закріплений у Конституції РФ. Ця зміна акту вищої юридичної сили вперше у світовій практиці нормативно порушила питання захисту історичної правди засобами національної правової системи. У такий спосіб однозначно зафіксована монополія російської держави на «історичну правду». Винесення меморіального законодавства РФ на конституційний рівень стало тим символічним кроком, який прирівняв історичне висловлювання та політичну дію.

До сегменту меморіального законодавства в РФ відносяться також відповідні заходи, спрямовані на цензуру історичної пам'яті. Російська гуманітаристика доволі неоднозначно характеризує сучасне меморіальне законодавство РФ: частина дослідників виступає категорично проти, справедливо наголошуючи на «демократичній недорозвиненості» Росії, інша група, навпаки, всіляко підтримує відповідні кремлівські ініціативи. Агресивність російського меморіального законодавства містить неабияку небезпеку як для розвитку історичної науки в Росії, так і для праці тамтешніх професійних істориків. Крім суспільно-політичного контексту, меморіальне законодавство РФ має ряд істотних недоліків і суперечностей у сфері суто правового застосування. Насамперед, з погляду юридичної науки, правове регулювання сфери історичних досліджень і колективної пам'яті є досить сумнівним.

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

** Продовження. Початок див.: Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2023. № 1. С. 78–92.

Висновки. Сучасне російське меморіальне законодавство є явищем, радше, політичним, аніж правовим, і спрямоване на вирішення поточних завдань, задекларованих кремлівським диктатором, а також на задоволення його неоімперських марень. Меморіальне законодавство РФ є політичним інструментом для встановлення державної монополії на «історичну правду» та відображає прагнення керманіча цієї держави цілковито контролювати історичний наратив і нав'язувати власний історичний канон не лише своїм підданам, але й сусіднім державам. В основі цієї політики пам'яті лежить «міф про війну», котрий покликаний тримати в російській орбіті колишні радянські республіки й передусім Україну, котра все більше віддаляється в бік Євросоюзу. Усвідомлення специфіки російського меморіального законодавства дозволить, зрештою, ефективніше побудувати модель деокупації українських територій, зокрема, й у сфері політики пам'яті.

Ключові слова: меморіальне законодавство, РФ, закон про пам'ять, історична політика, окупаційна політика, ідентичність, історична пам'ять.

Постановка проблеми. Неспровокований агресивний напад РФ на Україну 24 лютого 2022 р. багато в чому зумовлений путінською політикою пам'яті, свідченням чому стала сумнозвісна «історична лекція» керманіча Кремля за кілька годин до вторгнення. Поверховість історичних знань і суджень В. Путіна неодноразово відзначалася істориками всіх країн світу, що втім не заважає російському диктатору нав'язувати власне бачення минулого своїм громадянам. Реалізація подібної історичної політики суттєво позначилася й на рівні її законодавчого утвердження, насамперед у тих нормативно-правових актах, що іменують «законами про пам'ять». Основоположним їхнім компонентом є «міф війни», згідно якого здобута Перемога у Другій світовій війні нівелює і сталінські, і путінські злочини проти людяності, робить «ялтинський» післявоєнний світовий порядок недоторканим і «сакральним», а отже, начебто, легітимізує неоімперські амбіції Путіна на володіння усіма колишніми радянськими республіками (насамперед, звісно, Україною) та відновлення безпосереднього контролю за країнами Східної та Центральної Європи. Вже з 2014 р., після анексії Криму, стало неприкритим фактом, що «міф про війну» є неодмінною складовою пропагандистської кампанії з виправдання путінської агресії проти України та основою для меморіального законодавства РФ, яке за останнє десятиліття перетворилося на інструмент кремлівської окупаційної політики відносно загарбаних українських територій.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика, що досліджується у статті, поки не має помітної історіографічної рефлексії, передусім в межах української гуманітарної науки. Як відзначалося у попередній частині пропонованої студії, певною мірою вона стала об'єктом наукового зацікавлення російських дослідників – як істориків, так і правознавців. Зокрема, звертають на себе увагу напрацювання щодо російського меморіального законодавства О. Головашиної, А. Дорської, А. Дорського, І. Задорожної, Н. Копосова, І. Курілли, А. Семеннікова¹. Варто відзначити також дотичні до теми дослідження європейських учених².

¹ Головашина О. Поле битвы – память: мемориальное законодательство на постсоветском пространстве. *Право: история и современность*. 2021. № 2; Дорская А., Дорский А. Мемориальные законы как инструмент легитимации власти. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2020. № 1; Копосов Н. Память строгого режима: история и политика в России. Москва: НЛЮ, 2011; Korosov N. Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia. Cambridge University Press, 2018; Курилла И. Битва за прошлое. Как политика меняет историю. Москва: Альпина Паблишер, 2022; Семенников А., Задорожная И. Мемориальное законодательство России: теория и практика. *Вестник военного права*. Москва, 2021. № 2.

² Baranowska G., Wójcik A. In defence of Europe's memory laws. *Eurozine*. 2017. URL: <https://www.eurozine.com/in-defence-of-europes-memory-laws/>; Gliszczynska A. Law and Memory. *VerfBlog*. 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/law-and-memory>. doi: 10.17176/20180104-103227; Heinze E. Should governments butt out of history? *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. 2022. URL: <https://melaproject.org/blog/540/>; Soroka G., Krawatzek F. Nationalism, Democracy, and memory laws. *Journal of Democracy*. Washington, 2019. Vol. 30, no. 2; Wójcik A. Memory Laws and Security. How memory laws interact with various understanding of «security». *Respublica*. 2017. URL: <https://publica.pl/teksty/wojcik-memory-laws-and-security-62685.html>.

Мета – проаналізувати етапи становлення та історико-правову сутність меморіального законодавства РФ як інструменту окупаційної політики Кремля, зокрема на загарбаних від 2014 р. українських територіях, з метою з'ясування легітимізаційного потенціалу відповідних нормативно-правових актів, встановлення ступеня їхньої правової недосконалості та історико-правової помилковості.

Виклад основного матеріалу. Першим спеціальним меморіальним актом в РФ став Федеральний закон від 5 травня 2014 р. № 128-ФЗ «Про внесення змін в окремі законодавчі акти РФ», що призвело до появи того ж року ст. 354.1 Кримінального кодексу РФ (далі – ККРФ) «Реабілітація нацизму»³. Втім нормативно-правові документи подібного спрямування приймалися російським парламентом і до того. Зокрема, до таких можна віднести Закони від 13 березня 1995 р. (№ 32-ФЗ) «Про дні воїнської слави (переможні дні) Росії» (в редакції від 3 серпня 2018 р. «Про дні воїнської слави та пам'ятні дати Росії») та від 19 травня 1995 р. (№ 80-ФЗ) «Про увічнення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Загалом, у 1990-х рр. Б. Єльцин та його уряд проводили політику пам'яті, яка значною мірою була натхненна західною моделлю. Такий підхід поєднував вшанування пам'яті Голокосту з антикомунізмом і культом національної спадщини, що слугувало противагою негативній оцінці радянської системи. Однак ця політика провалилася через брак ресурсів і довіри з боку населення⁴.

З появою авторитарного режиму Путіна, як ми могли побачити раніше, політика пам'яті в РФ набула іншого спрямування. Замість того, щоб подолати комуністичне минуле, цей режим почав пропагувати «культ війни» як основоположної події в історії Росії, з метою відбілити радянське минуле, зокрема масові сталінські злочини. Одна з основних складових цього культу – уявлення про ялтинський післявоєнний політичний порядок, який легітимізує неоімперські амбіції Путіна і водночас змушує більшість східноєвропейських країн виступати проти такої «ідеології». Режим Путіна, мімікуючи під європейське меморіальне законодавство, теж, начебто, прийняв спадщину антифашизму, але зображує всі «антиросійські сили», включно з «історичним Заходом», як профашистські та нацистські. Це теж нагадує сталінську пропаганду, коли кожного, хто наважувався критикувати комунізм, негайно називали фашистом.

Химерність путінської меморіальної політики засвідчує його прохолодне ставлення до «жовтневої революції» 1917 р. Зокрема, 29 грудня 2004 р. він підписав закон «Про внесення змін до статті 1 ФЗ № 32 “Про дні воїнської слави Росії”», відповідно до якого 7 листопада (день, коли в СРСР святкували більшовицький переворот, тобто так звану «жовтневу революцію») втратило попередній «святковий» статус, але стало «днем воїнської слави Росії» – «днем проведення військового параду на Червоній площі в місті Москва на ознаменування 24-ї річниці жовтневої революції (1941 р.)». Натомість стаття 2 цього ж закону встановлювала нове свято – «4 листопада – День народної єдності». С. Рожнева вважає, приміром, що у такий спосіб «голова держави реконструював політику пам'яті відносно святкового дня 7 листопада, бо він залишився пам'ятним днем, смисл і значення якого росіяни могли визначати для себе самостійно, згадуючи або події жовтня 1917 р., або заявлений владою День воїнської слави»⁵.

Безпосередня передісторія російського закону про пам'ять 2014 р., відомого також як «закон Ярової» (Ірина Яровая – на той момент депутат Державної Думи РФ –

³ УК РФ Стаття 354.1. Реабилитация нацизма. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/be763c1b6a1402144cabfe17a0e2d602d4bb7598.

⁴ Kopolov N. Populism and Memory: Legislation of the Past in Poland, Ukraine, and Russia. *East European Politics and Societies and Cultures*. 2022. Vol. 36, № 1. doi:10.1177/0888325420950806. P. 283.

⁵ Рожнева С. Политика Президента РФ как фактор трансформации исторической памяти об Октябрьской революции 1917 года в современной России. *XX век и Россия: общество, реформы, революции* [Электронный ресурс]. Вып. 6. Самара, 2018. URL: <http://sbornik.libsmr.ru>. С. 48.

запропонувала його проєкт), сягає російсько-естонського конфлікту, що почався після перенесення «Бронзового солдата» (меморіалу радянським «воїнам-визволителям») з центру Таллінна на військовий цвинтар у 2007 р.⁶. Цей епізод підбадьорив російських націоналістів, які прагнули запровадити нове законодавство, яке б заборонило «образи Перемоги». Саме на тлі антиестонської істерії й зародилася ідея законодавчо заборонити «реабілітацію нацизму», але щодо питання, як саме це зробити, виникли суперечності⁷. Отже, поступова криміналізація радянської комуністичної спадщини глибоко шокувала російський режим, який аж ніяк не був готовий до подібної полеміки⁸.

Війна 2008 р. з Грузією ще більше сприяла радикалізації путінської політики пам'яті, а кремлівський режим різко зайняв агресивну позицію щодо Заходу в міжнародних відносинах і прийняв кілька репресивних законів, що запроваджували цензуру в Інтернеті, обмежували свободу зібрань, забороняли «образу релігійних почуттів» і «заперечення традиційних сімейних цінностей». Логічним продовженням цієї політики став закон про криміналізацію контрспогадів про війну. Хоча урядові експерти залишалися критичними до законопроекту (перша версія якого була внесена до Думи ще в травні 2009 р.) через його нечіткість, все ж він був прийнятий після анексії Криму в 2014 р. На думку Н. Копосова, це засвідчило те, що «міф про війну» був неодмінною складовою пропагандистської кампанії з виправдання путінської агресії проти України⁹. На це вказує і поспіх, з яким приймався «закон Ярової»: 4 квітня був прийнятий у першому читанні, 23 квітня – відразу у другому та третьому читаннях, 29 квітня схвалений Радою Федерації, а вже 5 травня (за місяць після початку процедури) – підписаний президентом. Крім іншого, стаття 354.1 передбачає кримінальну відповідальність за «поширення навмисно неправдивих [*«заведомо ложных»*] відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни», тобто використовує те саме формулювання, на підставі якого в радянську епоху відправляли до таборів інакодумців¹⁰. Тобто, політизація історії в РФ призвела до того, що компроміс відносно минулого став для Москви вже просто непотрібним. Прикладом цього стало якраз прийняття закону про пам'ять у 2014 р.¹¹.

Вже на початку 2010-х рр., до прийняття основного меморіального закону, було очевидно, що проєкти останнього, подані до Думи, були етнопопулістськими, чим характеризувалася вся «нова» путінська ідеологія. Остання маніпулює уламками минулого, що втратили поміж собою зв'язок, і підкоряє наукове вивчення історії суб'єктивним та емоційним реконструкціям, прихованих в обгортку народної пам'яті. Від початку путінський режим ґрунтує свою легітимність на минулому, одночасно імперському та радянському, прагнучи стерти між ними відмінності, нав'язуючи непеєднувані ідеї, заради створення образу «великої держави». З одного боку, хоч і «суверенна», але демократія, з іншого – культ «національної винятковості», а в дійсності лише «практичний презентизм» – тобто, політика, позбавлена будь-якого проєкту майбутнього¹². Навіть російські правознавці чудово усвідомлюють, що, «попри сучасний стан історичної науки (так звана «демократизація історії») та ставлення до неї суспільства», прийняття в РФ меморіального

⁶ Mälksoo M. *The Politics of Becoming European: A Study of Polish and Baltic Post-Cold Security Imaginaries*. London: Routledge, 2010. P. 106–116.

⁷ Копосов Н. Память в законе. *Русский журнал*. 2014. URL: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Pamyat-v-zakone>.

⁸ Laruelle M. Negotiating History. Memory Wars in the Near Abroad and Pro-Kremlin Youth Movements. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. Washington, 2011. Vol. 19, no. 3. P. 237.

⁹ Kopusov N. Populism and Memory: Legislation of the Past in Poland, Ukraine, and Russia. *East European Politics and Societies and Cultures*. 2022. Vol. 36, № 1. doi:10.1177/0888325420950806. P. 284.

¹⁰ Миллер А. Политика памяти в России. Роль негосударственных агентов. *История, память, политика*: зб. ст. / упоряд. Г. Касьянов, О. Гайдай. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. С. 239.

¹¹ Soroka G. The Politics of the Past: Polish-Soviet and Polish-Russian Efforts at Historical Reconciliation. *Problems of Post-Communism*. 2021. doi: 10.1080/10758216.2020.1844023. P. 11.

¹² Копосов Н. Память строгого режима: история и политика в России. Москва: НЛЮ, 2011. С. 258–259.

законодавства стало лише одним із інструментів, за допомогою яких російська влада легітимізує себе перед населенням¹³.

Загалом, путінська політика помітно зациклена на «антинацистському» законодавстві, в якому неодноразово з'являлися, доповнювалися та постійно ставали більш жорстокими як кримінальні, так і адміністративні статті за реабілітацію нацизму, наругу над військовою пам'яттю та заперечення «історичної правди». Так, ще в 2001 р. запроваджено адміністративну статтю за поширення нацистської або екстремістської символіки (ст. 20.3 Кодексу про адміністративні порушення (далі – КпАП РФ)), начебто, задля боротьби з усілякими неонацистськими рухами. Після 2014 р. стаття почала розростатися – крім власне нацистської, в ній з'явилася й заборона на символіку, «подібну до нацистської». За неодноразове поширення нацистської чи екстремістської символіки передбачається вже кримінальне покарання. Така сама ситуація і з кримінальною статтею про реабілітацію нацизму (354.1 КК РФ), яку ухвалили на тлі анексії Криму та війни, що почалася на Донбасі. «Якраз тоді був розквіт публіцистики про визнання терористичними та заборонених українських організацій типу “Правий сектор”, “Азов”. Тобто, будь-яке обговорення їхнього ставлення до гітлерівської Німеччини стало кримінальним», – каже адвокат проекту «Мережеві свободи» С. Селєзньов, який працював у справах, пов'язаних із «нацизмом»¹⁴. Однак і до цього «закону» за кілька років почали вносити доповнення, зокрема такі, не менш розпливчаті норми, як заборона на образу пам'яток і наклеп на ветеранів.

Крім цього, закон 2014 р. додав ч. 4 ст. 13.15 КпАП РФ, де встановлено штраф для юридичних осіб за публічне поширення відомостей, які виражають явну неповагу до суспільства, про дні військової слави і пам'ятні дати Росії, пов'язані із захистом Вітчизни, або публічну наругу над символами військової слави Росії. Одночасно той самий склад правопорушення криміналізований для фізичних осіб у ст. 354.1 КК РФ. Таким чином, встановлено санкції за порушення, пов'язані з попереднім «м'яким» меморіальним законодавством про пам'ятні дати та увічнення Перемоги. Стороною, що постраждала від правопорушення, тепер стають не окремі «люди, чії родичі загинули під час Великої Вітчизняної війни», а суспільство в цілому. У цих положеннях, – згідно бачення деяких російських правників, – незалежно від їхньої юридичної та фактичної обґрунтованості втілено логічне завершення тенденцій, виявлених під час аналізу законодавства про увічнення Перемоги¹⁵.

Фактично путінська Росія використала в законі 2014 р. небезпечну риторику підбурювання радянського імперіалізму, щоб приховати військові інтервенції в регіоні за допомогою своєрідного виправдання комунізму – юридичної реабілітації сталінізму, разом із відбілюванням радянського експансіонізму, що стає ще більш суперечливим у світлі паралельної реабілітації «доброго царя», вбитого більшовиками та відродження релігійного православного мракобісся, колись успішно придушеного тими ж більшовиками¹⁶. Польський історик Г. Сорока теж справедливо констатує, що суперечки про минуле розпалюють і реальні війни, свідками чого ми стали в Україні – країні, яка стала парадигмальним прикладом застосування російської політики історії¹⁷. У результаті, західні

¹³ Дорская А., Дорский А. Мемориальные законы как инструмент легитимации власти. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2020. № 1. С. 230–233.

¹⁴ Голубева А. Уголовные дела о реабилитации нацизма в России: попытка власти избавиться от дискуссий о прошлом. *Русская служба Би-би-си*. 15 марта 2023. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64967805>.

¹⁵ Дорский А., Черногор Н. Вторая мировая война как социальная травма: сравнительный анализ российского и французского законодательства. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2019. № 2. С. 323.

¹⁶ Belavusau U. Final Thoughts on Mnemonic Constitutionalism. *VerfBlog*, 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/final-thoughts-on-mnemonic-constitutionalism>. doi: 10.17176/20180115-130117.

¹⁷ Soroka G. Combative Pasts: The Politics of History in Postcommunist Europe. *New Eastern Europe*. 2017. № 1 (XXV). P. 115.

аналітики чудово усвідомлюють, що саме тому українські нормативні акти про декомунізацію є наразі, мабуть, єдиним меморіальним законодавством, яке можна виправдати у світлі мнемонічної безпеки, адже Україні доводиться протидіяти потужній машині російської медіа-пропаганди в драматичному стані військової окупації¹⁸.

Безсумнівно, меморіальний закон 2014 р. став результатом особистих зусиль В. Путіна в бажанні «керувати» історичними інтерпретаціями. У перспективі, втім, це навряд чи йому допоможе встановити свій історичний канон. І тим більше сконструювати «нову російську ідентичність» на національній (консервативній) основі, як підтримку відродження «традиційних цінностей» і для зупинення в Росії «морального релятивізму». Зрештою, цей закон небезпечний навіть для домінуючого російського історичного нарративу. Війна тут є основною точкою національної пам'яті, вона відіграє роль соціалізації і поєднує населення. Законодавча заборона на звернення до цієї історії перетворює центральну частину історичного нарративу Росії на сліпу пляму, руйнуючи таким чином всю споруду. Якщо ніхто не ставитиме нових питань про війну, якщо у публічному просторі війна залишиться лише у формі затверділих сакральних текстів та недоторканих меморіалів, – вона перестане бути частиною актуального минулого та втратить своє «консолідаційне» значення¹⁹.

На жаль, більшість російських правознавців в улесливому прагненні трактувати будь-які путінські законодавчі ініціативи правильно, намагаються будь-що виправдати настільки захланну жагу викоринити якісь міфічні паростки нацизму. Поширення останнього в Росії вони, зокрема, пов'язують з кількома причинами: невирішеність багатьох життєво важливих проблем і бідність значної частини населення; змістова близькість нацизму з більшовизмом, який досі домінує у свідомості багатьох росіян; відсутність у них демократичних традицій в історичному масштабі; неадекватна реакція правоохоронних і судових органів на факти нацистських проявів тощо²⁰. Інші, згідно путінської ідеології, всю провину традиційно перекладають на «колективний Захід». Відтак доволі сумнівно виводять появу російського законодавства про відповідальність за реабілітацію нацизму «зі зростання політичної ролі радикальних націоналістичних рухів за кордоном, представники яких виправдовують дії керівництва Німеччини періоду Другої світової війни та називають злочинними дії вищого військового та політичного керівництва СРСР у зазначений період»²¹.

Особливо непокоїть і кремлівський режим, і його услужливих правознавців той факт, що у меморіальному просторі всієї Європи дедалі активніше артикулюється «роль СРСР як країни-агресора, окупанта європейських територій, а також сторони, що відповідальна за геноцид європейських народів у період Другої світової війни». Окрема роль у цьому «баченні» відводиться Україні – «країні, де спотворення історії та відродження нацистських ідеалів набуло форми національної ідеї та лобіюється політичною елітою колишньої дружньої держави»²². На наше глибоке переконання, саме розвиток політичного процесу та націєбудівництва у Незалежній Україні й є тією справжньою причиною, що покликала до життя статтю 354.1 ККРФ. Підтверджує цю думку, зокрема, той факт, що в березні 2019 р.

¹⁸ Belavusau U. Final Thoughts on Mnemonic Constitutionalism. *VerfBlog*, 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/final-thoughts-on-mnemonic-constitutionalism>. doi: 10.17176/20180115-130117.

¹⁹ Курилла И. Закон о «реабилитации нацизма». Его смысл и ожидаемые последствия. *PONARS Eurasia*. 2014. URL: <https://www.ponarseurasia.org/7240>.

²⁰ Антонян Ю. Антинаучные попытки оправдания нацизма в современной России. *Российский криминологический взгляд*. 2008. № 4. С. 184–188; Кибальник А., Иванов А. Уголовная ответственность за реабилитацию нацизма (ч. 1, 2 ст. 354.1 УК РФ). *Уголовное право*. 2015. № 4. С. 27.

²¹ Мараева А. История становления законодательства об ответственности за реабилитацию нацизма в Российской Федерации. *Вестник Московского университета МВД России*. 2018. № 6. С. 143.

²² Рыжов П. Уголовная ответственность за проявления фашизма и нацизма в Российской Федерации. *Проблемы в российском законодательстве*. 2018. № 3. С. 379.

Слідчий комітет РФ порушив кримінальну справу проти іноземного (!) громадянина, голови Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровича²³. За «даними» слідства, він, буцімто, публічно та систематично заперечував факти, встановлені вироком Міжнародного військового (тобто, Нюрнберзького) трибуналу²⁴.

Загалом, діяння, передбачене ст. 354.1 ККРФ, можна розділити на два основні аспекти: по-перше, заперечення фактів, встановлених Нюрнберзьким процесом та все, що з цим пов'язано, а по-друге – публічне поширення завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни. Щодо першого аспекту, то тут йдеться не так про захист ідеологічних засад держави, як про запобігання спробам виправдати нацизм, створити його сприятливий образ у суспільній свідомості²⁵. Федеральним законом від 5 квітня 2021 р. № 59-ФЗ «Про внесення змін до статті 354.1 ККРФ» до переліку кримінальних діянь, що підпадають під дію цієї статті, включено також «здійснене публічно поширення завідомо неправдивих відомостей про ветеранів ВВВ», «обрАзу пам'яті захисників Вітчизни», «приниження честі та гідності ветерана ВВВ». Стаття доповнена такими видами покарання, як: великий штраф (до 5 млн. руб.), примусові роботи або позбавлення волі (до 5 років) за розповсюдження неправдивих відомостей про ветеранів, відомостей, що принижують їхню честь і гідність, що ображають їхню пам'ять²⁶. Крім цього, 1 липня 2021 р. були внесені поправки до Федерального закону від 19 травня 1995 р. «Про увічнення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»²⁷, що містять заборону на публічне ототожнення цілей, рішень та дій керівництва СРСР та нацистської Німеччини²⁸. Однак, як зауважив в інтерв'ю FIDH історик Н. Копосов, будь-яке обговорення спірних питань про Другу світову війну, особливо «антирадянську теорію війни», згідно з якою СРСР несе частину провини за розв'язання війни, вже з 2002 р. зникло з провідних історичних журналів Росії²⁹.

Наступний етап «розвитку» російського меморіального законодавства пов'язаний із його закріпленням в Основному законі країни-агресора. Так, у 2020 р. офіційний історичний наратив Кремля був закріплений у Конституції РФ³⁰. Остання оголошує себе правонаступницею СРСР і заявляє, що «шанує пам'ять захисників Вітчизни», «забезпечує захист історичної правди», а «применшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається». Прикметно, що ця зміна акту вищої юридичної сили вперше у світовій практиці нормативно порушила питання захисту історичної правди засобами національної правової системи³¹. Поняття «історичної правди» з'явилося в російській конституції, звісно, не з арсеналу істориків – це політична проекція бажання підтримати єдиний наратив минулого, однозначність мови, за допомогою якої здійснюється політична комунікація в Росії³². Хоч дехто переконає, буцімто, у ст. 67.1 «представлена спроба визначити

²³ Росія порушила кримінальну справу проти В'ятровича за «реабілітацію нацизму». *Українська правда*. 2019, 14 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/5c8a4003901f5>.

²⁴ СК России возбудил дело о реабилитации нацизма против главы Украинского института нацпамяти. *RTVI*. 2019, 14.03. URL: <https://rtvi.com/news/delo-protiv-glavy-instituta-natspamyati-ukrainy>.

²⁵ Бредихин А. Уголовно-правовые средства в системе осуществления идеологической функции государства. *Юристъ – Правоведъ*. 2021. № 3. С. 70.

²⁶ Федеральный закон «О внесении изменений в статью 354.1 Уголовного кодекса Российской Федерации» от 05.04.2021, № 59-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_381360.

²⁷ Официальный интернет-портал правовой информации. URL: <http://pravo.gov.ru>.

²⁸ Дорская А. Роль официальной политики памяти в процессе самоидентификации государств в XXI веке: правовое измерение. *Криминалистика*. 2022. № 4. С. 107.

²⁹ Голубева А. Правозащитники оценили действия властей России как «преступления против истории». *Русская служба Би-би-си*. 10 июня 2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-57425020>.

³⁰ Статья 67.1 Конституции Российской Федерации. URL: <https://constitutionrf.ru/rzd-1/gl-3/st-67-1-krf>.

³¹ Москалев Г. Охрана исторической правды: новая задача российского права. *Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки*. 2022. № 8. С. 1072.

³² Курилла И. История как язык политики. *Новое Прошлое*. 2021. № 1. С. 119.

національний образ історії Росії, який ґрунтується на принципах єдності та спадкоємності та не містить негативних оцінок будь-яких окремих періодів нашої історії»³³.

Дехто вважає, що меморіальна стаття російської конституції стала відповіддю путінського режиму на «Резолюцію Європейського парламенту від 19 вересня 2019 р. щодо важливості європейської пам'яті для майбутнього Європи»³⁴. Російську владу цей документ обурив тим, що не просто прирівняв нацистський режим до комуністичного, а й поклав на них відповідальність за «масові вбивства, геноцид і депортації, які зумовили загибель людей і позбавлення їх свобод у ХХ ст. в масштабах, яких ще не було в історії людства». Крім того, Резолюція визначає винуватцем розв'язування Другої світової війни не тільки Німеччину, але й СРСР. На думку російських дослідників, у цьому документі уявлення про історичну справедливість європейських державних і громадських діячів були протиставлені позиції представників російського уряду та суспільства. Тому В. Путін виступив із відкритою критикою запропонованих положень Резолюції, вбачаючи «у цій інформаційній війні боротьбу за історичну справедливість»³⁵. Втім реакція на цю резолюцію вкотре довела, що тема перемоги у Другій світовій війні використовується Кремлем лише як інструмент політики, а тому він розцінив її як виклик для збереження «міфу про війну», а також міфу про статус РФ як одного з архітекторів повоєнного світового порядку³⁶.

Все ж таки в Основному законі, якому не можуть суперечити жодні нормативно-правові акти й який має найвищу юридичну силу у РФ, чітко й однозначно зафіксована монополія російської держави на «історичну правду», під якою, очевидно, розуміється право на єдине вірне трактування історії як на території РФ, так і за її межами, а також захист цього права усіма доступними засобами³⁷. Поправки до Конституції, які зробили «захист історичної правди» завданням держави, вже призвели до наслідків: восени 2020 р. у структурі Слідчого комітету створено штаб для архівних та пошукових робіт у рамках боротьби з фальсифікацією історії та реабілітацією нацизму³⁸, а в липні 2021 р. В. Путін указом³⁹ створив Міжвідомчу комісію з історичної освіти, до складу якої, крім істориків, увійшли представники апарату Ради Безпеки, Генеральної прокуратури, Слідчого комітету, Міноборони, МВС, СВР і ФСБ РФ – минуле стало предметом уваги силових відомств. Тому можна вести мову про тотальний контроль з боку російських владних структур за процесом формування історичної політики. При цьому фільтрацію успішно проходить та включається до історичного нарративу лише таке трактування минулого, яке повністю відповідає наперед заданим установкам. Тобто історія у РФ відтепер виступає не в якості усвідомлення та відтворення минулого у наш час, а в якості рефлексії у минуле певного уявного, бажаного майбутнього, яке повністю відповідає як очікуванням, так і вимогам владних політичних акторів.

Нарешті, у квітні 2022 р. Федеральним законом № 103-ФЗ «Про внесення змін до Кодексу про адміністративні правопорушення» було додано адміністративну статтю 13.48 КпАП РФ. Остання запроваджує покарання за публічне ототожнення ролі СРСР і фашистської Німеччини, європейських країн осі під час Другої світової війни. Йдеться,

³³ Куликова С., Кирносов И. Охрана исторической памяти как институт конституционного права: российский и зарубежный опыт. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право.* 2022. Т. 22, вып. 1. С. 70.

³⁴ European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe (2019/2819(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html.

³⁵ Артамонов Д., Тихонова С. Историческая справедливость в системе целей государственно-правовой политики памяти РФ. *Справедливость в постсоветском правопорядке: понятие, принцип, цель*: сборник статей. Москва: Юрлитинформ, 2021. С. 72.

³⁶ Богінська І. Конфлікти пам'яті в міжнародних відносинах. *Регіональні студії.* 2021. № 24. С. 108.

³⁷ Хардель Р. Исторична політика Російської Федерації як загроза національній безпеці України. *Військово-науковий вісник.* 2021. № 36. С. 235.

³⁸ Курилла И. Битва за прошлое. Как политика меняет историю. Москва: Альпина Паблицер, 2022. С. 168.

³⁹ Указ президента РФ № 442 от 30 июля 2021 года. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47084>.

зокрема, про цілі, рішення та дії керівництва, командування та військовослужбовців СРСР (хоча незрозуміло, що тут мається на увазі під «цілями» та «діями», приміром, радянських солдат?⁴⁰). Крім того, каратимуть за заперечення «вирішальної ролі радянського народу» у розгромі нацистської Німеччини та «гуманітарної місії» СРСР при звільненні країн Європи. Вже у серпні 2022 р. за цією статтею, зокрема, був заарештований відомий російський політик і публіцист Л. Гозман. Останньому інкримінували пост у Фейсбуці 2020 р., який стверджував: «Гітлер – абсолютне зло, але Сталін – ще гірший. СС – злочинці, але НКВС – ще страшніший, бо чекісти вбивали своїх. Гітлер розв’язав війну із людством. Комуністи оголосили тотальну війну своєму власному народу»⁴¹. Був заарештований на 15 діб, але коли виходив із в’язниці, знову був заарештований і повторно отримав 15 діб арешту за тією ж статтею, наразі за пост, написаний у Живому журналі ще 2013 р. Після відбуття покарання виїхав з Росії, де як завжди викорінюють будь-яке інакодумство.

Так само й ситуація з правами істориків у Росії залежить винятково від державної політики щодо історичної пам’яті. Адже суспільство, яке не розібралося зі своїм минулим, опиняється, зрештою, в точці, коли його уряд відновлює переслідування опонентів, у тому числі й у сфері історичної пам’яті. За останнє десятиліття в Росії спостерігається різке зростання кількості кримінальних справ, а також поява нових репресивних законодавчих ініціатив і створення інституцій, скерованих на посилене правозастосування. Російська держава продовжує й надалі впроваджувати офіційний історичний наратив, спрямований на прославлення «досягнень» радянської доби, передусім, перемоги у німецько-радянській війні. Через Конституцію РФ офіційно проголошена спадкоємність з СРСР, а його перемога у війні та державна монополія на історію покладені в основу сучасної політичної системи Росії. Як заявив один із російських істориків: «Історія переможного Радянського Союзу є історичною скрепою нашого режиму»⁴².

Ще два меморіальні законопроекти були внесені до Державної Думи 27 травня 2020 р. А. Журавльовим, який вирішив ще більше «захистити» образ ВВВ. Перший із них пропонує визнати недійсною, прийняту в 1989 р. постанову З’їзду народних депутатів СРСР «Про політичну та правову оцінку радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 року», оскільки вона, начебто, не відповідає принципам «історичної справедливості», «перекручує суть історичних подій» та «не відповідає державним інтересам РФ». Поки що залишається незрозумілим, чи буде запропоновано якесь інше трактування відомого пакту Молотова-Ріббентропа, чи будь-які його обговорення підпадатимуть під дію цього закону у разі його прийняття⁴³. Другий проект, запропонований як ст. 354.2 в ККРФ, стосується «меморіальних війн» щодо різноманітних інтерпретацій Другої світової війни в Росії та на Заході. Зокрема, він прописує, які твердження вважати фальсифікацією історичних фактів про причини та підсумки Другої світової війни та передбачає кримінальне покарання за «покладання на СРСР відповідальності за розв’язання Другої світової війни або заперечення основної ролі СРСР у перемозі над країнами осі в Другій світовій війні, а також поширення відомостей про тотожність офіційної політичної ідеології СРСР і нацизму»⁴⁴. Поки що жоден із цих проектів не прийнятий російським парламентом.

У листопаді 2020 р. генеральний прокурор РФ І. Краснов запропонував ввести ще один нормативно-правовий акт із юридичною заборонаю «пропаганди нацизму», шляхом

⁴⁰ Лотарева А. «Присвоить себе Победу»: зачем России еще один закон о памяти Великой Отечественной войны. *Русская служба Би-би-си*. 6 мая 2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-57011685>.

⁴¹ В Москве снова задержали политика Леонида Гозмана – из-за поста в фейсбуке про Гитлера и Сталина. *Настоящее Время*. 2022, 29 августа. URL: <https://www.currenttime.tv/a/leonida-gozmana-zaderzhali/32009306.html>.

⁴² Россия: преступления против истории: доклад Международной федерации за права человека (FIDH). 2021. С. 8.

⁴³ Головашина О. Поле битвы – память: мемориальное законодательство на постсоветском пространстве. *Право: история и современность*. 2021. № 2. С. 24.

⁴⁴ Дюков А. В Госдуму внесено два новых «мемориальных» закона – и еще один ждет своей очереди. *Remembrance, Research and Justice: Heritage of WWII in the 21st century*. 2020, 28 мая. URL: <https://remembrance.ru/2020/05/28/duma>.

змін до Закону про увічнення пам'яті радянського народу в роки ВВВ⁴⁵. Тоді ж І. Яровая запропонувала внести зміни й до ст. 354.1 ККРФ (автором якої вона й виступає), аби встановити кримінальну відповідальність за наклепницькі висловлювання стосовно ветеранів Другої світової війни, з покаранням до 5 років ув'язнення⁴⁶. Відповідні поправки Державна Дума РФ прийняла у березні 2021 р. (Федеральний закон від 5 квітня 2021 р., № 58-ФЗ). Останнім у сфері «победобесія» путінського режиму «меморіальним ноу-хау» Ярової став закон, прийнятий у травні 2023 р., згідно з яким на пам'ятники ВВВ мають наноситися спеціальні QR-коди. Останні повинні містити інформацію про військове поховання, а також історичну довідку про події, на честь яких встановлено меморіал. Там же може бути розміщений певний інтернет-ресурс з детальним описом, а також фото-, відео- та інші матеріали⁴⁷.

До сегменту меморіального законодавства в РФ можна віднести також і відповідні заходи, спрямовані на цензуру історичної пам'яті. Так, у вересні 2020 р. голова Слідчого комітету РФ А. Бастрикін створив у своєму відомстві підрозділ для «розслідуванням злочинів, пов'язаних із фальсифікацією історії Вітчизни та реабілітацією нацизму»⁴⁸. Основним же правовим механізмом меморіальної цензури є Федеральний перелік екстремістських матеріалів, який веде Міністерство юстиції (на кінець 2023 р. містить 5408 позицій)⁴⁹. До нього входять десятки історичних праць і збірників документів, у тому числі українські. В контексті цензурування історичної пам'яті кремлівським режимом варто згадати й про масову засекреченість архівних документів, зокрема періодів масових сталінських репресій і Другої світової війни. Така політика істотно ускладнює дослідження істориків, які вивчають комуністичний режим, у тому числі його внутрішні та міжнародні злочини. Приміром, А. Гурьянов вважає, що російська влада прагне «видалити істориків з архівів», оскільки їхня праця «суперечить офіційним історичним цінностям»⁵⁰.

Загалом, російська гуманітаристика доволі неоднозначно характеризує сучасне меморіальне законодавство РФ: частина дослідників виступає категорично проти, справедливо наголошуючи на «демократичній недорозвиненості» Росії, інша група, навпаки, всіляко підтримує відповідні кремлівські ініціативи. Дехто вважає означений правовий процес доречним, з огляду на подолання соціальних травм минулого, акцентуючи, що причинами появи такого законодавства в РФ є, начебто, поглиблення суспільного інтересу до історії та поширення дискусій щодо хворобливих для національної свідомості тем⁵¹. Окремі «фахівці» слухняно повторюють мантру про злобні масові «фальсифікації» російської історії, вбачаючи особливо «частими такі факти в країнах Прибалтики та Східної Європи, за підтримки США та ЄС». На цьому тлі «в РФ все частіше почали говорити про використання меморіального законодавства для захисту історичної правди»⁵². Має місце й припущення щодо відсутності консенсусу в розумінні минулого авторів першого варіанту Конституції РФ, прийнятої 1993 р. У результаті, в ній «була

⁴⁵ Генпрокурор предложил законодательно запретить пропаганду нацизма. *Ведомости*. 2020, 20 ноября. URL: <https://www.vedomosti.ru/society/news/2020/11/20/847715-genprokuror-predlozhit-zakonodatelno-zapretit-propagandu-natsizma>.

⁴⁶ Госдума рассмотрит поправки об ужесточении ответственности за оскорбление ветеранов. URL: <https://er.ru/activity/news/gosduma-rassmotrit-popravki-ob-uzhestochenii-otvetstvennosti-za-oskorblenie-veteranov>.

⁴⁷ На памятниках Великой Отечественной войны разместят QR-коды с историей. *Парламентская газета*. 2023, 24 мая. URL: <https://www.pnp.ru/social/na-pamyatnikakh-velikoy-otechestvennoy-voyny-razmestyat-qr-kody.html>.

⁴⁸ В СК создается подразделение по расследованию преступлений о фальсификации истории. URL: <https://tass.ru/obschestvo/9423583>.

⁴⁹ <https://minjust.gov.ru/ru/extremist-materials/>.

⁵⁰ Россия: преступления против истории... С. 26.

⁵¹ Дорский А., Черногор Н. Вторая мировая война как социальная травма: сравнительный анализ российского и французского законодательства. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2019. № 2. С. 311.

⁵² Семенников А., Задорожная И. Мемориальное законодательство России: теория и практика. *Вестник военного права*. Москва, 2021. № 2. С. 68.

просто проігнорована тема радянської історії та її зв'язок з “ новою ” Росією»⁵³, тому теперішні законодавці мають надолужити цю меморіальну прогалину. Присутня й думка, що це потрібно було зробити «через значне зростання антирадянського та русофобського настроїв»⁵⁴, звідки «може з'явитися ризик появи потужного націоналістичного руху (на жаль, автор не уточнює, на основі якої «нації»? – К. І.), котрий може загрожувати політичній системі»⁵⁵.

Способи та форми використання репрезентації пам'ятних подій і дат минулого у публічному просторі сприймаються російськими істориками як основна функція меморіальних законів. Останні при цьому передбачають не лише нав'язування окремого образу минулого, але й накладання санкцій за висловлення іншої позиції. Оскільки у такий спосіб з'являється як правова норма винятково єдина версія минулого, постільки дискусії, без яких немислима академічна сфера, опиняються поза законом. Нечіткість формулювань у таких законах дозволяють констатувати історикам, що їхнє застосування в Росії все ж таки є більше політичною, ніж правовою акцією⁵⁶. Мова при цьому йде не стільки щодо захисту певної версії Другої світової війни, а щодо державної самосвідомості, в основі якої й лежить ця версія як єдиний історичний факт, що розділяється домінантно більшістю росіян. Другу світову війну як основу меморіального законодавства РФ путінський режим обрав тільки через втягненість до цього радянського міфу колишніх республік СРСР, хоча його й позиціонують як європейську модель законів про пам'ять. Однак для їхнього змісту більше значення має саме інерція комеморативних практик, поширених ще радянською пропагандою Перемоги 1945 р.

Остання обставина пояснює також прагнення кремлівського диктатора будь-що захистити пам'ять насамперед про радянський режим. Прикриваючись захистом від поширення нацистської ідеології, російські закони про пам'ять, насправді, забороняють критику радянської влади. Якщо у Західній Європі такі закони просувалися лівими політиками, з метою зберегти пам'ять «пригноблених груп» та про злочини власної держави, то в Росії їх просували продержавні праві політики, котрі створенням «героїчного нарративу» прагнуть заборонити будь-які сумніви в історичній правоті своєї держави. Небажання більшості росіян змиритися з пострадянським минулим, на думку Д. Хапаєвої, надихнуло політику пам'яті Путіна та мало вирішальне значення для популярності його режиму. Таким чином, масова підтримка ресталінізації в Росії значно обмежує застосовність концепції травми до пострадянського суспільства, коли більшість вважає за краще ототожнювати себе зі злочинним режимом, а не з його жертвами. У цьому ж полягає й причина успіху «міфу війни», що «став наріжним каменем націоналістичного режиму Путіна та неоконсервативної пропагандистської машини, адже цей міф резонував із небажанням російського суспільства мати справу зі своїм злочинним сталінським і радянським минулим»⁵⁷.

Винесення меморіального законодавства РФ на конституційний рівень стало тим символічним кроком, який прирівняв історичне висловлювання та політичну дію. Зосередженість російських політиків на історичних прикладах в їхніх публічних виступах

⁵³ Куликова С., Кирносів І. Охрана исторической памяти как институт конституционного права: российский и зарубежный опыт. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право.* 2022. Т. 22, вып. 1. С. 69.

⁵⁴ Мараева А. Вопросы толкования термина «реабилитация нацизма» применительно к ст. 354.1 УК РФ. *Вестник Московского университета МВД России.* 2019. № 4. С. 103.

⁵⁵ Бредихин А. Уголовно-правовые средства в системе осуществления идеологической функции государства. *Юристъ – Правоведъ.* 2021. № 3. С. 70.

⁵⁶ Головашина О. Поле битвы – память: мемориальное законодательство на постсоветском пространстве. *Право: история и современность.* 2021. № 2. С. 19–20.

⁵⁷ Khapaeva D. Triumphant memory of the perpetrators: Putin's politics of re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies.* University of California (Oakland), 2016. Vol. 49, no. 1. P. 63–65.

і текстах свідчить не про опертя на історичну науку, а на спробу підкорити її своїм теперішнім завданням. Згідно спостереження І. Курілли, ця ситуація досить точно відповідає визначенню презентизма у працях Ф. Артога, включаючи у такий спосіб російську ситуацію у світовий контекст «використання історії». Особливість же Росії полягає у відмові від розвитку мови політики, місце котрої посіла саме історія. Не можна не відзначити і руйнівний вплив сучасної політизації на уявлення росіян про своє минуле, адже постійно проводячи аналогії між сучасними подіями та минулим, політики домагаються не лише зміни у потрібному їм ключі уявлень про сучасність, а й змушують людей переносити свої сумніви щодо однозначності сучасних оцінок на події минулого. Так, можна припустити, що внаслідок бездумного використання в антиукраїнській агітації резонуючих понять ВВВ постраждала саме пам'ять про ту головну війну⁵⁸.

Настільки розгалужену систему меморіального законодавства РФ деякі правознавці банально пояснюють необхідністю захисту від «головного ворога» в особі підступного «колективного Заходу». Останній, начебто, веде проти Росії гібридну війну, головною метою якої є «знищення російської національної ідентичності та її перетворення на цивілізаційний “придаток” Заходу (на жаль, при цьому не уточняється, в який спосіб можна знищити неіснуючу «національну ідентичність», а тим більше – як можна зробити «ідентичність» чийось «придатком»? – К. І.)»⁵⁹. Хтось звинувачує «Захід» у небажанні вірно служити кремлівському наративу, адже «взявши курс на тотальну гегемонію», політики західних країн, начебто, вживають усіх зусиль для зміцнення своїх позицій, у тому числі «шляхом певного переформатування історичної свідомості пострадянських народів», а найважливішою складовою такої політики є прагнення керівництва США та їхніх сателітів «нав'язати усім свій, далекий від об'єктивності, погляд на причини, характер, події та наслідки Другої світової війни». В межах боротьби із зовнішнім втручанням у політичне життя Росії розглядається й «явне спотворення історії цієї війни та ролі СРСР у перемозі представниками країн атлантичного співтовариства (США та Західна Європа), відповідно до власних пріоритетів та інтересів, що суперечать національним інтересам Росії»⁶⁰. Подібні прояви «політико-ідеологічного екстремізму, спрямованого на руйнування російської історичної пам'яті», спричиняють, у свою чергу, «необхідність створення ефективних механізмів оперативного реагування на спроби фальсифікації історії»⁶¹, тобто на впровадження меморіального законодавства. Насправді, практично в усіх країнах Східної та Центральної Європи є сьогодні закони, що передбачають кримінальну відповідальність за заперечення не тільки нацистських, але й комуністичних злочинів проти людяності. Цілком погоджуємося з Н. Копосовим, що саме ці закони про пам'ять «викликають у російського керівництва алергію, оскільки підривають культ ВВВ, на який спирається путінська ідеологія»⁶².

Агресивність російського меморіального законодавства містить неабияку небезпеку як для розвитку історичної науки в Росії, так і для праці тамтешніх професійних істориків. Безпосередня загроза нависає передусім над тими вченими, хто досліджує історію Другої світової війни та чий праці піддають сумніву усталені уявлення про неї. Оскільки без сумнівів

⁵⁸ Курилла И. Битва за прошлое... С. 165–166.

⁵⁹ Скоробогатов А., Скоробогатова А. Мемориальное законодательство как средство конструирования российской гражданской идентичности. *Глобальный конфликт и контуры нового мирового порядка*. Санкт-Петербург: СПбГУП, 2022. – С. 446.

⁶⁰ Шамсунов С. Х. [и др.]. Уголовно-правовая охрана исторической памяти народов Российской Федерации о событиях Второй мировой и Великой отечественной войн: опыт социологического исследования. *Пенитенциарная наука*. 2022. Т. 16, № 2. С. 129, 138.

⁶¹ Ливцов В., Пожидаев А. Проблема фальсификации истории в контексте реализации государственной политики сохранения историко-культурного наследия. *Вестник Поволжского института управления*. 2017. № 5. С. 109.

⁶² Копосов Н. О новом польском «мемориальном законе». *Портал «Гефтер»*. 2018 URL: <https://gefter.ru/archive/24048>.

науки не буває, можна сказати, що вивчення Другої світової війни в Росії є доволі проблематичним. Підтвердженням цьому є випадок, коли 2016 р. у Санкт-Петербурзькому Інституті історії відбувся захист докторської дисертації К. Александрова «Генералітет і офіцерські кадри збройних формувань Комітету визволення народів Росії 1943–1946 рр.», на якому присутні «представники громадськості» звинуватили дисертанта в «реабілітації Власова». Це був яскравий приклад прийняття історичного тексту за політичний, внаслідок чого вчена рада проголосувала проти присудження наукового ступеня⁶³. Добірні методи тиску на істориків застосовують і університети⁶⁴. Таким чином, недоступність історичних документів, у поєднанні з фактичною заборорою на оцінку деяких історичних фактів, переслідування істориків, а також публіцистів і громадських активістів, на тлі повної солідарності судів із рішеннями спецслужб – це той контекст, в якому живе сучасна Росія⁶⁵.

Крім суспільно-політичного контексту, меморіальне законодавство РФ має ряд істотних недоліків і суперечностей у сфері суто правового застосування. Насамперед, з погляду юридичної науки, правове регулювання сфери історичних досліджень і колективної пам'яті є досить сумнівним. Нормативність правового регулювання передбачає спрямованість правового впливу на види суспільних відносин, а не індивідуальні форми їхнього прояву, на формалізовані відносини, які піддаються державно-правовому контролю. Чи володіють закони, що закріплюють один з можливих поглядів на історію ХХ ст. нормативністю? Судячи з існуючої правозастосовної практики меморіальних законів – не мають. Образ минулого та процес його створення не можна віднести до сфери правового регулювання, якщо не виходити з того, що їхня роль у суспільстві кардинально змінилася⁶⁶.

Недоліком меморіального законодавства є й те, що КпАП РФ не містить норм, які прямо належать до встановлення відповідальності за фальсифікацію історії. Цивільно-правова відповідальність та механізми захисту від такої фальсифікації також чітко не визначені⁶⁷. Попри те, що кремлівські силовики пильно моніторять Інтернет і пресу щодо появи в інформаційному просторі «фейків і фальсифікацій» на тему різних етапів російської історії, притягнути до відповідальності безпосередніх розповсюджувачів таких недостовірних відомостей практично неможливо, зважаючи на те, що їх важко встановити або вони знаходяться за межами РФ⁶⁸.

Внесення до Конституції РФ «захисту історичної правди» стало своєрідним шоком для фахівців-правознавців. Подібну правову установку вони не вважають конструктивною та корисною, а набуття нею юридичної сили істотно ускладнює її критичне наукове осмислення. У зв'язку з цим, наприклад П. Астаф'єв, вважає доречною дискусію з таких питань: чи існує «історична правда»? чи потребує вона «захисту»? та яким чином його «забезпечити» у демократичному суспільстві? Негативна відповідь на перше питання, на його думку, зумовлена, як мінімум, двома обставинами: по-перше, минуле забувається, а по-друге, минуле спотворюється, й у цьому немає нічого поганого. Отже, «історична правда» у конституційно-правовому значенні – це лише мета об'єктивно та сумлінно налаштованого дослідника, яка гарантується у вільному демократичному суспільстві конституційним правом на свободу думки, наукової творчості та висловлення поглядів.

⁶³ Курилла И. История как язык политики... С. 117–118.

⁶⁴ Россия: преступления против истории... С. 40.

⁶⁵ Доклад международной правозащитной организация «Агора» – «Россия против Истории. Наказание за пересмотр» / Д. Гайнутдинов, П. Чиков. 2018. URL: https://guides.files.bbci.co.uk/bbc-russian/Russia_v_History.pdf. С. 12.

⁶⁶ Матусевич О. Мемориальное законодательство: генезис и противоречия. *Труды БГТУ*. Минск, 2014. № 5. С. 117–118.

⁶⁷ Бредихин А. Правовая регламентация борьбы с фальсификацией истории России. *Экономика. Социология. Право*. 2020. № 4. С. 103.

⁶⁸ Мисроков Т., Теппеев А. Деятельность органов внутренних дел Российской Федерации по защите исторической памяти и противодействию попыткам фальсификации истории России. *Право и управление*. 2022. № 9. С. 213.

Цілепокладання в пізнанні – питання розумової діяльності, що важко піддається демократичному контролю держави і права. Щодо державно-правового впливу на це, за інших рівних умов, – він ускладнений і тягне за собою ризики появи юридично обов'язкової ідеології, що заборонено Конституцією РФ (ч. 2 ст. 13)⁶⁹.

Розмови про реалізацію положення про «захист історичної правди» громадськими засобами інформації в Росії, як правило, зводяться до словоблуддя. При цьому мало хто враховує, що встановлення факту є справа історичної науки, надання факту статусу юридичного – законотворчості, орієнтованої на наукове знання. У зв'язку з цим постає питання – чи можуть спадкоємність, державна єдність, історична пам'ять, історична правда, історична спадщина бути історичними фактами й отримати юридичну визначеність у рамках правового регулювання та реалізації права? Навряд. Чи варто юридичне поняття «історичної правди» сприймати не як протилежність історичній неправді, а як протилежність ненауковому, гіпотетично гаданому, ще недоведеному історичному факту? І головне – хто має висловлювати з цього приводу експертну оцінку? Так, на думку М. Кожевіної, юридично-технічна особливість історичної експертизи полягає в тому, що вона має відповідати юридичним завданням, містити не лише висновок за фактом, а й наукове обґрунтування, підтвержене репрезентативною сукупністю першоджерел. Вона не повинна містити інтерпретації та оцінки, лише опис подій, що дозволяє «розуміти, а не судити» минуле. Історична експертиза – це не індивідуальний, а колективний висновок, що здійснюється, як правило групою професійних архівістів, істориків, юристів та інших фахівців, глибоко занурених у тему, що верифікується. Тільки така експертиза викликатиме довіру, інакше це буде індивідуалізована думка вченого чи групи людей, захоплених історією⁷⁰.

Тобто, виникає, на перший погляд, просте, але втім – фундаментальне питання: хто має «захистити» історичну правду – юрист чи історик?! На чію експертну думку має спиратися при цьому суддя? У подібній ситуації практично невіршуваною проблемою є формування чіткої морально-правової позиції правозастосовника. Для цього останній має володіти винятково високим рівнем професіоналізму та правосвідомості, а до того ж володіти глибокими та чіткими (!) знаннями з історії. Його позиція має ґрунтуватися на професійному визначенні задуму законодавця, відображеному в кримінально-правовій нормі, засобом юридичного мислення, яке актуалізується правовою свідомістю у контексті конкретної справи. У зв'язку із цим, суб'єкт правозастосування повинен заледве не досконало уявляти історико-правові характеристики проблем у сфері фальсифікації історії, а у випадку меморіального законодавства РФ – стосовно «Другої світової війни» та «реабілітації нацизму»⁷¹. При цьому «захист історичної пам'яті має ґрунтуватися на накопиченні потужної доказової бази для хоча б якоїсь протидії спробам фальшування історії»⁷², чого, звісно, в правовому полі нинішньої РФ не було та немає.

Намагаючись з'ясувати ефективність реалізації меморіального законодавства в РФ, правники змушені констатувати цілковиту невизначеність цього процесу. Відповідні дослідження демонструють загалом невисоку активність російської науки в розробці проблем колективної, зокрема й історичної пам'яті. Зокрема, й серед дисертацій,

⁶⁹ Астафичев П. Обеспечение защиты исторической правды как новый принцип в конституционном праве современной России. *Правоприменение*. 2020. № 4. С. 6–7.

⁷⁰ Кожевина М. Реализация статьи 67.1 Конституции Российской Федерации в контексте научного историко-правового опыта. *Правоприменение*. 2021. № 3. С. 11, 16.

⁷¹ Грибанов Е., Яблонский И. Уголовная ответственность за реабилитацию нацизма: историко-правовые основания и характеристика. *Общество и право*. 2017. № 1. С. 145; Абдуллаев М., Гамидов И. Некоторые политико-правовые аспекты противодействия реабилитации нацизма. *Закон и право*. 2019. № 7. С. 56–57.

⁷² Мисроков Т., Тепеев А. Деятельность органов внутренних дел Российской Федерации по защите исторической памяти и противодействию попыткам фальсификации истории России. *Право и управление*. 2022. № 9. С. 213.

присвячених цьому аспекту, помітно, що проблематика соціально-історичної пам'яті багато в чому залишається не охопленою науковими дослідженнями і найдивніше – цілком пасивно у такій, здавалося б популярній серед сучасних істориків галузі, виглядають якраз історичні науки⁷³. Тим більше, що в гуманітарному просторі російської науки частіше за все термін «історична пам'ять» застосовується як «безглузда автозаміна діаматовським категоріям “суспільна свідомість” або ж “соціальна інформація”, оскільки багато дослідників прагнуть лише відповідати модним тенденціям»⁷⁴. Відтак російські правники змушені констатувати, що правова модель державної політики пам'яті РФ потребує ретельної законодавчої конкретизації та правозастосовного, передусім експертного забезпечення⁷⁵.

Сказане повною мірою стосується й характеристики кримінально-правових норм, викладених уже в першому меморіальному законі РФ (ст. 354.1 ККРФ «Реабілітація нацизму»). Поміж російськими юристами досі точаться гострі дискусії щодо його застосування та трактування, а також присутня істотна критика більшості елементів складу злочину й закріплених у цій статті правових норм. Застосування такого роду норм становить складність для практиків, адже має високий ризик допущення помилок та притягнення невинних осіб до кримінальної відповідальності. Сам же правозастосовний процес, спрямований на реалізацію таких норм, часто супроводжується підвищеним суспільним резонансом⁷⁶. У дійсності ж російські правоохоронні органи, як правило, прагнуть замість зазначеної статті застосувати статтю «Хуліганство» або й зовсім відмовляють у порушенні кримінальної справи, оскільки не бажають надмірної уваги з боку суспільства⁷⁷.

Якщо до 2020 р. кримінальних справ щодо «реабілітації нацизму» в РФ було менше десяти на рік, то сьогодні йдеться вже про кілька десятків таких справ щороку. Найчастіше їх заводять через пости у соціальних мережах і меми на історичну тематику. Чимало справ за цією статтею заводиться й на тих, хто осквернив «Вічний вогонь», наприклад, спробував приготувати на ньому їжу або якимось чином пожартував. Проте, все помітнішим стає те, що за цією статтею все частіше затримують зовсім не тих, хто прославляє фашизм, а тих, хто виступає з критикою комуністичного режиму чи порівнює дії радянської та нацистської армій. Дедалі більшим стає й «український слід». Скажімо адвокат проєкту «Мережеві свободи» С. Селезньов, який працював у справах, пов'язаних із «нацизмом», порівнює суть статті про «реабілітацію нацизму» зі статтею про військові фейки, що з'явилася після повномасштабного вторгнення Росії в Україну (Федеральний закон від 4 березня 2022 р. № 32-ФЗ, більш відомий як «Закон про фейки» або «Закон про військову цензуру»). Реальна ж мета обох цих статей – припинення будь-якої суспільної дискусії щодо діяльності як радянського, так і російського керівництва, – каже він⁷⁸.

⁷³ Ивашевский С. Реализация мемориального законодательства в российском образовании. *Вестник Нижегородского института управления*. 2022. № 1. С. 37.

⁷⁴ Аникин Д. Травматизация исторической памяти в современной теории истории: многообразие объяснительных моделей. *Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете*. 2020. Вып. 40. С. 9.

⁷⁵ Гаврилов Д., Гаврилова В. Правовые основы государственной политики памяти в Российской Федерации. *Вестник Волгоградской Академии МВД России*. 2022. № 1. С. 178.

⁷⁶ Грибанов Е., Яблонский И. Уголовная ответственность за реабилитацию нацизма: историко-правовые основания и характеристика. *Общество и право*. 2017. № 1. С. 144.

⁷⁷ Максимова М., Назмутдинова Д. Реабилитация нацизма: причины проблем практического применения статьи 354.1 УК РФ. *Неделя науки СПбПУ: сборник трудов научной конференции*. Санкт-Петербург: СПбПУ, 2018. С. 442–444; Вердиханова А., Голубкова Н. Реабилитация нацизма и распространение неонацистских взглядов как формы экстремистской деятельности в современных условиях. *Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство»*. 2022. Т. 10, № 4. URL: <https://esj.pnzgu.ru>. С. 28.

⁷⁸ Голубева А. Уголовные дела о реабилитации нацизма в России: попытка власти избавиться от дискуссий о прошлом. *Русская служба Би-би-си*. 15 марта 2023. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64967805>.

У зв'язку з тим, що «реабілітація нацизму» як самостійний склад злочину досі не напрацював достатньої судово-слідчої практики, це теж створює складнощі, пов'язані як з теоретичним тлумаченням такої правової норми, так і з її застосуванням у практичній діяльності органів внутрішніх справ. Основні проблеми, які виникають при кваліфікації відповідних протиправних дій, пов'язані передусім із тим, що «на сьогоднішній день ні законодавець, ні Верховний Суд РФ досі (!) не дали свого офіційного роз'яснення тому, що слід розуміти під діями, зазначеними у ст. 354.1 ККРФ, як їх інтерпретувати, де «влловити» різницю між порушенням закону і свободою слова, як оцінювати з правової точки зору праці істориків, які вивчають події, хід і підсумки Другої світової війни, роль у ній СРСР і дають оцінки тим подіям тощо»⁷⁹.

На думку вченого-юриста М. Осіпова, меморіальний закон про «реабілітацію нацизму» взагалі був підготовлений із грубими порушеннями положень науки кримінального права та вимог юридичної техніки. Насамперед, необхідно відзначити порушення вчення про об'єкт злочину. Відомо, що перелік складів злочину, закріплених у Кримінальному кодексі, будується за об'єктом злочину, під яким розуміються суспільні відносини, цінності чи блага, на які посягає злочинець. Природно виникає питання, на які суспільні відносини, цінності чи блага може зазіхати особа, яка вчинила злочин, передбачений ст. 354.1 ККРФ? Аналіз показує, що такого роду злочин зазіхає на «історичну пам'ять народу РФ», але ця стаття чомусь віднесена до злочинів «проти миру та безпеки людства»⁸⁰. Однак до названих злочинів перераховане у цій статті зовсім не належить, оскільки передбачені нею правопорушення ніяк не посягають на міжнародний мир і безпеку. Що ж до «поширення навмисно неправдивих відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни», то це діяння взагалі не підпадає під поняття злочину і не є злочинним. Аналіз відповідного складу показує, що заявлене «поширення відомостей» ніяк не торкається існуючих суспільних відносин, цінностей чи благ, передбачених кримінальним кодексом, і ніяк на них не зазіхає. Воно, начебто, зазіхає на історичну пам'ять, але постає питання, наскільки таке посягання серйозне, щоб його відобразити за допомогою Кримінального кодексу? Отже, відносно цього закону про пам'ять необхідне проведення ретельної експертизи, із залученням провідних фахівців у галузі кримінального, конституційного та міжнародного права, з метою уникнення спокуси вирішувати складні проблеми суспільства кримінально-правовим методом⁸¹.

Розбираючи диспозицію ч. 1 ст. 354.1. ККРФ, фахівці доходять висновку, що ця норма призначена для захисту історичних відомостей та підтвердження внеску країн-переможниць у перемогу над фашистською загрозою, шляхом визнання фактів, встановлених вироком Міжнародного військового трибуналу від 1 жовтня 1946 р. Зазначена диспозиція за суттю є бланкетною (з метою розкриття змісту прав та обов'язків суб'єкта спрямовує до іншого нормативно-правового акту) і не містить усіх необхідних ознак злочину, тобто тих самих історичних фактів, а тому правозастосовник має звернутися до тексту вироку Нюрнберзького трибуналу. Однак тут він стикається з серйозною проблемою, яка може звести нанівець всю перспективність застосування статті та порушити правозастосовну практику кримінального законодавства. Адже офіційний текст вироку Нюрнберзького трибуналу досі ніяк (!) не закріплений у російській правовій системі та не може вважатися джерелом кримінального права. Отже, текст цього вироку не може бути

⁷⁹ Червонных Е. Уголовно-правовая характеристика преступлений, предусмотренных статьей 354.1 «Реабилитация нацизма» УК РФ, и отдельные проблемы ее правоприменения. *Проблемы правоохранительной деятельности*. 2015. № 4. С. 22.

⁸⁰ Осипов М. О некоторых проблемах использования уголовно-правовой техники на примере статьи 354.1 УК РФ «Реабилитация нацизма». *Юридическая наука*. 2014. № 2. С. 87.

⁸¹ Осипов М. О некоторых проблемах использования уголовно-правовой техники на примере статьи 354.1 УК РФ «Реабилитация нацизма». *Юридическая наука*. 2014. № 2. С. 90–91.

частиною ні меморіального, ні кримінального законодавства РФ, оскільки він не був офіційно опублікований і не є додатком до жодного з російських нормативно-правових актів. Якщо розглядати зазначений вирок як самостійний судовий акт, підтверджений резолюцією ГА ООН (від 11.12.1946 № 95 (I) «Підтвердження принципів міжнародного права, визнаних Статутом Нюрнберзького трибуналу»), то його застосування є неприпустимим, оскільки судовий прецедент не входить до системи джерел будь-якої з галузей російського права⁸².

Крім цього, російські правники із сумом констатують, що «форми реабілітації нацизму», які передбачив законодавець, не мають жодного правового обґрунтування, а кримінальна відповідальність за них, зрештою, стає своєрідним механізмом покарання за інакodomство та його публічне вираження, а тому ст. 354.1 має бути виключена з ККРФ⁸³. Загалом, на їхнє переконання, правова конструкція цієї статті далеко ще не досконала та не вповні конкретна (що створює ризики зловживання чи її вільного тлумачення). У зв'язку з цим потрібне законодавче уточнення правової конструкції цієї статті, а також вироблення єдиної правозастосовчої практики з боку вищих судових органів, щоб уникнути порушень конституційних прав та свобод громадян з боку уповноважених органів⁸⁴. Отже, цей правовий механізм має серйозні недоліки та прогалини, котрі фактично роблять притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 354.1 ККРФ незаконним, оскільки за такого підходу особа може бути притягнута до відповідальності навіть за незнання шкільної програми історії Росії.

Курйозний приклад щодо трактування норм стосовно «реабілітації нацизму» наводить у своїй статті О. Спіридонова, доводячи, що в правозастосуванні неможливо навіть чітко визначити роль і символічність для Росії так званої «георгіївської стрічки». Остання, на думку правотворця, є атрибутом «символів військової слави Росії», але йому не надано роль «самостійного правового символу», тобто поза ними вона не має «зabarвлення» правового символу. У такий спосіб дослідниця фіксує невизначеність кримінально-правового регулювання: предмет кримінально-правової охорони позначений чітко в законі («символи військової слави Росії»), а його смислове навантаження незрозуміле. Ось і змушений правозастосовник губитися в здогадах: чи вважати георгіївську стрічку предметом злочину чи ні? Звідси виходить, що зображення георгіївської стрічки (але не сама георгіївська стрічка) може претендувати лише на статус соціального символу. І кожен із цих символів може мати свої значення, але бути символом військової слави у контексті ч. 3 ст. 354.1 ККРФ – ні. Причина цієї помилки в тому, що зміст поняття «символи військової слави Росії» нормативно не визначено, сам він має збірний характер, а про «символічність» георгіївської стрічки можна лише здогадуватися. Тому про конкретність й ясність кримінально-правового припису тут складно вести мову⁸⁵.

Одним же з найбільш кричущих недоліків російського меморіального законодавства є його поняттєво-термінологічна оснащеність, на що, звісно, нарікає чимало й істориків, й правознавців. Показово, що за наявності в РФ досить широкої нормативної бази щодо збереження «історичної пам'яті» жоден із нині чинних правових актів не закріплює цього поняття. Загалом, феномен історичної пам'яті є однією з малодосліджених у юриспруденції

⁸² Рыжов П. Уголовная ответственность за проявления фашизма и нацизма в Российской Федерации. *Проблемы в российском законодательстве*. 2018. № 3. С. 380.

⁸³ Дяченко А. Обоснованность криминализации реабилитации нацизма в свете ограничения права на свободу слова. *Вопросы российской юстиции*. 2020. № 9. С. 888.

⁸⁴ Бредихин А. Уголовно-правовые средства в системе осуществления идеологической функции государства. *Юрист – Правоведъ*. 2021. № 3. С. 71.

⁸⁵ Спиридонова О. О четкости признаков реабилитации нацизма (ч. 3 ст. 354.1 УК РФ) в контексте практики их применения. *Актуальные проблемы уголовного права на современном этапе (вопросы дифференциации ответственности и законодательной техники)*. 2017. № 6. С. 148–150.

сфер суспільної свідомості, а з наукового погляду це поняття «не піддається однозначному розшифруванню». Існуючий стан справ, на думку російських фахівців у сфері права, навряд чи можна вважати прийнятним, особливо в ситуації, коли російський соціум «перебуває у стані інтенсивного пошуку шляхів збереження своєї історичної ідентичності»⁸⁶.

Крім цього, в правовому полі РФ досі нормативно не закріплені такі важливі дефініції, як «фальсифікація історії», «нацизм», «історична пам'ять» тощо. Дискусійним є також питання включення цих норм до переліку діянь «екстремістської спрямованості»⁸⁷. Вище вже згадувалося про створення 2009 р. в РФ «Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії», з метою явного обмеження кількості альтернативних думок в історичній науці⁸⁸. Проте у межах термінологічної казуїстики, що тут аналізується, можна припустити, що фальсифікації «в інтересах Росії» в принципі допускаються?! Уже меморіальний закон 2014 р. використовує дуже неконкретну мову. Зголосімося, заборона ним осквернення «символів військової слави Росії» є досить далекою від «реабілітації нацизму», а прирівнювання хуліганства до виправдання нацизму розмиває сенс останнього як унікального зла. Натомість формулювання щодо «поширення відомостей про дні військової слави та пам'ятні дати Росії, пов'язані із захистом Вітчизни, що виражають явну неповагу до суспільства», просто важко зрозуміти. Погоджуємося з І. Куріллою – як «відомості» можуть «виражати явну неповагу до суспільства»?⁸⁹

Дотепер у російській доктрині кримінального права офіційно не визначені та не закріплені нормативними актами такі терміни, як «нацизм», «фашизм», «реабілітація нацизму», «героїзація нацистських злочинців», «нацистські матеріали», «нацистська атрибутика» тощо. Відсутнє розмежування цих понять і стосовно цілей кримінального законодавства. Відтак в уявленні людей складається помилкове розуміння зазначених вище явищ, що тягне за собою цілковито невірні судження ролі й значення кожного з них⁹⁰. Дискусія триває і щодо визначення й розмежування термінів «фашизм» та «нацизм». Ці поняття є основними в російському меморіальному законодавстві, але на сьогодні відсутнє їхнє законодавче визначення. Це веде не лише до амбівалентності трактувань, але й до латентного розширення повноважень кримінального переслідування за настрої та погляди.

Скажімо, деякі російські дослідники, проводячи різницю між поняттями «нацизм» і «фашизм», відносять перше винятково до Німеччини. В Росії неодноразово робилися спроби розробити, визначити термін «фашизм». Так, ще в Указі Б. Єльцина від 23 березня 1995 р. № 310 вимагалось від Російської академії наук надати наукове роз'яснення поняттю «фашизм», з метою внесення змін та доповнень до чинного законодавства. Однак цього досі не зроблено. Так само й у меморіальному законі 2014 р. ані російський законодавець, ані Верховний Суд РФ теж не дали своїх офіційних тлумачень тому, що мається на увазі під діями, зазначеними у ст. 354.1 КК РФ. Залишаючи її чинну редакцію без змін, не даючи офіційних роз'яснень у цих питаннях, законодавець розмиває межі дії кримінального закону та свободи слова. На думку російських учених, чинна редакція статті не позбавлена недоліків, оскільки її буквальне тлумачення не дозволяє визначити межі між реалізацією

⁸⁶ Шамсунов С. [и др.]. Уголовно-правовая охрана исторической памяти народов Российской Федерации о событиях Второй мировой и Великой отечественной войн: опыт социологического исследования. *Пенитенциарная наука*. 2022. Т. 16, № 2. С. 131.

⁸⁷ Шевелева К., Честнов Н. О противодействии фальсификации истории Великой Отечественной войны: правовой аспект. *Правопорядок: история, теория, практика*. 2022. № 3. С. 63.

⁸⁸ Криворученко В. Борьба с фальсификацией истории на постсоветском пространстве: история или политика? *Вестник РУДН. Серия: История России*. 2012. № 4. С. 126.

⁸⁹ Курилла И. Закон о «реабилитации нацизма». Его смысл и ожидаемые последствия. *PONARS Eurasia*. 2014. URL: <https://www.ponarseurasia.org/7240>.

⁹⁰ Мараева А. Вопросы толкования термина «реабилитация нацизма» применительно к ст. 354.1 УК РФ. *Вестник Московского университета МВД России*. 2019. № 4. С. 103.

прав і свобод, зловживанням і заборонаю на їх реабілітацію у сфері протидії проявам нацизму⁹¹.

Проблематичним для правозастосування є й поняття з меморіального закону 2014 р., позначене як «поширення навмисно неправдивих відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни», виступаючи альтернативною ознакою об'єктивної сторони злочину. Зрештою, незрозуміло, який саме сенс вкладав законодавець у це визначення і навряд чи можна визнати вибраний варіант редагування вдалим⁹². Цю ознаку об'єктивної сторони фахівці вважають найскладнішою, оскільки досі є документи про перебіг Другої світової війни, які в РФ не розсекречені⁹³. Водночас термін «навмисно неправдиві відомості» нагадує мову радянського кримінального кодексу, в якому вони «ганьбили радянський державний і суспільний устрій», і використовувалися для покарання дисидентів⁹⁴. Деякі правники вважають цей злочин спеціальним видом клевети, але це досить дискусійне твердження, оскільки традиційний клевет – злочин проти особистості, а держава в такому разі не може бути потерпілою⁹⁵.

Не менше дискомфорту російським правознавцям додає й введене до Конституції РФ у 2020 р. поняття «захисту історичної правди». Адже для них ключовою проблемою на цьому шляху є невизначеність самого поняття «історичної правди». За відсутності її вирішення поставлені завдання ризикують у кращому разі залишитися деклараціями, а в гіршому – перетворитися на виправдання для нормотворчості, яке жодного змістового відношення до їхнього вирішення не має. За таких умов визначення історичної правди для цілей права стає необхідним. Проблема правового визначення «історичної правди» полягає не просто у відсутності її нормативної дефініції, а й у тому, що до конституційних змін 2020 р. ця категорія взагалі не з'являлася у нормах ні російського, ні радянського права. Очевидно, дискусія на цю тему всередині історичної науки не несе в собі нічого поганого і буде тривати надалі, але «зادля забезпечення перспективного нормотворчого процесу потрібне однозначне розуміння конституційних положень»⁹⁶.

Виходячи з того, що в нормативному вигляді «правда» – це те саме, що й «право» та справедливість, російські правознавці резонно порушують питання, а чи має держава взагалі право претендувати на встановлення «історичної правди»? За цілковитої очевидності негативної відповіді на це питання, принаймні в конституційно-правовому вимірі, все ж таки варто пам'ятати, що Російська держава завжди це робила, причому прагнула надати цьому саме державно-правовий характер. Усе це, зрештою, за спостереженням П. Астафічева, веде до непотрібної сакралізації історії держави, що глибоко чуже справжній юридичній сутності конституційного ладу сучасного демократичного суспільства та об'єктивності історико-правової науки. Частина 3 ст. 67.1 Конституції РФ згадує необхідність «забезпечення захисту історичної правди» у контексті «шанувати пам'ять захисників Вітчизни». Чи це означає, що «забезпечення захисту історичної правди» зводиться головним чином до військово-історичної тематики? Значна кількість авторів взагалі розуміють «історичну правду» лише як «правду про Велику

⁹¹ Левандовская М. Реабилитация нацизма как преступление. *Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА)*. 2018. № 12. С. 158.

⁹² Дорский А., Черногор Н. Вторая мировая война как социальная травма: сравнительный анализ российского и французского законодательства. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2019. № 2. С. 324.

⁹³ Меретуков А. Актуальные проблемы противодействия реабилитации нацизма. *Научный журнал КубГАУ*. 2017. № 10. URL: <http://ej.kubagro.ru/2017/10/pdf/24.pdf>

⁹⁴ Курилла И. Закон о «реабилитации нацизма». Его смысл и ожидаемые последствия. *PONARS Eurasia*. 2014. URL: <https://www.ponarseurasia.org/7240>.

⁹⁵ Егорова Н. Реабилитация нацизма: уголовно-правовой анализ. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2015. Т. 9, № 3. С. 498.

⁹⁶ Москалев Г. Охрана исторической правды: новая задача российского права. *Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки*. 2022. № 8. С. 1072–1073.

вітчизняну війну». Однак чи це означає, що ч. 3 ст. 67.1 Конституції РФ юридично зобов'язує російських громадян неодмінно включитися до інформаційного протистояння? Свобода наукової творчості (ч. 1 ст. 44 Конституції РФ), свобода думки і слова (ч. 1 ст. 29 Конституції РФ), – резюмує вчений, – припускають як мінімум право громадянина утриматися від участі в подібній дискусії, не кажучи вже про право індивіда на самостійну оцінку історичних фактів як він вважає за потрібне без будь-якого юридично обов'язкового припису ззовні⁹⁷.

Ще в 2005 р. відомий французький історик П. Нора у заяві щодо створення асоціації «За свободу історії», відзначав: «Історія – не релігія. Історики не приймають жодних догм, не дотримуються жодних обмежень, ігнорують будь-які табу. Історична правда відрізняється від моралі. Завдання історика – не звеличувати чи звинувачувати, а пояснювати. Історія не рабиня сучасних проблем. Історія – не пам'ять. Історія не є юридичною проблемою. У вільній державі ні парламент, ні суд не мають права встановлювати історичну правду»⁹⁸. Втім для російської держави сьогодні такі мудрі слова навряд чи щось важать, адже РФ не є ані вільною, ані демократичною. Завершуючи характеристику її меморіального законодавства, на згадку приходять пророчі слова не менш відомого історика – Публія Корнелія Тацита, сказані ним майже дві тисячі років тому – «чим ближче крах імперії, тим божевільніші її закони».

Висновки. Загалом, сучасне російське меморіальне законодавство є явищем, радше політичним, аніж правовим, і спрямоване на вирішення поточних завдань, задекларованих кремлівським диктатором, а також на задоволення його неоімперських марень. У цій царині можна спостерігати прагнення легітимації не лише його особистої влади, а й особистої, доволі примітивної та архаїчної світоглядної картини світу, зокрема бачення минулого. Саме тому меморіальне законодавство РФ є політичним інструментом для встановлення державної монополії на «історичну правду» та відображає прагнення керманіча цієї держави цілковито контролювати історичний наратив і нав'язувати власний історичний канон не лише своїм підданам, але й сусіднім державам. В основі цієї політики пам'яті лежить «міф про війну», котрий покликаний тримати в російській орбіті колишні радянські республіки й передусім Україну, котра все більше віддаляється в бік Євросоюзу.

Останній перетворився для РФ на основного супротивника й на полі меморіальної політики, зокрема через засудження злочинів сталінізму та прирівняння до нацистської Німеччини СРСР як призвідника початку Другої світової війни. Саме звідси агресивність російського законодавства про пам'ять, в якому переплелися імперські амбіції, національна винятковість, юридична реабілітація сталінізму (й комуністичного режиму) як основа для вже виправдання теперішніх злочинів путінізму (рашизму). Саме звідси й зацикленість останнього на неіснуючій проблемі нацизму, якою пронизані всі пам'яттєві закони РФ. Адже це дозволяє мобілізувати її населення не лише на ідеологічну боротьбу, а й на реальну війну, на якій за путінські фантазії сьогодні гинуть сотні тисяч росіян. Разом із тим, усвідомлення цієї специфіки російського меморіального законодавства дозволить, зрештою, ефективніше побудувати модель деокупації українських теренів, зокрема, й у сфері політики пам'яті.

⁹⁷ Астафичев П. Историческая правда как категория современного конституционного права: опыт конституционных поправок 2020 г. *Вестник Университета им. О. Кутафина (МГЮА)*. 2021. № 5. С. 118–119.

⁹⁸ Liberté pour l'histoire. *Libération*. 2005, 13 décembre. URL: https://www.liberation.fr/societe/2005/12/13/liberte-pour-l-histoire_541669.

References

1. Abdullaev, M., Gamidov, I. (2019) Nekotorye politiko-pravovye aspekty protivodejstviya reabilitacii nacizma [Some political and legal aspects of counteracting the rehabilitation of Nazism. *Law and law*]. *Zakon i pravo*. № 7. [in Russian]
2. Anikin, D. (2020) Travmatizaciya istoricheskoy pamyati v sovremennoj teorii istorii: mnogoobrazie obyasnitelnyh modelej [Traumatization of historical memory in modern theory of history: variety of explanatory models. *News of the Society of Archeology, History and Ethnography at Kazan University*]. *Izvestiya obshchestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete*. Vyp. 40. [in Russian]
3. Antonyan, Yu. (2008) Antinauchnye popytki opravdaniya nacizma v sovremennoj Rossii [Anti-scientific attempts to justify Nazism in modern Russia. *Russian criminological view*]. *Rossijskij kriminologicheskij vzglyad*. № 4. [in Russian]
4. Artamonov, D., Tihonova, S. (2021) Istoricheskaya spravedlivost v sisteme celej gosudarstvenno-pravovoj politiki pamyati RF [Historical justice in the system of goals of state-legal policy of memory of the Russian Federation. *Justice in the post-Soviet legal order: concept, principle, goal*]. *Spravedlivost v postsovetskom pravoporyadke: ponyatie, princip, cel*. Moskva: Yurlitinform. [in Russian]
5. Astafichev, P. (2020) Obespechenie zashity istoricheskoy pravdy kak novyj princip v konstitucionnom prave sovremennoj Rossii [Ensuring the protection of historical truth as a new principle in the constitutional law of modern Russia. *Law Enforcement*]. *Pravoprimenenie*. № 4. [in Russian]
6. Astafichev, P. A. (2021) Istoricheskaya pravda kak kategoriya sovremennoho konstitucionnogo prava: opyt konstitucionnyh popravok 2020 g. [Historical truth as a category of modern constitutional law: the experience of constitutional amendments in 2020. *Bulletin of the University. O. Kutafina (MSAL)*]. *Vestnik Universiteta im. O. Kutafina (MGYuA)*. № 5. [in Russian]
7. Belavusau U. Final Thoughts on Mnemonic Constitutionalism. *VerfBlog*, 2018. Retrived from: <https://verfassungsblog.de/final-thoughts-on-mnemonic-constitutionalism>.
8. Boginska, I. (2021) Konflikty pam' yati v mizhnarodnyh vidnosynah [Memory conflicts in international communication. *Regional studios*]. *Regionalni studiyi*. № 24. [in Ukrainian]
9. Bredihin, A. (2020) Pravovaya reglamentaciya borby s falsifikaciej istorii Rossii [Legal regulation of the fight against falsification of Russian history. *Economy. Sociology. Law*]. *Ekonomika. Sociologiya. Pravo*. № 4. [in Russian]
10. Bredihin, A. (2021) Ugolovno-pravovye sredstva v sisteme osushchestvleniya ideologicheskoy funkicii gosudarstva [Criminal legal means in the system of implementing the ideological function of the state. *Lawyer – Lawyer*]. *Yurist – Pravoved*. № 3. [in Russian]
11. Chervonnyh, E. (2015) Ugolovno-pravovaya harakteristika prestuplenij, predusmotrennyh statej 354.1 «Reabilitaciya nacizma» UK RF, i otdelnye problemy ee pravoprimeneniya [Criminal legal characteristics of crimes provided for in Article 354.1 “Rehabilitation of Nazism” of the Criminal Code of the Russian Federation, and certain problems of its enforcement. *Problems of law enforcement*]. *Problemy pravoohranitelnoj deyatelnosti*. № 4. [in Russian]
12. Dorskaya, A. (2022) Rol oficialnoj politiki pamyati v processe samoidentifikacii gosudarstv v XXI veke: pravovoe izmerenie [The role of official memory policy in the process of self-identification of states in the 21st century: legal dimension. *Forensic specialist*]. *Kriminalist*. № 4. [in Russian]
13. Dorskaya, A., Dorskij, A. (2020) Memorialnye zakony kak instrument legitimacii vlasti [Memorial laws as a tool for legitimizing power. *Bulletin of St. Petersburg University. Series: Law*]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya: Pravo*. № 1. [in Russian]
14. Dorskij, A., Chernogor, N. (2019) Vtoraya mirovaya vojna kak socialnaya travma: sravnitelnyj analiz rossijskogo i francuzskogo zakonodatelstva [The Second World War as a social trauma: a comparative analysis of Russian and French legislation. *Bulletin of St. Petersburg University. Series: Law*]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya: Pravo*. № 2. [in Russian]
15. Dyachenko, A. (2020) Obosnovannost kriminalizacii reabilitacii nacizma v svete ogranicheniya prava na svobodu slova [The validity of the criminalization of the rehabilitation of Nazism in the light of restrictions on the right to freedom of speech. *Issues of Russian justice*]. *Voprosy rossijskoj yusticii*. № 9. [in Russian]
16. Egorova, N. (2015) Reabilitaciya nacizma: ugolovno-pravovoj analiz [Rehabilitation of Nazism: criminal legal analysis. *Criminological journal of the Baikal State University of Economics and*

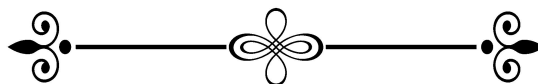
- Law*]. *Kriminologicheskij zhurnal Bajkalskogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i prava*. Т. 9, № 3. [in Russian]
17. Gavrilov, D., Gavrilova, V. (2022) Pravovye osnovy gosudarstvennoj politiki pamyati v Rossijskoj Federacii [Legal foundations of state memory policy in the Russian Federation. *Bulletin of the Volgograd Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia*]. *Vestnik Volgogradskoj Akademii MVD Rossii*. № 1. [in Russian]
 18. Golovashina, O. (2021) Pole bitvy – pamyat: memorialnoe zakonodatelstvo na postsovetском prostranstve [Battlefield – memory: memorial legislation in the post-Soviet space. *Law: history and modernity*]. *Pravo: istoriya i sovremennost*. № 2. [in Russian]
 19. Gribanov, E., Yablonskij, I. (2017) Ugolovnaya otvetstvennost za reabilitaciyu nacizma: istoriko-pravovye osnovaniya i harakteristika [Criminal liability for the rehabilitation of Nazism: historical and legal grounds and characteristics. *Society and law*]. *Obshestvo i pravo*. № 1. [in Russian]
 20. Hardel, R. (2021) Istorychna polityka Rosijskoyi Federaciyi yak zagroza nacionalnij bezpeci Ukrayiny [Historical policy of the Russian Federation as a threat to the national security of Ukraine. *Military Science Newsletter*]. *Vijskovo-naukovij visnik*. № 36. [in Ukrainian]
 21. Ivashevskij, S. (2022) Realizaciya memorialnogo zakonodatelstva v rossijskom obrazovanii [Implementation of memorial legislation in Russian education. *Bulletin of the Nizhny Novgorod Institute of Management*]. *Vestnik Nizhegorodskogo instituta upravleniya*. № 1. [in Russian]
 22. Khapaeva D. Triumphant memory of the perpetrators: Putin’s politics of re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*. University of California (Oakland), 2016. Vol. 49, no. 1.
 23. Kibalnik, A., Ivanov, A. (2015) Ugolovnaya otvetstvennost za reabilitaciyu nacizma (ch. 1, 2 st. 354.1 UK RF) [Criminal liability for the rehabilitation of Nazism (Parts 1, 2 of Article 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation). *Criminal law*]. *Ugolovnoe pravo*. № 4. [in Russian]
 24. Koposov N. Populism and Memory: Legislation of the Past in Poland, Ukraine, and Russia. *East European Politics and Societies and Cultures*. 2022. Vol. 36, № 1.
 25. Koposov, N. (2011) Pamyat strogogo rezhima: istoriya i politika v Rossii [High Security Memory: History and Politics in Russia]. Moskva: NLO [in Russian]
 26. Koposov, N. (2014) Pamyat v zakone [Memory is in law. *Russian magazine*]. *Russkij zhurnal*. Retrieved from: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Pamyat-v-zakone>. [in Russian]
 27. Koposov, N. (2018) O novom polskom «memorialnom zakone» [About the new Polish “memorial law”. *Portal “Gefter”*]. *Portal «Gefter»*. Retrieved from: <https://gefter.ru/archive/24048>. [in Russian]
 28. Kozhevina, M. (2021) Realizaciya stati 67.1 Konstitucii Rossijskoj Federacii v kontekste nauchnogo istoriko-pravovogo opyta [Implementation of Article 67.1 of the Constitution of the Russian Federation in the context of scientific historical and legal experience. *Law Enforcement*]. *Pravoprimerenie*. № 3. [in Russian]
 29. Krivoruchenko, V. (2012) Borba s falsifikaciej istorii na postsovetском prostranstve: istoriya ili politika? [The fight against falsification of history in the post-Soviet space: history or politics? *Bulletin of RUDN University. Series: History of Russia*]. *Vestnik RUDN. Seriya: Istoriya Rossii*. № 4. [in Russian]
 30. Kulikova, S., Kirnosov, I. (2022) Ohrana istoricheskoy pamyati kak institut konstitucionnogo prava: rossijskij i zarubezhnyj opyt [Protection of historical memory as an institution of constitutional law: Russian and foreign experience. *News of Saratov University. New episode. Series: Economics. Control. Law*]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Seriya: Ekonomika. Upravlenie. Pravo*. Т. 22, vyp. 1. [in Russian]
 31. Kurilla, I. (2014) Zakon o «reabilitacii nacizma». Ego smysl i ozhidaemye posledstviya [Law on the “rehabilitation of Nazism”. Its meaning and expected consequences]. *PONARS Eurasia*. Retrieved from: <https://www.ponarseurasia.org/7240>. [in Russian]
 32. Kurilla, I. (2021) Istoriya kak yazyk politiki [History as the language of politics. *New Past*]. *Novoe Proshloe*. № 1. [in Russian]
 33. Kurilla, I. (2022) Bitva za proshloe. Kak politika menyaet istoriyu [The battle for the past. How politics changes history]. Moskva: Alpina Pablisher [in Russian]
 34. Laruelle M. Negotiating History. Memory Wars in the Near Abroad and Pro-Kremlin Youth Movements. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. Washington, 2011. Vol. 19, no. 3.

35. Levandovskaya, M. (2018) Reabilitaciya nacizma kak prestuplenie [Rehabilitation of Nazism as a crime. *Bulletin of the University named after O.E. Kutafina (MSAL)*]. *Vestnik Universiteta imeni O.E. Kutafina (MGYuA)*. № 12. [in Russian]
36. Livcov, V., Pozhidaev, A. (2017) Problema falsifikacii istorii v kontekste realizacii gosudarstvennoj politiki sohraneniya istoriko-kulturnogo naslediya [The problem of falsification of history in the context of the implementation of the state policy of preserving historical and cultural heritage. *Bulletin of the Volga Region Institute of Management*]. *Vestnik Povolzhskogo instituta upravleniya*. № 5. [in Russian]
37. Maksimova, M., Nazmutdinova, D. (2018) Reabilitaciya nacizma: prichiny problem prakticheskogo primeneniya statii 354.1 UK RF [Rehabilitation of Nazism: causes of problems in the practical application of Article 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation. *Science Week of SPbPU*]. *Nedelya nauki SPbPU: sbornik trudov nauchnoj konferencii*. Sankt-Peterburg. [in Russian]
38. Mälksoo M. *The Politics of Becoming European: A Study of Polish and Baltic Post-Cold Security Imaginaries*. London: Routledge, 2010.
39. Maraeva, A. (2018) Istoriya stanovleniya zakonodatelstva ob otvetstvennosti za reabilitaciyu nacizma v Rossijskoj Federacii [History of the formation of legislation on responsibility for the rehabilitation of Nazism in the Russian Federation. *Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii*. № 6. [in Russian]
40. Maraeva, A. (2019) Voprosy tolkovaniya termina «reabilitaciya nacizma» primenitelno k st. 354.1 UK RF [Questions of interpretation of the term “rehabilitation of Nazism” in relation to Art. 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation. *Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii*. № 4. [in Russian]
41. Matusевич, O. (2014) Memorialnoe zakonodatelstvo: genesis i protivorechiya [Memorial legislation: genesis and contradictions. *Proceedings of BSTU*]. *Trudy BGTU*. Minsk. № 5 [in Russian]
42. Meretukov, A. (2017) Aktualnye problemy protivodejstviya reabilitacii nacizma [Current problems of counteracting the rehabilitation of Nazism. *Scientific journal of KubSAU*]. *Nauchnyj zhurnal KubGAU*. № 10. [in Russian]
43. Miller, A. (2016) Politika pamyati v Rossii. Rol negosudarstvennykh agentov [The politics of memory in Russia. The role of non-state agents. *History, memory, politics* / ord. by G. Kasyanov, O. Gaidai]. *Istoriya, pam'yat, politika* / uporyad. G. Kasyanov, O. Gajdaj. Kyiv: Institut istoriyi Ukrayini NANU [in Russian]
44. Misrokov, T., Teppeev, A. (2022) Deyatel'nost organov vnutrennih del Rossijskoj Federacii po zashite istoricheskoy pamyati i protivodejstviyu popytkam falsifikacii istorii Rossii [Activities of the internal affairs bodies of the Russian Federation to protect historical memory and counter attempts to falsify the history of Russia. *Law and management*]. *Pravo i upravlenie*. № 9. [in Russian]
45. Moskalev, G. (2022) Ohrana istoricheskoy pravdy: novaya zadacha rossijskogo prava [Protection of historical truth: a new task of Russian law. *Journal of the Siberian Federal University. Humanitarian sciences*]. *Zhurnal Sibirskogo federal'nogo universiteta. Gumanitarnye nauki*. № 8. [in Russian]
46. Osipov, M. (2014) O nekotorykh problemah ispolzovaniya ugovovno-pravovoj tehniky na primere statii 354.1 UK RF «Reabilitaciya nacizma» [On some problems of using criminal law techniques using the example of Article 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation “Rehabilitation of Nazism”. *Legal science*]. *Yuridicheskaya nauka*. № 2. [in Russian]
47. Rossiya: prestupleniya protiv istorii: doklad Mezhdunarodnoj federacii za prava cheloveka (FIDH) (2021) [Russia: crimes against history: report of the International Federation for Human Rights (FIDH)]. [in Russian]
48. Rozhneva, S. (2018) Politika Prezidenta RF kak faktor transformacii istoricheskoy pamyati ob Oktyabrskoj revolyucii 1917 goda v sovremennoj Rossii [The policy of the President of the Russian Federation as a factor in the transformation of the historical memory of the October Revolution of 1917 in modern Russia. *20th century and Russia: society, reforms, revolutions*]. *XX vek i Rossiya: obshchestvo, reformy, revolyucii*. Vyp. 6. Samara. [in Russian]
49. Ryzhov, P. (2018) Ugolovnaya otvetstvennost za proyavleniya fashizma i nacizma v Rossijskoj Federacii [Criminal liability for manifestations of fascism and Nazism in the Russian Federation. *Gaps in Russian legislation*]. *Probely v rossijskom zakonodatelstve*. № 3. [in Russian]

50. Semennikov, A., Zadorozhnaya, I. (2021) Memorialnoe zakonodatelstvo Rossii: teoriya i praktika [Memorial legislation of Russia: theory and practice. *Bulletin of military law*]. *Vestnik voennogo prava*. № 2. [in Russian]
51. Skorobogatov, A., Skorobogatova, A. (2022) Memorialnoe zakonodatelstvo kak sredstvo konstruirovaniya rossijskoj grazhdanskoj identichnosti [Memorial legislation as a means of constructing Russian civil identity. *Global conflict and the contours of a new world order*]. *Globalnyj konflikt i kontury novogo mirovogo poryadka*. Sankt-Peterburg: SPbGUP. [in Russian]
52. Soroka G. Combative Pasts: The Politics of History in Postcommunist Europe. *New Eastern Europe*. 2017. № 1 (XXV).
53. Soroka, G. The Politics of the Past: Polish-Soviet and Polish-Russian Efforts at Historical Reconciliation. *Problems of Post-Communism*. 2021. doi: 10.1080/10758216.2020.1844023.
54. Spiridonova, O. (2017) O chetkosti priznakov rehabilitacii nacizma (ch. 3 st. 354.1 UK RF) v kontekste praktiki ih primeneniya [On the clarity of the signs of rehabilitation of Nazism (Part 3 of Article 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation) in the context of the practice of their application. *Current problems of criminal law at the present stage (issues of differentiation of responsibility and legislative technique)*]. *Aktualnye problemy ugovolnogo prava na sovremennom etape (voprosy differenciacii otvetstvennosti i zakonodatelnoj tehniki)*. № 6. [in Russian]
55. Shamsunov, S. H. (2022) Ugolovno-pravovaya ohrana istoricheskoy pamyati narodov Rossijskoj Federacii o sobytyah Vtoroj mirovoj i Velikoj otechestvennoj vojn: opyt sociologicheskogo issledovaniya [Criminal legal protection of the historical memory of the peoples of the Russian Federation about the events of the Second World War and the Great Patriotic War: experience of sociological research. *Penitentiary science*]. *Penitenciarnaya nauka*. T. 16, № 2. [in Russian]
56. Sheveleva, K., Chestnov, N. (2022) O protivodejstvii falsifikacii istorii Velikoj Otechestvennoj vojny: pravovoj aspekt [On countering the falsification of the history of the Great Patriotic War: legal aspect. *Legal order: history, theory, practice*]. *Pravoporyadok: istoriya, teoriya, praktika*. № 3. [in Russian]
57. Verdihanova, A., Golubkova, N. (2022) Reabilitaciya nacizma i rasprostranenie neonacistских vzglyadov kak formy ekstremistskoj deyatel'nosti v sovremennyh usloviyah [Rehabilitation of Nazism and the spread of neo-Nazi views as a form of extremist activity in modern conditions. *Electronic scientific journal "Science. Society. State"*]. *Elektronnyj nauchnyj zhurnal «Nauka. Obshestvo. Gosudarstvo»*. T. 10, № 4. [in Russian]

Надійшла до редакції / Received: 10.10.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.12.2023

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477):«1921/1923»

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-44-61

Dmytro Baikienich

*PhD (History), Senior researcher fellow of
National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

e-mail: b1946@ukr.net

THE INFLUENCE OF THE BOLSHEVIK AGRARIAN POLICY ON THE REDUCTION OF GRAIN SOWING IN UKRAINE AS ONE OF THE FACTORS OF THE MASS FAMINE OF 1921–1923

Annotation. *The purpose.* Our article aims to research and highlight the impact of the communist regime's policies on the reduction of grain crops in Ukrainian provinces as one of the root causes of the mass famine of 1921–1923. **The scientific novelty** of the publication is a complex analysis of events and factors, which influenced the decrease in the area of grain crops in Ukraine in the early 1920s, which led to the mass famine of 1921–1923.

Conclusions. From 1914 due to the World War I and to the Ukrainian revolution later a tendency has been evinced towards reduction of cultivation areas of crops. The balance of commercial and food grain has changed, especially in southern agricultural provinces. The population gradually passed to growing bread for its own needs, which is why any external irritants have influenced further decrease in planting opportunities.

The establishment of the power of the communist regime in most of Ukraine created additional negative factors that influenced the rapid reduction of crops. Systematic robbing of the Ukrainian village in particular because of the food layout touched the seed fund and caused exhaustion of varietal composition of grain; destruction of the principles of land use by the redistribution of land and unjustified seed support of the poor peasants by bolshevists had led to the emergence of unattached lands, which were not sown.

The interrelation of reduction of cultivated areas and the gradual decrease in the harvests and, as a result, the inevitability of a critical shortage of bread were obvious to leaders of the Soviet regime. The concealment of true information about insufficient sowing of grain during 1920 and 1921 tells about conscious criminal policy of the communist regime in Ukraine.

Ukrainian peasants were able to «gently» overcome the drought and crop failure 1920 thanks to the available grain stocks from previous years. After intensive implementation of food layout 1920/1921 there had not been such resources in Ukrainian provinces anymore. As a result in the spring 1921 insufficient sowing of grain arose (particularly in southern provinces), that along with the drought caused the catastrophic crop failure. Therefore, the reduction of cultivation of crops, which was conditioned by bolshevik politics, was one of the artificial root cause of the mass famine 1921–1923 in Ukraine.

Key words: Ukrainian SSR (Ukrainian Soviet Socialist Republic), bolshevik agrarian policy, grain crops, undersowing, grain seizure, communist regime, Mass Artificial Famine.

Дмитро Байкеніч

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>
e-mail: b1946@ukr.net

ВПЛИВ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ НА СКОРОЧЕННЯ ПОСІВІВ ЗЕРНОВИХ В УКРАЇНІ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ ВИНИКНЕННЯ МАСОВОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр.

Анотація. *Метою статті є дослідження та висвітлення впливу аграрної політики комуністичного режиму на скорочення посівів зернових в українських губерніях як однієї з першопричин виникнення масового голоду 1921–1923 рр.*

Науковою новизною публікації є комплексний аналіз подій та чинників у контексті аграрної політики більшовиків, які вплинули на зменшення посівних площ зернових культур в Україні на початку 1920-х рр., що призвело до масового голоду 1921–1923 рр.

Висновки. Від 1914 р. в Україні внаслідок подій Першої світової війни, а згодом і Української революції, увиразнилася тенденція скорочення посівних площ зернових. Змінився баланс посівів товарного та продовольчого збіжжя, особливо у південних хліборобних губерніях. Населення поступово перейшло до вирощування хліба для власних потреб, через що будь-які зовнішні подразники впливали на подальше зменшення посівних можливостей.

Утвердження влади комуністичного режиму на більшій частині України створило додаткові негативні чинники, що вплинули на стрімке скорочення посівів. Зокрема, системне пограбування українського села інструментом продовольчої розкладки стосувалося насінневого фонду та викликало виснаження сортового складу зерна; руйнування принципів землекористування шляхом перерозподілу землі та невиправдана насіннева підтримка більшовиками незаможних селян призвели до появи незакріплених земель, які не засівалися.

Взаємозв'язок скорочення посівних площ зернових і поступове зменшення врожаю, та, як наслідок, – неминучість моменту критичної нестачі продовольчого хліба більшовицьким очільникам були цілком очевидними. Приховування правдивої інформації про недосіви зернових протягом 1920 р. та 1921 р. говорить про свідому злочинну політику комуністичного режиму в Україні.

Посуху та неврожай 1920 р. українські селяни змогли «м'яко» подолати завдяки наявним хлібним запасам попередніх років. Після інтенсивного виконання продрозкладки 1920/1921 р. в українських губерніях таких ресурсів вже не було. У результаті навесні 1921 р. виник значний недосів (особливо в південних регіонах), що разом із посухою викликав катастрофічний неврожай. Отже, скорочення посівних площ зернових, зумовлених аграрною політикою більшовиків, було однією зі штучних причин масового голоду 1921–1923 рр. в Україні.

Ключові слова: УСРР, аграрна політика більшовиків, посіви зернових, недосів, вилучення хліба, комуністичний режим, масовий штучний голод.

Постановка проблеми. Цього року виповнюється сторіччя від офіційного завершення масового штучного голоду 1921–1923 рр. Тоді лихо охопило половину території УСРР. Офіційно було визнано 5 голодуючих губерній, але фактично голод лютував у 8-ми. У колах дослідників донині залишається риторичним питання: чи процеси, чинники та передумови, що стали причиною голоду, мали штучну етимологію і переважали над природніми?

Виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні пов'язують із посухою 1921 р. й економічною розрухою внаслідок війн і революцій. Таке пояснення є неповним, адже за лаштунками залишається руйнівний вплив політики комуністичного режиму на економіку українських губерній з 1919 р., зокрема – на сільське господарство.

Однією зі складових цього процесу є питання зменшення посівів зернових. Засіяні зерновими площі бралися за основу визначення валового збору хлібних культур, а отже – впливали на плани оподаткування населення та, відповідно, на хлібофуражний баланс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії питання зменшення посівних площ напередодні та під час штучного масового голоду 1921–1923 рр. дотично розглядалося О. Ганжею, С. Кульчицьким та іншими науковцями в контексті висвітлення тематики врожайів¹. В окремих наукових статтях зауважувалося на зменшенні посівів як передумові виникнення голоду, але не розкривалися складники процесу².

Більше уваги аграрній тематиці в 1917–1921 рр. приділили історики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, у наукових доробках яких висвітлена законодавча база та хід аграрних реформ різних урядів зазначеного періоду³. Питання зменшення посівних площ і висвітлення статистичних показників посівів зернових залишилося недостатньо розкритим.

Для порівняльного аналізу та наведення динаміки посівів у дослідженні використані напрацювання українських та російських економістів і статистів – сучасників голоду 1921–1923 рр. – А. Альтермана, М. Вишневецького, П. Попова, С. Струміліна та ін.⁴ Наведена ними інформація підтверджується або спростовується широким колом залучених автором архівних документів із ЦДАВО України та ЦДАГОУ.

Метою статті є вивчення впливу аграрної політики більшовиків на зменшення посівних площ зернових культур в Україні як одного з чинників, що призвів до масового голоду 1921–1923 рр.

Виклад основного матеріалу. Довоєнна Російська імперія, до складу якої входили більшість українських територій, посідала перше місце за виробництвом зернових у світі. Однак такі позиції вона утримувала завдяки величезним посівним площам, оскільки середня врожайність хлібів була найнижчою.

Напередодні Першої світової війни хлібофуражний баланс імперії був таким: орієнтовно 75 % споживалося сільськими господарствами, близько 10 % припадало на місто, промисловість та армію і 15 % йшло на експорт. У середньому за кордон вивозилося приблизно 700 млн пудів збіжжя щороку. Для експорту хліба особливо важливу роль відігравали причорноморські райони та частково Поволжя. Землеробство та організація господарства цих територій залежали від потреб та умов закордонного ринку⁵.

Посівні площі зернових в Україні почали зменшуватися під час Першої світової війни. Це було викликано відсутністю експорту зернових та заборонаю продажу горілчаних напоїв, скороченням тяглової худоби, неможливістю отримання сортового насіння та зменшенням трудових ресурсів через мобілізацію. Скорочення посівів відбувалося за рахунок товарного зерна (пшениця та ячмінь), реалізувати яке не було можливості. Так, з

¹ Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.

² Кучер В., Шебеток Н., Глоба О. Продовольча диктатура більшовицького режиму – засіб організації голоду в Україні (1921–1923 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 65. С. 72–80. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.65.08>

³ Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007. 280 с.; Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. Черкаси, 2004. 188 с.

⁴ Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины. Одесса: Государственное издательство Украины, 1923. 186 с.; Вишневецький Н. О посевной площади Республики. *Сельское и лесное хозяйство*. №1–2. 1922. С. 55–81; Попов П. Производство хлеба в РСФСР и федерирующихся с ней республиках. Москва: Госиздат, 1921. 56 с.; Струмилини С. На плановом фронте. 1920–1930 гг. Москва: Госполитиздат, 1958. 624 с.

⁵ *Сельское хозяйство и план НКЗ. Плановое хозяйство. Бюллетени Госплана*. Москва: Издание Госплана СССР, 1924. Вып. 7–8. С. 57.

урожаю 1914/1915 р. тільки половина врожаю цих культур була куплена державою та місцевою владою для потреб армії, підтримки біженців, родин мобілізованих тощо⁶.

У перші роки війни через неможливість експорту виникла конкуренція на внутрішньому продовольчому ринку між українськими та російськими виробниками хліба. Доступ українського зерна до Петроградського та Московського промислових районів був обмежений підняттям тарифних ставок на залізницях. Водночас зберігати великі обсяги збіжжя в Україні було неможливо через нестачу зерносховищ⁷. Це зумовило подальше скорочення посівних площ.

На зменшення посівів зернових у 1915/1916 р. в українських губерніях, особливо південних, вплинуло нищення німецьких колоній. Це відбулося в контексті боротьби з «внутрішнім ворогом». Частина ферм-колоній, в яких вирощували якісне зерно на експорт, занепадала. Особливо це стосувалося орних площ Південної України: в Таврійській губернії – 23,6 % приватновласницької землі, у Херсонській губернії – 17,7 %⁸.

Такі зміни на хлібному ринку в той час призвели до значного зростання вартості зернових, що викликало реакцію влади – були встановлені тверді ціни на закупівлю хліба. Це вплинуло і на подальше скорочення посівів. Для стабілізації продовольчої ситуації та зміни негативної динаміки засіву зернових Рада Міністрів Російської імперії ухвалила постанову про хлібну розкладку⁹. Ці заходи не встигли виправити ситуацію.

Революційні події вплинули на позиції частини землевласників щодо проведення весняної посівної кампанії. Їх невпевненість у майбутню політичну стабільність, а також припинення централізованих військових замовлень, призвели до подальшого зменшення посівів зернових¹⁰. Ситуація дещо стабілізувалася наприкінці 1917 р., коли продовольче зерно стало однією з провідних позицій у міжнародних перемовинах Києва. Так, навесні 1918 р. під час перемовин із Центральними державами українська делегація називала цифру в 60 млн пудів збіжжя, яке Україна могла вивезти¹¹. Аналогічні об'єми хліба пообіцяв новим союзникам і гетьман П. Скоропадський. У господарському договорі від 23 квітня 1918 р. зазначалося, що УНР зобов'язалася поставити Центральним державам 60 млн пудів зерна¹². Ці плани не були реалізовані.

Наприкінці 1918 р. – у першій половині 1919 р. територією України неодноразово переміщалися різні армії та військові угруповання. Найбільше від бойових дій та постоїв військових постраждали великі господарства в південних українських губерніях. Тогочас іноземні війська часто вилучали або знищували зернові запаси, зокрема й насіннєві¹³. Наприклад, білогвардійці вивозили збіжжя з південних чорноморських та азовських портів, де знаходилися найбільші зсіпні пункти та елеватори¹⁴. Так, захопивши Маріуполь, Бердянськ, Мелітополь та Одесу, більшовики виявили на місцевих зсіпних пунктах понад

⁶ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 74–76; Турченко Г. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XVII. Запоріжжя, 2004. С. 54–81.

⁷ Економічна історія України ... С. 85–86.

⁸ Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины... С. 84.

⁹ Турченко Г. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XVII. Запоріжжя, 2004. С. 54–81.

¹⁰ Рубач М. Аграрная революция на Украине в 1917 г. *Летопись революции*. №5 (26) – 6 (27). Сентябрь–декабрь. Харьков: Госиздат Украины. С. 24–28.

¹¹ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ: Наукова думка, 1997. С. 243.

¹² Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 1. Київ: НВП Видавництво «Наукова думка», 2011. С. 250.

¹³ Качинский В. Посевные площади Украины 1914–1922 гг. *Сельское и лесное хозяйство*. 1923. Март-апрель. С. 253–267.

¹⁴ Краткий очерк действий флота при эвакуации Крыма в ноябре 1920 г. и пребывание его на чужбине. *Морские записки*. Т. XIII. №2/3. С. 11; Продовольствие в Одессе. *Звезда. Орган Екатеринославского губернского комитета КПБУ*. №202. 4 марта 1920. С. 2.

1 млн пудів зерна, яке не встигли вивезти білогвардійці¹⁵. У місцях, де закріпитися надовго не вдавалося або приходилося відступати без можливості вивезти збіжжя, червоноармійці просто палили зерноскховища та хлібні лани¹⁶.

Ситуація з посівами зернових мала б змінитися у регіонах, що були захоплені більшовиками. Проте вони не змогли навіть організувати суспільну оранку навесні 1919 р. За словами Наркома землеробства УСРР В. Мещерякова, селяни боялися брати поміщицькі землі через ймовірне повернення власників. Окрім того, він зауважував на важкій ситуації з насінням, що склалася в Чернігівській та Донецькій губерніях. Нарком підкреслював, що всі економії сильно пограбували «німці, Петлюра, наша армія – по черзі», відсутність реманенту та тяглової худоби. Наявні на складах і заводах сільськогосподарські машини більшовики не мали можливості доставити на місця. «Поки не обсіють ланів, ведемо лінію, щоб якомога менше ворухити і турбувати мужика, твердимо, що нехай хоч куркуль – але обсіє, хай хоч куркульський кооператив – але машини вивезе, потім розрахуємося, аби все засіяли», – зазначав нарком¹⁷.

У Москві дійсно були зацікавлені в якомога більшому засіві зернових, адже вже у квітні 1919 р. офіційно ввели в УСРР продрозкладку. Через неї та відсутність товарообміну з містами і промисловістю сільським господарям було невигідно мати надлишкове збіжжя. Тому селяни продовжували скорочувати посівний фонд для засіву площ товарним зерном, ліквідація якого не загрожувала подальшому існуванню самих господарств¹⁸.

Врожай 1918 р. дав можливість селянам навіть після неодноразових пограбувань зберегти деякі насіннєві запаси для посівної 1919 р. Декларовані різними окупантами аграрні перетворення не мали сталості. Виникла ситуація, коли хліб сіяли за одного уряду, а збирали за іншого. Згідно з інформацією Британської господарської комісії, валовий збір пшениці 1919 р. в Україні становив 550 млн пудів, жита – 288 млн. Загальний врожай зернових перевищував 900 млн пудів¹⁹.

Лише на початку 1920 р. більшовики захопили частину України. Відповідно, проконтролювати збір врожаю та провести осінню посівну в 1919 р. в усіх українських губерніях більшовики не могли. Оранка під озимину в захоплених губерніях була «незначна, недбала, нашвидкуруч та пізня»²⁰.

У відповідь на більшовицьку політику 1918–1919 рр. українські селяни чинили масовий спротив. Через це у Москві переглянули підходи до роботи в українському селі. Вже 22 січня 1920 р. в газеті «Известия» Всеукраїнським комітетом було оприлюднено положення про «Основні засади організації земельної справи на Україні», яке започаткувало перерозподіл земельних угідь. Розподіл мав відбутися в три етапи, першим з яких було надання орної землі. Незабаром більшовики розповсюдили і декрет «Про землю», яким закріпив передачу землі від «нетрудових» власників «працюючому селянству»²¹. Щодо посівної, Всеукраїнським комітетом пропонував «проявити максимум революційної енергії для проведення весняної кампанії у всій повноті»²². Цілком очевидно, що такі перетворення в переддень посівної кампанії мали б стимулювати незаможних селян на активне проведення сільськогосподарських робіт.

¹⁵ Четверта конференція Комуністичної партії [більшовиків] України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 385–386.

¹⁶ Красный террор в годы Гражданской войны. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб, 2004. С. 117.

¹⁷ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками: Документы и материалы. Москва: «Восточная литература», 1996. С. 280.

¹⁸ Попов П. Производство хлеба в РСФСР ... С. 21–22.

¹⁹ Герасимович І. Голод на Україні. Нью-Йорк: Говерля, 1973. С. 47.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 39, 45.

²¹ Збірник законень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1290 роки. Харків, 1921. 790 с. (далі – ЗУ України 1919–1920). 1919–1920. Ч. 1. Ст. 4, 13.

²² ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 128.

Однак подальші кроки більшовиків мали радше негативні наслідки. Так, у розпал посівної кампанії – 1 квітня було оприлюднено обіжник РНК УСРР «Про спосіб застосування декрету про землю». Він регламентував розподіл землі згідно зі споживчо-трудовою нормою на їдця²³. Цей процес на практиці затягнувся, тому незаможні селяни не змогли скористатися з нововведень, а заможні утрималися від максимального засіву наявних у них площ. Окрім того, проведення перерозподілу землі напередодні посівної кампанії призвело до виникнення непередбачуваних моментів. «Не маючи планового статистичного матеріалу, а також з огляду на обмеженість у технічних засобах земоргани змушені були нетрудові землі під весінній посів розподіляти без участі землемірів, доручивши провести цей розподіл самому населенню через волосні земельні відділи та комісії. У багатьох місцях розподіл земель пройшов стихійно – його проведено самим населенням повз земоргани... Населення розподіляючи поміж себе поміщицьку землю, керувалось виключно бажанням передати землю тим, хто був спроможним її обробляти», – констатували в Наркомземі УСРР²⁴.

Паралельно більшовики взимку 1920 р. відновили в УСРР продрозкладку, що деякий час не стягувалася. Збіжжя, яке було з неї отримано, направлялося на потреби армії, робітників та інших. Під час IV партконференції КП(б)У народний комісар продовольства УСРР М. Владіміров підкреслював, що визначена цифра продрозкладки 1920 р. у 160 млн пудів була затверджена «з урахуванням політичних умов, внаслідок відсутності точних статистичних даних про посівні площі та інформації про врожай 1919 року». Він також зазначив, що з загальної суми «сто мільйонів пудів падають на південні губернії, що мають величезні запаси, в яких ці запаси не були реалізовані повністю в минулому році»²⁵.

Події 1920 р. в аграрному секторі України відтворювали події, що попередньо відбувалися у російських хліборобних регіонах у 1919 р. Там, згідно з Декретом РНК РСФРР «Про розкладку між виробничими губерніями зернових хлібів» від 11 січня 1919 р., у селян вилучався не тільки продовольчий хліб, а й насіння зернових²⁶. Таке вилучення збіжжя за класовим принципом з південних українських хлібовиробничих губерній напередодні весняної посівної кампанії, безперечно, зумовило значне скорочення посівних площ регіону. Зібране насіння вивозилося для посівної в РСФРР²⁷ або в північні українські губернії та на Донбас²⁸.

Запущений механізм вилучення хліба за продрозкладкою затягнувся. Активні бойові дії в 1920 р. не давали змоги більшовикам залучати до вилучення хліба військові частини. За прикладом створення в РСФРР комітетів бідноти, в УСРР 9 травня 1920 р. створили комітети незаможних селян (КНС)²⁹. На них було покладено всю роботу в сільській місцевості від продрозкладки до боротьби з куркулями.

Діяльність комнезамів як економічно, так і політично найбільше була необхідна Москві в степових районах Південної України, де була зосереджена питома кількість заможних господарств³⁰. Комнезами були зацікавлені у вилученні хліба. З відрахувань від продрозкладки на місцях утворювався продовольчий фонд КНС. У хліборобних губерніях відрахування складали 10 %, в інших – 25 %, що зумовлювалося очікуваними надходженнями з регіонів. Так, наприкінці 1920 р. у фонді Одеської губернії вдалося

²³ ЗУ України 1919–1920. Ч. 5. Ст. 84.

²⁴ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып. I. Харків: Держвидав України, 1922. С. 79–80.

²⁵ Четверта конференція Комуністичної партії ... С. 384.

²⁶ Из истории Гражданской войны в СССР. 1918-1922: Сб. док. и материалов в 3 т. Т. 1. Май 1918 – март 1919. Москва: Советская Россия, 1960. С. 335–336.

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 35.

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 141 зв. – 142.

²⁹ Комітети незаможних селян України (1920–1933). Збірник документів і матеріалів. Київ: «Наукова думка», 1968. С. 7–9.

³⁰ Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. С. 13.

накопичити 800 тис. пудів, а Миколаївської – близько 1 млн³¹. Окрім продовольчої підтримки із цього фонду незаможники отримували також і насінний матеріал для власних ділянок.

За браком фінансування діяльності Наркомзему УСРР з Москви весняна посівна затягнулася³². Надіслані з регіонів на адресу відомства запити на насіння виконувалися мінімально. Внаслідок цього пересіяти озимі, що вимерзли через безсніжну та морозну зиму, селяни не змогли. Також це спровокувало збільшення засівів пізніх ярових і просапних культур за рахунок зменшення озимих³³. Зокрема, в Миколаївській губернії посіви пшениці та жита становили лише 18,9% від загалу³⁴.

Загальна площа посівів 7-ми зернових хлібів у 1919/1920 р. досі залишається дискусійною. Факт тогочасного подальшого скорочення посівних площ не заперечувався³⁵. Заступник народного комісара землеробства УСРР Б. Вікторов писав у Москву, що вважає «весняну кампанію програною»³⁶. Однак відтоді, як більшовики почали контролювати весь цикл вирощування зернових в Україні, розпочалися пропагандистські маніпуляції з цифрами.

Голова Центрального статистичного управління (ЦСУ) РСФРР П. Попов визначив посіви зернових в УСРР у 1920 р. в 12,77 млн дес. (продовольчих хлібів – 8,15 млн і кормових – 4,62 млн). Різке скорочення площ посівів він пояснював «переходом» приватновласницької землі до рук селян. У своїх підрахунках врожаїв та переміщення хліба П. Попов розглядав Україну як складник «республіки та областей», а сільське господарство як ресурс для «радянського мирного будівництва». За його інформацією, посівна площа України у 1920 р. «визначалася на підставі розповсюдження коефіцієнтів скорочення виробничої полоси, що, авжеж, робить наші цифри дуже наближеними»³⁷.

Говорити про те, що в Москві не володіли інформацією про посіви зернових в Україні, безпідставно. ЦСУ РСФРР мало всі дані. Управління протягом 1918–1920 рр. провело значну роботу в цьому напрямі, зокрема, облік посівів відбувався під час проведення загального перепису 1920 р. Згідно з лютневою резолюцією ВЦВК, перепис охопив захоплені більшовиками українські губернії³⁸. В УСРР його проводили виконкоми Ради статистиків при Харківському губстатбюро, посилені керівниками статистичних відділів різних комісаріатів³⁹.

Практичну увагу до скорочення посівних площ в РСФРР, а також в Україні, у 1920 р. проявляло багато державних органів, але більшою мірою Наркомпрод. Це відомство в УСРР з лютого 1920 р. очолював присланий з Росії М. Владіміров⁴⁰, який мав російський досвід виконання продрозкладки. Відповідно він підтримував офіційні цифри, які були вигідні Москві, зокрема й по кількісних показниках посівів. Саме тому за офіційною інформацією Наркомпроду УСРР посівна площа пшениці в 1920 р. була свідомо завищена до 4 млн дес., ячменю – 3,32 млн, жита – 2,85 млн, вівса – 1,92 млн, гречки – 0,86 млн та проса – 0,64 млн. Загальна цифра без посівів кукурудзи окреслювалася у майже 13,6 млн дес.⁴¹

³¹ Кубанин М. Махновщина: крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны. Ленинград: Прибой, [1926]. С. 135–136.

³² ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 58.

³³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 11–11 зв., 21.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 229.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 21; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр. Збірник документів і матеріалів у трьох томах. Т. I. 1917–1927 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. С. 153.

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 15.

³⁷ Попов П. Производство хлеба в РСФСР... С. 4–5, 28.

³⁸ Резолюція ВЦК о всеобщей переписи. Звезда. Орган Екатеринославского губернского комитета КПБУ. № 203. 5 марта 1920. С. 2; Прим. ВЦВК ще 7 лютого 1920 р. ухвалив Резолюцію щодо обліку посівних площ під час проведення загального перепису. Див. Известия. 8 февраля 1920. № 28.

³⁹ ЗУ України 1919–1920. Ч. 13. Ст. 259.

⁴⁰ Аппарат за три года. Продовольственная газета. 17 февраля 1923. № 8. С. 5–6.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 825. Арк. 7–8.

Інформацію про посіви збирав і Наркомзем. Головним аспектом розгляду були недосіви та необхідна кількість насіння. «Про хід посівної та про незасіяні площі прошу повідомляти мене по можливості частіше, приблизно раз на тиждень», – просив заступник наркомзему Б. Вікторов. Згідно з даними від губернських організацій, загальна посівна площа в Україні у 1914–1918 рр. скоротилася на 1,7 млн дес. або на 9%. Станом на 1920 р. це скорочення збільшилось до 13 % і найбільше стосувалося південних губерній. Зокрема, Одеський губоргсів повідомляв, що недосів у Балтському, Вознесенському та Тираспольському повітах складав по 20 %, в Ананьївському – 40 %, а Одеському – 55 %⁴². Тим часом у Наркомземі зазначали, що «в реальності стан посівної площі в теперішній час більш сумний». За неповною інформацією, загальнореспубліканський недосів обраховувався орієнтовно в 2,2 млн дес.⁴³

Інші організації чи установи не могли провести аналіз реального стану сільського господарства українських губерній за відсутністю будь-яких доступних статистичних матеріалів, окрім даних перепису 1916 р.⁴⁴ Матеріали перепису 1920 р. у російських губерніях були оприлюднені наприкінці 1921 р.⁴⁵, а інформація по Україні – здебільшого в 1922 р.⁴⁶

У тогочасних радянських статистичних та довідкових виданнях площі зернових посівів 1920 р. замовчувалися або перебільшувалися. Найбільш оприлюднені показники по Україні становили 15,6 млн дес.⁴⁷ Викривлення реальних показників було необхідне для підтримки нарративу стабільності та розвитку радянських республік.

Разом із тим, зазначену П. Поповим площу в розмірі 12,8 млн дес. пізніше підтвердив економіст і статистик С. Струмілін, який на початку 1920-х рр. був співробітником Держплану РСФРР, а отже, мав доступ до відповідної інформації⁴⁸. Тому ця цифра видається нам більш обгрунтованою.

Влітку 1920 р. на Запоріжчині, Херсонщині та Південній Донеччині внаслідок руху більшовицької та білогвардійської армій відбувалося хаотичне та неконтрольоване вилучення збіжжя, зокрема й посівматеріалу. Під час військових зіткнень постраждали засіяні лани. Такими губерніями, що постраждали та потребували насіннєвого матеріалу в липні були визнані Катеринославська, Херсонська, Полтавська, Одеська та Донецька⁴⁹.

Водночас із руйнівними для сільського господарства України перманентними бойовими діями в 1920 р. сталася сильна посуха. Її прирівнювали до важких посух останніх 80 років – 1869 р. та 1885 р.⁵⁰ Вона стала попередженням для радянської влади – на посівні площі й формування насіннєвого резерву варто було звернути посилену увагу, адже лихо могло повторитися. Вже 19 червня 1920 р. РНК УСРР було створено Український комітет засівної площі, якому доручили «догляд за успішним засівом і реалізацією врожаю на цілій сільськогосподарській площі УСРР». Серед завдань комітету, з метою збільшення посівних площ, було з'ясування необхідної кількості насіннєвого матеріалу⁵¹.

⁴² ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 67, 82.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 143, 144, 156–157; Спр. 478. Арк. 1, 4.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 22–22 зв.

⁴⁵ Вишне夫斯基 Н. О посевной площади Республики ... С. 55–81.

⁴⁶ Твердова З. Издания Украинского Статистического Управления за 1922 г. *Вестник статистики*. Кн. 12. № 9/12. Сентябрь/декабрь. Москва, 1922. С. 272–280.

⁴⁷ СССР. Центральное статистическое управление. Труды ЦСУ. Т. 8. Вып. 1: Статистический ежегодник 1918–1920 гг. Москва, 1921. С. 280; Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918–1923 [Текст]: за пять лет работы Центрального Статистического Управления. Москва: [б.и.], 1924. С. 122–123 Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины... С. 90. Прим. Виключення становить статистика по Одеській губ. Див.: УСРР. Статистический вестник. Периодический орган Одесского губернского бюро. Октябрь–ноябрь. Одесса, 1920. 82 с.; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 140.

⁴⁸ Струмилин С. На плановом фронте... С. 28.

⁴⁹ ЗУ України 1919–1920. Ч. 20. Ст. 399.

⁵⁰ Гуревич М. Голод и сельское хозяйство Украины. Харьков, 1923. С. 25; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 46, 58, 66.

⁵¹ ЗУ України 1919–1920. Ч. 16. Ст. 306; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 43.

Водночас очільники режиму з Москви вимагали продовження надходжень зерна до РСФРР. Відтак паралельно з «турботою» про збільшення засіву, більшовики продовжували деструктивні дії зі знищення насінневого фонду. Так, на початку жнив 1920 р. засіви озимини «нетрудових» господарств були усупільнені. Врожай з таких ділянок передавався Наркомпроду⁵².

Окрім того, під час відступу перед військами білогвардійців влітку 1920 р., більшовиками з сіл «евакуювалося» майно місцевих господарств. Значну частину таких речей становив сільгоспреманент, як-то: плуги, жатки, віялки, борони тощо. Це також знижувало засівні можливості регіону. Вивезене передавалося до Наркомзему та розподілялося в північних губерніях⁵³. Відповідно території південних губерній вже восени 1920 р. залишилися як без необхідної кількості насіння, так і без сільгоспреманенту для посівної.

Валовий збір зернових у 1920 р. був значно меншим за попередні роки – 615 млн пудів. Чистий збір склав 513 млн пудів, що для України з її хлібними потребами вважалося надто низьким, співрозмірним неврожаю. Щодо такої ситуації, П. Попов зазначав, що під час неврожайв скорочуються посівні площі, бо «з'їдається насіння»⁵⁴. Попри це, більшовики посилювали вилучення хліба, навіть не збільшуючи на місцях існуючий відсоток насінневих відрахувань⁵⁵.

Дуже показовою була ситуація в Миколаївській губернії. «Продоргани не зважають ні на що, пояснюючи, що з них вимагають виконання розкладки, яка по Миколаївській губернії дуже велика. З загального врожаю в 30 млн пудів розкладки 23 млн. Необхідно негайно застосувати термінові заходи до зараховування насінневого фонду в рахунок розкладки, бо в іншому випадку передбачається колосальний недосів навесні», – зазначали в Наркомземі УСРР⁵⁶. Проте це були лише слова. В реальності продовжувалося виснаження місцевих господарств. Для проведення осінньої посівної Харків зобов'язав місцевий особливий продовольчий комітет виділити 1,7 млн пудів озимої пшениці, 900 тис. пудів жита та 150 тис. пудів озимого ячменю з «решти попередніх років». Однак у радянській столиці знали про відсутність таких ресурсів, тому одразу передбачили завезення до губернії лише 500 тис. пудів озимої пшениці⁵⁷. Тобто, більшовики свідомо йшли на скорочення посівів, але не на зменшення вилучення зернових за продрозкладкою та їх вивезення.

У Москві розуміли, що українські селяни не хотіли добровільно віддавати свій хліб, а з урахуванням неврожаю цей процес набував ще гострішого підтексту. Тому з метою вилучення якомога більшої кількості зерна в серпні 1920 р. більшовики оголосили всі наявні в українському селі надлишки продовольчого та кормового хліба врожаю 1919/1920 р. та попередніх років державним майном. При вилученні збіжжя передбачалося залишати господарствам визначену за наявною посівною площею кількість насіння⁵⁸. Така «націоналізація» хліба в селян робила їх працю економічно беззмістовною⁵⁹.

Неврожай найбільше вдарив по незаможній частині села. Це активізувало формування груп, зацікавлених у реалізації продрозкладки, – комнезамів і комсомольців. До сіл направляли також міських робітників і загони червоноармійців. І, якщо місцеві ще розумілися на потребі залишати господарствам насіннєве зерно, то прийшли вилучали все наявне збіжжя. «З місць надходять скарги, згідно яких продоргани не тільки не враховують результатів пробних обмолотів, але й не залишають насінневого матеріалу на

⁵² ЗУ України 1919–1920. Ч. 18. Ст. 362.

⁵³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 486. Арк. 80; Спр. 574. Арк. 31–31 зв.

⁵⁴ Струмилин С. На плановом фронті... С. 28; Попов П. Производство хлеба в РСФСР... С. 26, 32.

⁵⁵ ЗУ України 1919–1920. Ч. 18. Ст. 357; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 210.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 227.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 76.

⁵⁸ ЗУ України 1919–1920. Ч. 23. Ст. 480.

⁵⁹ Ганжа О. Українське селянство ... С. 33.

обміненія ланів. З вищезазначеного видно, що навесні 1921 р. населенню буде необхідна значна допомога насіннєвим матеріалом», – доповідав Чугуївський повітовий земвідділ⁶⁰. Особливо постраждали південні губернії, де, окрім продовольчого вилучення, відбулося пограбування селян, які підтримували повстанців проти комуністичного режиму.

Відраховувать із вилученого за продрозкладкою насіння для місцевих посівних потреб не вистачало. Щоб «виправити ситуацію» на місцях застосовувався примусовий обмолот урожаю, а також відбувалася реквізиція відбірного насіння у заможних господарів. Для цього силами волосних трійок та КНС проводилося подвірне обстеження господарств заможних селян. З огляду на брак комор, на сільських господарів часто покладалося збереження знайденого у них же зерна. З цією метою селянам видавалося охоронне свідоцтво на таке насіння⁶¹.

Погодні умови восени 1920 р. були несприятливими для засіву озимини. У степовій смузі та на чорноморському узбережжі з вересня до березня опадів майже не було. Радянську владу це не бентежило. Більшовики приховували інформацію про посуху⁶² для запобігання панічних настроїв серед населення під час вилучення хліба, що міг відіграти роль резерву.

Селяни, розуміючись на погодних умовах і реагуючи на продрозкладку, майже не засівали або зменшили до мінімуму посів озимини. «Може хіба як прийдуть «петлюри», то яровим позасіваємо дещо, а як ні, то сіяти не будем, бо одинаково мені лишають тільки норму скільки в мене не буде і що мені мати 5 пудів, мені лишать 2 пуди чи я буду мав 500 пудів, то теж 2 пуди, бо вже я куркуль тоді. То краще я буду сидіти, а не робити», – зазначали сільські господарі⁶³. З огляду на це, більшовики запровадили примусові роботи за трудовим обов'язком, а також мобілізацію спеціалістів на період посівної кампанії⁶⁴. Попри це, у жовтні 1920 р. недосів озимини в Подільській губернії становив 35–40 %, Київській – 15–20 %, а в Одеській взагалі констатувався «катастрофічний стан»⁶⁵.

Радянська влада намагалася змусити селян засівати максимальну площу під озимину. Незасіяні ділянки конфісковувалися. Вбачаючи в господарях саботажників, такі землі передавалися для колективного засіву або у власність незаможникам⁶⁶. Ймовірність успішного використання ланів останніми була сумнівною.

Запроваджений перерозподіл землі та надані малоземельним селянам пільги з оподаткування поширили серед них байдужість і безініціативність. Зокрема, на Херсонщині, де велика кількість землі конфіскованих панських маєтків залишилася незакріпленою за селянами, було втрачено частину врожаю, який згнив на полях. Загалом у степових губерніях селяни обмежували свої посіви власними потребами, інша земля залишалася необробленою та незасіяною. У північних губерніях відбувався протилежний процес. Через порушену сезонну трудову міграцію велика кількість селян (які традиційно працювали на Півдні) залишилася без засобів до існування. Отримання землі внаслідок перерозподілу було життєвою потребою для їхніх господарств. Більша ніж у степових регіонах щільність населення, при менших площах орних угідь, зумовлювала максимальну

⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 144–144 зв.

⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 236 зв., Спр. 464. Арк. 173, 218, 227.

⁶² Данилів Л. Посухи на Україні, їхня кліматологія та синоптика. *Вісник Сільсько-господарської науки*. 1924. Ч. 10–12. С. 1–7.

⁶³ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922). Упорядкував В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. С. 150–152.

⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 237, Спр. 464. Арк. 226.

⁶⁵ Наркомзем. *По красной Украине*. 2 октября 1920. №10. С. 2; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 156, 165, 246.

⁶⁶ ЗУ України 1919–1920. Ч. 20. Ст. 397; Ч. 22. Ст. 457.

їхню експлуатацію. Очевидно, що в таких губерніях площа засівів зернових зменшувалася незначною мірою⁶⁷.

Загалом тенденція скорочення посівних площ зернових була характерною для всіх територій УСРР. У РСФРР у 1917–1919 рр. посівні площі скоротилися на 16,6%, зокрема, пшениці – на 19,6 %, вівса – на 23,8 % тощо. Причиною цьому була продовольча політика та вилучення в селян понад 200 млн пудів хліба, який було «куплено повсюдним скороченням посівних площ, що сягнуло майже четвертини попередніх засівів»⁶⁸.

В Україні, як і в Росії, виконання продрозкладки відбувалося за класовим принципом. Зважаючи на переpons в реалізації, вона не оминула навіть створені колективні господарства та артїлі, де вже наприкінці року не було посівного зерна. Так, станом на 1 грудня 1920 р. в Олександропо-Гапсінській сільгоспартїлі Миколаївської губернії зазначали, що все збіжжя було взято в рахунок продрозкладки і засівати артільну ділянку нічим⁶⁹.

Найбільше не вистачало озимого насіння для засіву великих просторів південних губерній. Рання зима зупинила і без того кволу посівну кампанію. Посівні площі озимини в Катеринославській, Донецькій та Запорізькій губерніях скоротилися на 50 %. Зазначимо, що саме озимина була найбільш врожайною та головною у продовольчому відношенні⁷⁰.

Таке стрімке падіння засівів у перспективі не тільки прогнозувало невеликий врожай, а й дискредитувало всю аграрну політику більшовиків. Для виправлення ситуації підготовка до посівної кампанії весни 1921 р. розпочалася наприкінці 1920 р. Вже 20 грудня Наркомзем вимагав із регіонів інформацію про площі посіву зернових на 1921 р.⁷¹

25 грудня РНК УСРР ухвалила постанову «Про здійснення посівної весняної кампанії». Відповідно до неї, створювалася мережа посівних комісій по всій УСРР. Їхнім головним завданням було розширення посівної площі до показників 1916 р. Підкреслимо, що створення місцевих насінневих недоторканих фондів, які заборонялося вивозити, було зорієнтовано лише на допомогу лояльним владі групам населення. Для посилення посівної також було передбачено переміщення червоноармійських та трудармійських частин у місця з дефіцитом робочої сили⁷².

Заздалегідь було ухвалено план перевезення насіння. Заявки на посівматеріал губземвідділи мали формувати згідно з розмірами незасіяних площ. Водночас розподілом насіння на місцях опікувалися сільради спільно з КНС⁷³, він проводився за класовим принципом. За ним відбувалася і допомога військових частин у польових роботах⁷⁴. Поза розподілом насіння залишалися ті волості, в яких дислокувалися осередки повстанців проти більшовиків. Відповідно в них не було цивільної або військової адміністрації, яка мала зробити запит на отримання посівного матеріалу.

На початку 1921 р. в УСРР ще залишалася багато нерозподіленої землі. До її складу потрапила й велика кількість ділянок, що спершу були виділені колективним господарствам, але внаслідок неправильного господарювання та виснаження продрозкладкою занепали. Заможні селяни не ризикували засівати такі ділянки, зважаючи на нестабільну політико-економічну ситуацію. Так, із півночі Катеринославщини і з

⁶⁷ Засіймо всю землю. *Селянська біднота*. № 152. 16 вересня 1920. С. 2; Вчіться у них. *Селянська біднота*. №164. 1 жовтня 1920. С. 2; Съезды советов союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сборник документов в трех томах. 1917–1936 гг. Т. 2. 1917–1922 гг. Москва: Госюриздат, 1960. С. 106–107.

⁶⁸ Восьмой Всероссийский съезд советов Стенографический отчет. (22–29 декабря 1920 года). Москва: Госиздат, 1921. 300 с. С. 42, 123, 138.

⁶⁹ Історія колективізації... С. 176.

⁷⁰ Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції ... С. 8; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 122, 144.

⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 141.

⁷² ЗУ України 1919–1920. Ч. 28. Ст. 594; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 134.

⁷³ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. РНК УРСР, Народний Комісаріат Юстиції УРСР. 2-е офіц. вид. Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. (Далі – ЗУ України 1921). Ч. 1. Ст. 30.

⁷⁴ ЗУ України 1921. Ч. 3. Ст. 78.

Полтавщини повідомлялося, що «озимих посівів немає, чорного пару не було. Панської землі ніхто не трогає»⁷⁵.

Для подолання майнової невпевненості бідняцької частини села та незаможників 5-й Всеукраїнський з'їзд рад перед початком посівної кампанії ухвалив постанову «Про закріплення користування землею». Такий крок мав спонукати селян активніше долучитися до перерозподілу землі та розпочинати посівну кампанію. Окрім того, було запроваджено підвищення продовольчих і фуражних норм, що залишалися під час виконання продрозкладки в радгоспах та селянських господарствах, які виконали план засіву ланів зерновими культурами⁷⁶.

Постанова провокувала перерозподіл ще неподіленої землі. Під час весняної посівної це призвело до зростання кількості незасіяних ланів новими власниками. Насамперед це стосувалося незаможних селян, які не мали необхідної кількості посівного зерна та відповідного реманенту. Радянська влада намагалася підтримати їх через перерозподіл посівних позик волосних фондів⁷⁷. Важливо зауважити, що наявні у волостях напередодні весни посівні фонди не завжди «зберігалися» до початку посівної кампанії. Зокрема, в лютому 1921 р. у Миколаївському та Херсонському повітах вилучали посівне зерно в рахунок продрозкладки⁷⁸.

До початку 1921 р. більшовики за продрозкладкою змогли зібрати лише 30–35 млн пудів хліба. З огляду на встановлений планом показник у розмірі 187 млн пудів, вилучення збіжжя продовжилося. Взимку-навесні саме в південних губерніях відбувалося найбільше вилучення продовольства за продрозкладкою. Увага більшовиків була прикута до зсипних пунктів, у яких білогвардійці зосередили значні хлібні резерви, але не змогли їх вивезти. Давалися взнаки логістичні проблеми. Процес суттєво ускладнювався спротивом продрозкладці місцевих повстанців⁷⁹. Протягом січня–березня 1921 р. за продрозкладкою з українського села було вилучено ще 30 млн пудів хліба⁸⁰.

Як зазначалося, серед вилученого було й насіннєве збіжжя. Значною проблемою було те, що заготівельники часто змішували сортове озиме та ярове зерно⁸¹. Тогочасна офіційна преса писала: «Багато клопотів буде з очисткою посівного матеріалу ... органи та агенти Наркомпроду дуже і дуже часто в волостях та селах домагалися лише одного – щоб розкладка була зсипана, а як – це їх не обходило, чому в багатьох місцях хліба перемішані самим варварським методом»⁸². Тобто, відбулося порушення культури насінництва селянських господарств. Відповідно посівну кампанію селяни проводили наявним непідготовленим зерном, зокрема біологічно засміченим і пошкодженим хворобами⁸³.

Більшовики загальну посівну площу України обрахували у 20 млн дес., не беручи до уваги посіви картоплі. Для її засіву зерновими необхідно було 125 млн пудів. Основна частина селянами відсортовувалася у своїх господарствах. Лише 5–6 млн пудів насіння селяни купували⁸⁴. Через зазначені вилучення збіжжя, дефіцит насіння відчувався у всіх губерніях⁸⁵.

Влада намагалася компенсувати насіннєві втрати централізованою допомогою найбіднішій частині селян, а також колективним господарствам. Згідно планів,

⁷⁵ Архів Української Народної Республіки... С. 422.

⁷⁶ ЗУ України 1921. Ч. 3. Ст. 94, 96; Съезды советов союза ССР ... С. 109.

⁷⁷ ЗУ України 1921. Ч. 5. Ст. 160.

⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 19; Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2087. Арк. 43.

⁷⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 438. Арк. 89.

⁸⁰ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет украинского экономического совета совету труда и обороны / УССР. Харьков, 1922. С. 510–511.

⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 231 зв.

⁸² Качинский В. Как посеешь, так и пожнешь. *Коммунист*. 21 декабря 1920. №287. С. 1.

⁸³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 144 зв.

⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 21.

⁸⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 452. Арк. 109 зв.; ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 40; Спр. 130. Арк. 43; Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 206 зв., 211–211 зв.

передбачалося розширення площ ярового клину 1921 р. до 16,32 млн дес. З цією метою в Україні мали розподілити 9 млн пудів насіння для засіву одного млн дес., але по факту було доставлено 71 % від запланованого. Найбільше насіння завезли до Миколаївської (1,182 млн пудів) та Одеської (1,29 млн пудів) губерній, а найменше – до Запорізької губернії (63 тис.)⁸⁶. Цифри про міжгубернські перевезення насіння навесні 1921 р. не варто сприймати як фактично використаний для посіву матеріал. Траплялися випадки, коли це збіжжя використовувалося не за призначенням. Зокрема, 30 тис. пуд. насіння, що були привезені в Дебальцево з Мелітопольського повіту, використали для власного споживання місцеві залізничники⁸⁷.

Зазначимо, що централізована допомога насінням порушувала традиційне для південних регіонів співвідношення засіву культур. Наприклад, для посіву в Одеській губернії наприкінці зими було виділено: 13,5 тис. пудів жита та пшениці, 65,3 тис. ячменю, 52,4 тис. вівса, 50 тис. гречки, проса – 2,5 тис., кукурудзи – 16,3 тис. та ін.⁸⁸. У такий спосіб на продовольчі хлібні культури – пшеницю та жито – припадало лише 6,7 % посівів (орієнтовно 2 тис. дес.).

Голова ЦСУ РСФРР П. Попов стверджував, що скорочення посівного фонду площ продовольчого, фуражного та насінневого призначення зумовило негативні наслідки не тільки для функціонування селянських господарств, а й зменшення ними власного споживання хліба. Він писав, що «недосівам боротьба має бути оголошена найжорстокіша, нещадна, бо недосіяна площа це – свого роду Колчак, Денікін. Скорочення посівних площ позначає повну неможливість створення фонду, призначеного для вивозу за кордон і для продовольства населення міст і робітників»⁸⁹.

Про це навесні 1921 р. писав і В. Ленін. Він відверто заявляв, що радянська влада знала про скорочення площ посівів. Стосовно цього він зауважував, що «селянин має дещо поголодувати, щоб у такий спосіб позбавити від повного голоду фабрики та міста. У загальнодержавному масштабі – це річ цілком зрозуміла, та щоб її зрозумів розпорошений, зубожілий селянин-господар, – на це ми не розраховуємо. І ми знаємо, що без примусу тут не обійтись...»⁹⁰.

Примусовий момент збільшення посівів був закладений у відомий декрет «Про заміну продовольчої і сировинної розкладки натуральним податком» від 21 березня 1921 р. «З точки зору дрібного господаря, дрібного землероба, податок, що буде визначений в сумі меншій, ніж розкладка, який буде визначений з великою точністю й який дозволить йому більше засіяти, надасть йому можливість бути більш упевненим, що надлишки підуть на покращення його господарства, – це і є лінія максимальної підтримки старанного господаря, що і було висунуто в посівній кампанії», – зазначав В. Ленін⁹¹. По факту передбачалося стягнення податку не з фактичної засіяної площі, а з усієї наявної землі. Таким чином, селянина не мотивували, а змушували засівати всю свою ділянку, щоб не зменшувати сплатою податку власних продовольчих ресурсів.

Однак самі більшовики не вірили в успішну реалізацію плану посівної кампанії. В. Ленін наголошував, що «посівна кампанія розрахована на ряд заходів, що мали максимально використовувати всі економічні можливості для збільшення засіву. Для цього потрібно перерозподілити насіння, зберегти його, перевезти. Але ми, маючи навіть такий незначний запас насінневого фонду, не спроможні його перевезти; повсюдно вимушені застосовувати цілий арсенал заходів взаємодопомоги, щоб при надзвичайній нестачі

⁸⁶ Гуревич М. Голод и сельское хозяйство Украины ... С. 22–23.

⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2063. Арк. 55.

⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2087. Арк. 121.

⁸⁹ Попов П. Производство хлеба в РСФСР ... С. 21–22, 31.

⁹⁰ Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 43. Москва: Политиздат, 1970. С. 29.

⁹¹ Там само ... С. 81.

реманенту зменшити недосів, щоб його ліквідувати. Про це для цілої низки губерній не приходиться навіть й думати»⁹².

Вагання щодо цього були й в українських комуністів. Так, у телефонограмі В. Леніну наприкінці березня Х. Раковський писав, що «у нас розпочалася посівна кампанія і бажано найшвидше дізнатись, яким чином буде запроваджено продподаток, а також інші практичні заходи для того, щоб можна було їх своєчасно оголосити вже до того часу, коли в посівній кампанії настає переломний момент і засіявши для власного споживання, селянин має вирішити питання, чи варто йому сіяти ще й для держави»⁹³.

Відповіддю на ці питання була широка агітація більшовиків про покращення ситуації з товарообміном на тлі інформації про торговий договір з Великою Британією. Хоча сам В. Ленін висловлював сумнів. «Якщо б ми могли негайно показати селянам пароплави, що плывуть з Англії з товарами в обмін на те, що буде зібрано ними з наступного врожаю – безперечно це було б більш реальним. Але смішно було б намагатися обдурити таким чином людей, які знають на практиці умови нашої торгівлі», – писав він⁹⁴.

Тим часом на місцях органи радянської влади організували посівками. Для заохочення селян до посівної виконання продрозкладки сповільнилося, розпочалася агітація за натуральний податок і відновлення вільної торгівлі. Частина селян вірила пропаганді, частина розуміла всю підступність популістських гасел такої політики: «Коли нема вже що реквізувати, то вони дуже стали добрі і багато обіцяють». Також селяни наголошували, що «надоїло їм комуну годувати, а коли вона хоче їсти, то нехай іде і сіє»⁹⁵.

Попри все, селяни сіяли. У квітні 1921 р. по Одеській губернії звітувалися позитивним перебігом посівної кампанії: «У деяких повітах вдалося підняти навіть значну кількість цілини. Необхідно лише зазначити халатне ставлення до посівкампанії з боку незаможників. Помічено, що куркулі засівають більше, чим незаможні»⁹⁶. У піднятті цілини та інших трудомістких роботах бідняцьким господарствам допомагали військові частини. Зокрема, в Миколаївській губернії з цією метою використовувалися 6 тис. червоноармійських коней з обозу⁹⁷.

Подібна ситуація спостерігалася також у деяких місцевостях Поділля та на Київщині. Однак допомогу селяни у посівній отримували лише там, де були розташовані кавалерійські та артилерійські частини. Окрім того, для оранки під ярвину селянам були роздані коні та плуги, що були реквізовані у місцевих заможних господарів посівками. Завдяки такій допомозі в цих регіонах «землі засіяно більш ніж навіть торішнього року. Але загальної кількості посівної площі не збільшено»⁹⁸.

Водночас у тих місцевостях, де незаможним селянам підтримку не надавали, за браком насіння чи реманенту, посівні площі засівалися мінімально – лише для власних потреб⁹⁹. Решта землі заростала бур'янами або, в кращому випадку, віддавалася в оренду заможнішим господарям. Землі, що не можна було віддати в оренду, залишалися незасіяними. До таких, наприклад, відносилися ділянки радгоспів у південних губерніях. До цього призвів дефіцит робочої сили¹⁰⁰.

За таких умов зерновими засіяно було менше, ніж попереднього року, про що говорив навіть В. Ленін. Для розробки ставок натурального податку, 1 квітня він вимагав від ЦСУ РСФРР надати точну інформацію про посівні площі¹⁰¹. В Управлінні прекрасно розуміли,

⁹² Там само ... С. 80.

⁹³ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. С. 195.

⁹⁴ Ленин В. Полное собрание сочинений ... С. 80.

⁹⁵ Архів Української Народної Республіки... С. 298, 374, 413.

⁹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 8.

⁹⁷ Большевистское руководство ... С. 195; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 506. Арк. 1.

⁹⁸ Архів Української Народної Республіки... С. 376.

⁹⁹ Там само ... С. 435.

¹⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 278. Арк. 8.

¹⁰¹ Ленин В. Полное собрание сочинений ... С. 29, 515.

що з огляду на перелічені вище проблеми під час посівної, збільшення посівів зернових в Україні не було. Однак констатувати цього не стали. Підкреслимо, що в РСФРР не приховували інформацію про продовження скорочення посівних площ зернових. Найбільші недосіви у 1920 р. та 1921 р., спостерігалися в хліборобних регіонах Росії – Поволжі (з 33 млн дес. до 18,9 – на 43 %) та Південного Сходу (з 12 млн до 4,45 – на 63%)¹⁰². Ці території несли найбільший тягар виконання продрозкладки, подібно до Півдня УСРР.

Через те, що посівна ще тривала, для своїх розрахунків за орієнтир П. Попов взяв посівну площу УСРР станом на 1920 р. – 12,77 млн дес. Голова ЦСУ навмисно використав врожайність 1916 р. – 55 пудів з дес. (урожай в 1 млрд пудів / площа засіву в 17,6 млн дес.). І хоча в 1916 р. це був показник високої врожайності, П. Попов визначив його як середній показник для 1921 р. Окрім того, запропонована врожайність зернових в Україні була найвищим середнім показником серед інших республік. Підрахунки голови ЦСУ дали підстави комуністичним очільникам у Москві врожай 1921 р. в Україні оцінити в понад 700 млн валового або понад 600 млн пудів чистого збору (12,77 млн дес. x 55 пуд/дес.)¹⁰³. У подальшому, відповідно до цих цифр, був обрахований та збирався продподаток.

Після початку масового голоду в Україні більшовики зумисно змістили фокус уваги зі значного недосіву на наслідки чергової посухи. Суперечливою інформацією про посіви звітувався Наркомпрод УСРР. Відповідно до неї, площі зернових коливались від 14,2 до 15,5 млн дес.¹⁰⁴ Ці цифри бралися за основу під час публічного висвітлення радянської політики на селі. При поширенні інформації на меншу цифру посилювались оглядові статистичні видання (14,3 – 14,4 млн)¹⁰⁵, УЕР (14,75 млн)¹⁰⁶ тощо. Верхню цифру оприлюднив економіст-статист М. Гуревич. Водночас він суперечив сам собі, адже уточнював, що у Волинській губернії посіви 1921 р. були меншими за 1920 р. на 2,8 %, Катеринославській – на 1,7 %, Київській – на 6,9%, Миколаївській – на 1,4 %, Чернігівській – на 3 % і лише в Полтавській посіви зросли на 4,2 %¹⁰⁷.

Спільним і безапеляційним у зазначених джерелах було дотримання догми збільшення в 1921 р. посівних площ зернових щодо попереднього року. Як зазначив дослідник неврожайів Ф. Череванін, «роки середні та високі по врожаю дають збільшення посівної площі, роки низькі дають її стаціонарний стан або падіння»¹⁰⁸. Навіть збереження посівів зернових після неурожайного 1920 р. паралельно зі значними реквізіціями зерна, зокрема насінневого, є нонсенсом. Наприклад, згідно архівних документів у Запорізькій губернії в 1921 р. було засіяно 568,5 тис. дес. озимих і 770 тис. ярових, загалом 1,34 млн. Водночас офіційно оприлюднені показники коливались від 1,54 млн до 1,7 млн дес.¹⁰⁹ З огляду на зазначене, загальна площа посівів зернових 1921 р. в УСРР була аналогічною 1920 р., або меншою за неї, а цифри потребують уточнень.

Статистичні перекручення були зручним прикриттям злочинної політики більшовиків в Україні. Американський історик Ф. Колдер, сучасник подій, у своєму дослідженні резюмував: «...голод був спричинений радше політичними та економічними, ніж кліматичними чинниками»¹¹⁰.

¹⁰² Жилкин С. Украина в цифрах. 1913–1920 гг. Харьков: Редакционно-издательский отдел Харьковского Губсоюза, 1922. С. 23.

¹⁰³ Попов П. Производство хлеба в РСФСР ... С. 43, 48; Хряцова А. Сельское хозяйство в 1921 году. *Сельское и лесное хозяйство*. № 1–2. 1922. С. 200–208.

¹⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 825. Арк. 7–8; Спр. 8711. Арк. 21.

¹⁰⁵ Жилкин С. Украина в цифрах ... С. 22; СССР. Центральное статистическое управление ... С. 280.

¹⁰⁶ Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 108–109.

¹⁰⁷ Гуревич М. Голод и сельское хозяйство Украины ... С. 23–24.

¹⁰⁸ Череванин Ф. Влияний колебаний урожая на сельское хозяйство в течение 40 лет – 1883–1923 гг. Влияние неурожая на народное хозяйство России / под ред. В. Г. Громана. Москва: Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук, 1927. Ч. I. С. 160–301.

¹⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 506. Арк. 17; Ф. 340. Оп. 2. Спр. 8711. Арк. 21; Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины ... С. 90; Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 108–109; После голода. 1922. Декабрь. №1. Москва: Издание ЦК Последгол ВЦИК. С. 106–107.

¹¹⁰ Colder F., Hutchinson L. On the Trail of the Russian Famine. Stanford, CA: Stanford University Press, 1927. P. 14.

Висновки. Від початку Першої світової війни в українських губерніях простежувалися тенденції до скорочення посівів зернових культур. Недосів був у хліборобних губерніях, зважаючи на втрату ринку збуту товарного зерна. Скорочення посівів поступово призводило до дисбалансу продовольчих і насінневих ресурсів. Процес катастрофічно прискорило зовнішнє втручання з негативними наслідками – більшовиками була запроваджена продрозкладка.

Через системне понаднормове вилучення збіжжя, зокрема сортового насіння, в 1920–1921 рр. стався дефіцит якісного посівного матеріалу. Компенсаційні заходи аграрного характеру не мали успіху. На зменшення площ зернових сильно вплинуло узаконене обмеження в землекористуванні, що негативно позначилося на функціонуванні потужних українських господарств.

Така політика комуністичного режиму призвела до різкого скорочення посівів зернових, до зменшення врожаїв. Це стало однією з причин виникнення масового голоду 1921–1923 рр. Посуха 1921 р. прискорила настання катастрофи.

У подальшому вважаємо перспективним продовження дослідження впливу аграрної політики більшовиків на скорочення посівів зернових в Україні під час масового голоду. Висловлюємо подяку за спонукання, консультації та поради під час написання статті – Г. Байкєніч, О. Мовчан, І. Петренку та О. Тригубу.

References

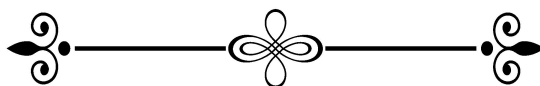
1. Alterman, A. (1923). *Khlebnye resursy Ukrainy*. [Grain resources of Ukraine]. Odessa: Gosizdat Ukrainy. [in Russian].
2. Arkhiv Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliki. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Zvity departamentiv derzhavnoyi varty ta politychnoyi informatsiyi (1918–1922). [Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Reports of the State Guard and Political Information Departments (1918–1922)]. Kyiv: Instytut ukrayinskoyi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 2018. [in Ukrainian].
3. Bol'shevistskoye rukovodstvo. Perepiska. 1912–1927. Sbornik dokumentov. [Bolshevik leadership. Correspondence. 1912–1927 Collection of documents]. Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 1996. [in Russian].
4. Cherevanin, F. (1927). *Vliyaniy kolebaniy urozhayev na sel'skoye khozyaystvo v techeniye 40 let – 1883–1923 gg.* The impact of crop failures on the national economy of Russia. V. Groman (Ed.). V.I. Moscow: Rossiyskaya assotsiatsiya nauchno-issledovatel'skikh institutov obshchestvennykh nauk. [in Russian].
5. Chetverta konferentsiya Komunistychnoyi partiyi [bilshovykiv] Ukrayiny 17-23 bereznya 1920 r. Stenohrama. [Fourth Conference of the Communist Party [Bolsheviks] of Ukraine, March 17-23, 1920. Transcript]. Kyiv: Vydavnychyy dim AINternatyvy, 2003. [in Ukrainian].
6. Colder, F., & Hutchinson, L. *On the Trail of the Russian Famine*. Stanford, CA : Stanford University Press, 1927. [in English].
7. Danyliv, L. *Posukhy na Ukrayini, yikhnya klimatolohiya ta synoptyka*. [Droughts in Ukraine, their climatology and synoptics]. *Visnyk Silsko-hospodarskoyi nauky – Herald of Agricultural Science*. 1924. Ch. 10-12, pp. 1–7. [in Ukrainian].
8. *Ekonomicheskiye otnosheniya sovetskoy Rossii s budushchimi soyuznymi respublikami: Dokumenty i materialy*. [Economic relations of Soviet Russia with the future union republics: Documents and materials]. Moscow: Vostochnaya literature, 1996 [in Russian].
9. *Ekonomichna istoriya Ukrayiny : Istoryko-ekonomichne doslidzhennya*. [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. Kyiv: Nika-Tsentr, 2011, v.2. [in Ukrainian].
10. Gurevich, M. (1923). *Golod i sel'skoye khozyaystvo Ukrainy*. [Hunger and agriculture in Ukraine]. Kharkiv. [in Russian].
11. Hanzha, O. (2000). *Ukrayinske selyanstvo v period stanovlennya totalitanoho rezhymu (1917–1927 rr.)* [Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime. (1917–1927)]. Kyiv. [in Ukrainian].

12. Herasymovych, I. (1973). *Holod na Ukraini*. [Famine in Ukraine]. New York: Hoverlya. [in Ukrainian].
13. *Istoriya kolektyvizatsiyi silskoho hospodarstva Ukrayinskoyi RSR. 1917–1937 rr. Zbirnyk dokumentiv i materialiv u tŃokh tomakh*. [The history of collectivization of agriculture in the Ukrainian SSR. 1917–1937. Collection of documents and materials in three volumes]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1962, v.I. [in Ukrainian].
14. *Iz istorii Grazhdanskoj vojny v SSSR. 1918–1922: Sb. dok. i materialov v 3 t.* [From the history of the Civil War in the USSR. 1918–1922: Sat. doc. and materials in 3 v.]. Moskow: Sovetskaya Rossiya, 1960, v.I. [in Russian].
15. Kachinskiy, V. (1920, 21 December). *Kak poseyesh', tak i pozhnesh'*. [As you sow, so shall you reap]. *Communist*. (287), p. 1. [in Russian].
16. Kachinskiy, V. (1922). *Ocherki agrarnoj revolyutsii na Ukraine*. [Essays on the agrarian revolution in Ukraine]. Kharkiv: Derzhvydav Ukrayiny, v.I. [in Russian].
17. Kachinskiy, V. *Posevnyye ploshchadi Ukrainy 1914–1922 gg.* [Sown areas of Ukraine in 1914–1922]. *Sel'skoye i lesnoye khozyaystvo – Agriculture and forestry*. 1923. March-April, pp. 253–267. [in Russian].
18. *Komitety nezamozhnykh selyan Ukrayiny (1920–1933). Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. [Committees of poor peasants of Ukraine (1920–1933). Collection of documents and materials]. Kyiv: Naukova dumka, 1968. [in Ukrainian].
19. *Krasnyy terror v gody Grazhdanskoj vojny*. [Red Terror during the Civil War]. Moskow: TERRA Knizhnyy klub, 2004. [in Russian].
20. Kovalova, N., Kornovenko, S., Malynovskyy, B., Mykhaylyuk, O., Morozov, A. (2007). *Ahrarna polityka v Ukraini periodu natsionalno-demokratychnoyi revolyutsiyi (1917–1921 rr.)*. [Agrarian policy in Ukraine during the period of the national democratic revolution (1917–1921)]. Cherkasy: Ant. [in Ukrainian].
21. Kornovenko, S., Lazurenko, V. (2004) *Selo. Khlib. Hroshi. Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli u period nepu* [Village. Bread. Money. The tax policy of the Soviet authorities in the Ukrainian countryside during the NEP period]. Cherkasy: Vash Dim. [in Ukrainian].
22. Kubanin, M. (1926). *Makhnovshchina : krest'yanskoye dvizheniye v Stepnoy Ukraine v gody Grazhdanskoj vojny*. [Makhnovshchina: the peasant movement in the Steppe Ukraine during the Civil War]. Leningrad: Priboy. [in Russian].
23. Kucher, O. (1971). *Rozhrom zbroynoyi vnutrishnŃoyi kontrrevolyutsiyi na Ukraini v 1921–1923 rr.* [The defeat of the armed internal counter-revolution in Ukraine in 1921–1923]. Kharkiv: Vyd-vo Khark. un-tu. [in Ukrainian].
24. Kucher, V., Shchebetyuk, N., Hloba, O. *Prodovolcha dyktatura bilshovytskoho rezhymu – zasib orhanizatsiyi holodu v Ukraini (1921–1923 rr.)*. [Food dictatorship of the Bolshevik regime – a means of organizing famine in Ukraine (1921–1923)]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*. 2021, no. 65, pp. 72–80. [in Ukrainian].
25. Kulchytskyy, S. *Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennya do zahybeli*. [The Red Challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise]. Kyiv: Tempora, B.2. [in Ukrainian].
26. Lenin, V. (1970). *Polnoye sobraniye sochineniy*. [Complete Works]. Moskow: Politizdat, v.43. [in Russian].
27. *Narodnoye khozyaystvo Ukrainy v 1921 g.: otchet ukrainskogo ekonomicheskogo soveta sovetu truda i oborony USSR*. [The national economy of Ukraine in 1921: Report of the Ukrainian Economic Council to the Council of Labor and Defense Ukrainian SSR]. Kharkiv, 1922. [in Russian].
28. *Narysy istoriyi ukayinskoyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv*. [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. Kyiv: Nauk. Dumka, 2011. [in Ukrainian].
29. Popov, P. (1921). *Proizvodstvo khleba v RSFSR i federiruyushchikhsya s ney respublikakh*. [Production of bread in the RSFSR and the republics federated with it]. Moskow: Gosizdat. [in Russian].
30. *Posle goloda*. [After hunger]. Moskow: Edition of the Central Committee of the Last Goal of the All-Russian Central Executive Committee, 1922, no.1. [in Russian].
31. Rubach, M. *Agrarnaya revolyutsiya na Ukraine v 1917 g.* [Agrarian revolution in Ukraine in 1917]. *Letopis' revolyutsii – Chronicle of the revolution*. 1927. no.5–6, pp. 24–28. [in Russian].

32. Syezdy sovetov soyuza SSR, soyuznykh i avtonomnykh sovetskikh sotsialisticheskikh respublik: Sbornik dokumentov v trekh tomakh. 1917–1936 gg. [Congresses of Soviets of the Union of the SSR, Union and Autonomous Soviet Socialist Republics: Collection of documents in three volumes. 1917–1936]. Moscow: Gosjurizdat, 1960, v.2. [in Russian].
33. Sbornik statisticheskikh svedeniy po Soyuzu SSR. 1918–1923: za pyat' let raboty Tsentral'nogo Statisticheskogo Upravleniya. [Collection of statistical information on the USSR. 1918–1923: for five years of work of the Central Statistical Office]. Moscow, 1924. [in Russian].
34. SSSR. Tsentral'noye statisticheskoye upravleniye. Trudy TSSU. [The USSR. Central Statistical Office. Proceedings of the CSO]. Moscow, 1921, v.1. [in Russian].
35. Strumilin, S. (1958). Na planovom fronte. 1920–1930 gg. [On the planned front. 1920–1930]. Moscow: Gospolitizdat. [in Russian].
36. Turchenko, H. Pivdenoukrayinskyy faktor u Pershiy svitoviy viyni. [The South Ukrainian factor in the First World War]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya State University*, 2004, no. XVII, pp. 54–81. [in Ukrainian].
37. Tverdova, Z. Izdaniya Ukrainskogo Statisticheskogo Upravleniya za 1922 g. [Editions of the Ukrainian Statistical Office for 1922]. *Vestnik statistiki – Bulletin of statistics*. 1922. B.12, no.9–12, pp. 272–280. [in Russian].
38. Ukrayinska Tsentralna rada: Dokumenty i materialy. U 2 t. [Ukrainian Central Council: Documents and materials. In 2 volumes]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1997, v. 2. [in Ukrainian].
39. Vishnevskiy, N. O posevnoy ploschadi Respubliki. [On the sowing area of the Republic]. *Sel'skoye i lesnoye khozyaystvo – Agriculture and forestry*. 1922. no.1–2, pp. 55–81. [in Russian].
40. Vos'moy Vserossiyskiy syezd sovetov Stenograficheskiy otchet. (22–29 dekabrya 1920 goda). [Eighth All-Russian Congress of Soviets Verbatim report. (December 22–29, 1920)]. Moscow: Gosizdat, 1921. [in Russian].
41. Zbirnyk uzakonen ta rozporyadzen Vseukrayinskoho revolyutsiynoho komitetu za 1919–1920 roky. [Collection of legalizations and orders of the All-Ukrainian Revolutionary Committee for the years 1919–1920]. Kharkiv, 1921. [in Ukrainian].
42. Zbir zakoniv i rozporyadzen robitnycho-selyanskoho uryadu Ukrayiny za 1921 r. [Collection of laws and orders of the workers' and peasants' government of Ukraine for 1921]. Kharkiv, 2nd officer kind, 1921. [in Ukrainian].
43. Zhilkin, S. (1922). Ukraina v tsifrah. 1913–1920 gg. [Ukraine in numbers. 1913–1920]. Kharkiv: Redaktsionno-izdatel'skiy otdel Khar'kovskogo Gubsoyuza. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 02.09.2023

Схвалено до друку / Accepted: 10.12.2023

УДК 94(100)''1914/1918:[343.813-054.65:63](=112.2:477.4/.5)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-62-70

Oleksandr Karabin

*Postgraduate student of the Department of World History and International Relations,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6396-6553>

e-mail: karabinoleksandr39@gmail.com

WORK OF PRISONERS OF WAR IN AGRICULTURE IN THE TERRITORY OF NADDNIPRIANSHCHYNA IN 1914–1918: LEGAL REGULATIONS AND CONDITION

Abstract. Purpose. *The goal is to investigate the issue of legal regulation and labor conditions of German and Austro-Hungarian prisoners of war in agriculture on the territory of Ukrainian Naddniprianshchyna in 1914–1918.*

The scientific novelty *of the article lies in the fact that, based on the analysis of the legal framework, according to which the labor employment of prisoners of war was regulated, the author revealed the involvement of prisoners of war in agricultural work on the territory of Trans-Dnieper Ukraine in 1914–1918. During the First World War, this issue was extremely relevant, because the use of millions of prisoners of war as a labor reserve had an impact. At the same time, the author elaborated a number of archival sources introduced into scientific circulation for the first time.*

Conclusions. *Despite the fact that on the eve of the First World War the participating countries agreed that prisoners of war were disarmed soldiers of the enemy army and not a labor reserve, the nature of the war of attrition added its own corrections to this statement. The number of prisoners reached millions, and due to the mobilization of the male population in the countries, there was a significant shortage of personnel. This was especially acutely felt in the agriculture of the Russian Empire. In view of this, the imperial government transferred prisoners of war to the zemstvos, despite the fact that this was a violation of the Hague Convention of 1907, and actively involved them in various agricultural works. Both in labor camps and in private farms during the absence of the last mobilized men. The percentage of prisoners of war involved in agriculture was quite high, and the process was regulated by a number of regulatory documents: regulations, rules, instructions and circulars.*

Key words: *prisoners of war, hague convention, regulations on prisoners of war, labour camp, agricultural work, zemstvo, Naddniprianshchyna.*

Олександр Карабін

*аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,*

м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6396-6553>

e-mail: karabinoleksandr39@gmail.com

ПРАЦЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ НА ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1914–1918 рр.: ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ТА УМОВИ

Анотація. Мета – дослідити питання правової регламентації та умов трудового використання німецьких і австро-угорських військовополонених у сільському господарстві на території Наддніпрянської України у 1914–1918 рр.

Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі аналізу нормативно-правової бази, згідно з якою регулювалося питання трудового застосування військовополонених, автором

розкрито залучення військовополонених до сільськогосподарських робіт на території Наддніпрянської України у 1914–1918 рр. Під час Першої світової війни це питання було надзвичайно актуальним з огляду на використання мільйонів військовополонених як трудового резерву. Автором опрацьовано низку архівних джерел, введених до наукового обігу вперше.

Висновки. Незважаючи на те, що напередодні Першої світової війни країни-учасниці домовилися, що військовополонені є роззброєними військовослужбовцями ворожої армії, а не трудовим резервом, характер війни на виснаження у це твердження додав свої корективи. Кількість військовополонених сягнула мільйонів, а через мобілізацію чоловічого населення в країнах відбувався значний кадровий голод. Особливо гостро це відчувалося у сільському господарстві Російської імперії. Зважаючи на це, імперський уряд передав військовополонених під опіку земств, попри те, що це було порушенням Гаазької конвенції 1907 р. Їх активно долучали до різноманітних сільськогосподарських робіт як у трудових таборах, так і у приватних господарствах на час відсутності в останніх мобілізованих чоловіків. Відсоток військовополонених, залучених у сільському господарстві, був досить високим, а процес регулювався низкою нормативних документів: положеннями, правилами, інструкціями та циркулярами.

Ключові слова: військовополонені, Гаазька конвенція, Положення про військовополонених, трудовий табір, сільськогосподарські роботи, земства, Наддніпрянщина.

Постановка проблеми. Війна – це явище дуже багатогранне, одним із аспектів якого є військовий полон. Становище військовополонених є важливим індикатором, який дозволяє оцінити сторону конфлікту на предмет вчинення нею воєнних злочинів проти людства чи людяності. У роки Першої світової війни характерним було трудове використання військовополонених. І хоча військовополонені з правової точки зору не вважалися трудовим ресурсом країни, що взяла їх у полон, уряди всіх воюючих сторін все ж сприймали полонених як робочу силу. Одним із малодосліджених питань із проблем історії Першої світової війни є правова регламентація та умови використання праці військовополонених у сільському господарстві на теренах Наддніпрянської України. Враховуючи цей аспект, доцільно охарактеризувати нормативну базу трудового використання військовополонених; порівняти її з іншими, чинними в той час, конвенціями; окреслити специфіку та масштаби залучення військовополонених на сільськогосподарські роботи на територіях Наддніпрянщини. Таким чином, дослідження цього питання є актуальним для вивчення історії Першої світової війни як багатогранного явища, не обмеженого лише театрами бойових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика використання військовополонених на сільськогосподарських роботах на території Наддніпрянської України в радянській історіографії майже не розкрита. Радянські дослідники про військовополонених писали в основному як про імпортерів революції пролетаріату за кордон, оминаючи тему їхнього утримання чи трудового використання. Їхні публікації на цю тему були більшою мірою заідеологізовані, що значно нівелює їхню цінність.

Аналізуючи українську історіографію з нашої тематики, зазначимо, що українські дослідники комплексно не вивчали проблему перебування військовополонених на Наддніпрянщині, обмежуючись лише окремими аспектами військового полону. Певною мірою це питання висвітлено у працях С. Гаркавіна¹, О. Реєнта², О. Дмитрієвої³, В. Саранчі⁴,

¹ Гаркавін С. Правове становище іноземців у Російській імперії у роки Першої світової війни (на матеріалах України) : автореф. ... дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.01 . Харків, 2003. URL: <http://lib.ua-ru.net/diss/cont/33535.html>

² Реєнт О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 156–157.

³ Дмитриева О. Особенности пребывания чехов и словаков в российском плену в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). *European Researcher*. 2013. Vol. 60. № 10-1. P. 2392–2403.

⁴ Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 84–92.

Н. Калкутіної⁵, О. Потильчака⁶, М. Грушка.⁷ Так, В. Саранча дослідив становище військовополонених Першої світової війни у Кременчуцькому гарнізоні, схарактеризувавши нормативно-правову базу, що регулювала їх утримання, визначив кількісний склад і динаміку змін їхньої чисельності, описав умови перебування військовополонених у Кременчуцькому гарнізоні. У дослідженнях О. Дмитрієвої розкрито питання утримання та забезпечення військовополонених, специфіку їхньої праці, стосунки з жінками, характер їхнього культурного життя, а також проаналізовано розпорядження уряду, що надавали їм ці привілеї. У працях О. Потильчака та Н. Калкутіної частково з'ясовано положення Гаазької конвенції 1907 р., що стосуються утримання військовополонених. Окремо відзначимо праці таких німецьких науковців, як Г. Вузер⁸ і Р. Нахтігаль⁹, котрі зробили значний внесок у дослідження проблематики військовополонених Наддніпрянщини. Так, Р. Нахтігаль розвинув концепцію того, що військовий полон у Російській імперії – це комплексне явище, пов'язане з умовами полону у всіх країнах-учасницях Першої світової війни. Тому його важко дослідити у межах окремого табору, регіону чи країни. Водночас є питання, що потребують предметнішого опрацювання. З-поміж них – праця військовополонених у сільському господарстві Наддніпрянської України у 1914–1918 рр.

Мета статті полягає у з'ясуванні нормативної бази, яка регулювала трудове використання німецьких і австро-угорських військовополонених у сільськогосподарських роботах на території Наддніпрянської України у роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Військовополонені, згідно з Гаазькою конвенцією 1907 р., визнавалися солдатами ворожої армії, а не трудовим ресурсом країни, що взяла їх в полон¹⁰. Попри це, з появою великої кількості військовополонених, керівництво держави, де вони перебували в полоні, у нашому випадку – Російська імперія, сприймало їх насамперед як дешеву робочу силу¹¹.

Після початку Першої світової війни та її трансформації у війну на виснаження у Російській імперії стало гостро не вистачати працівників на сільськогосподарських роботах. Причиною цього було те, що з 15 млн чоловіків, мобілізованих до війська у період війни, 12 млн були вихідці з села¹². Натомість під час війни кількість військовополонених у Російській імперії сягнула мільйонів. У зв'язку з цим, 28 лютого (13 березня) 1915 р. були видані Правила «Про відпуск військовополонених на сільськогосподарські роботи»¹³. 22 квітня (4 травня) 1915 р. Рада Міністрів утвердила Положення «Про зміни правил про відпуск військовополонених на сільськогосподарські роботи від 28 лютого (13 березня) 1915 р.»¹⁴, розповсюдивши ці правила в положення на лісові, гідротехнічні, меліоративні

⁵ Калкутіна Н. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія історичні науки*. 2014. Вип. 3 (105). С. 63–67.

⁶ Потильчак О. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура : ... дис. док. іст. наук. Київ, 2005. 802 с.

⁷ Грушко М. Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених : дис. канд. юр. наук : спец. 12.00.11 Міжнародне право. Одеса, 2015. 283 с.

⁸ Wurzer G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmdechte in RuЯland im Ersten Weltkrieg:... Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie in der Geschichtswissenschaftlichen Fakultdt der Eberhard-Karls-Universitdt zu Tьbingen, 2000. 589 s.

⁹ Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2010. № 49. Вип. 2. С. 109–110.

¹⁰ *Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) 1907 р.* URL: <http://lostart.org.ua/ua/docs/151.html>

¹¹ Гаркавін С. Правове становище іноземців у Російській імперії у роки Першої світової війни (на матеріалах України) : автореф. ... дис. канд. юр. наук : спец. 12.00.01. Харків, 2003. URL: <http://lib.ua-ru.net/diss/cont/33535.html>

¹² Реснт О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 156–157.

¹³ Сборник узаконений о привлечении находящихся в России военнопленных на работу и других правил и поставлений относящихся до военнопленных Птг: Гос. Тип. 1916. С 18.

¹⁴ Там само. С. 28.

та інші роботи відомства Головного управління землеустрою і землеробства. 28 квітня (11 травня) 1915 р. був виданий циркуляр Головного управління Землеустрою і землеробства. Він заохочував використання праці військовополонених задля ліквідації нестачі робочих рук і зобов'язував начальників управлінь у місячний термін повідомити Головне управління землеустрою і землеробства про кількість потрібних полонених або написати, чому вони не потрібні¹⁵. Згідно з вище зазначеними нормативними документами, відповідальність за наданих для робіт військовополонених покладалася на губернські земства, що йшло у розріз із Гаазькою конвенцією, в якій чітко вказано, що відповідальність за військовополонених має нести уряд країни, що їх полонила, а не земства.

Згідно зі встановленими Правилами, військовополонені передавалися у розпорядження губернських земських управ. Заявку про бажання отримати військовополонених працівників необхідно було подавати місцевому губернатору. Вона мала містити інформацію про кількість потрібних військовополонених, що не повинна була перевищувати 10 тис. на губернію, на який час вони потрібні, місце, де відбудеться їхній прийом, і особи, що уповноважені їх прийняти. Губернатор зі своєю згодою цю заявку направляв до Головного управління Генерального штабу. Умовою Головного управління Генерального штабу було те, що військовополонених замовники мали приймати на роботи строком не менше, ніж на 3 місяці й партіями не менше, ніж по 100 військовополонених на кожний пункт їх прийому¹⁶.

Могли отримати військовополонених працівників і приватні господарства, про що свідчать заявки господарів на їх отримання. У Київському військовому окрузі, для прикладу, в одній з таких заявок просили виділити одного військовополоненого, щоб той допомагав господарю доглядати за конем. В іншій заявці священнослужитель з Умані просив надати йому п'ятьох військовополонених для догляду за церковними землями. У ще одній заявці батько п'ятьох синів просив надати йому на допомогу по догляду за господарством чотирьох військовополонених, мотивуючи це тим, що чотирьох його синів забрали до війська, і він лише з одним сином із господарством не справляється. Подібні заявки свідчать про те, що отримати військовополонених у приватне господарство з різних причин хотіла значна частина селян. Окремим із них вони були надані¹⁷.

Через своїх уповноважених, згідно з вище вказаними нормативними документами, земства могли вибирати собі військовополонених для робіт. Також при отриманні військовополонених повинно було перевірятися їхнє забезпечення одягом і стан здоров'я¹⁸.

Загальне керівництво охороною військовополонених, згідно з Правилами «Про відпуск військовополонених на сільськогосподарські роботи», покладалося на місцеву поліцію, яка мала право наймати особливу сторожу для охорони військовополонених під час сільськогосподарських робіт. Згідно з циркуляром Головного управління землеустрою і землеробства, охорона могла бути обмежена звичайними десятниками і наглядачами, а також лісовими сторожами, якщо за рішенням губернатора цього буде достатньо¹⁹.

Щодо заохочувальної грошової винагороди військовополонених, то у циркулярі Головного міністерства землеустрою і землеробства визначалося, що розмір винагороди військовополоненим встановлювався розпорядженням начальників управлінь із таким розрахунком, щоб її половина, разом із видатками військового відомства, покривала

¹⁵ Центральний державний історичний архів України – ЦДІАУ. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 3760. Положення про військовополонених із зборів узаконень та розпоряджень уряду 16 жовтня 1914 р. 11 арк.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Державний архів Черкаської області – ДАЧО. Ф. 868. Оп. 1. Управління Черкаського повітового воїнського начальника. Списки військовополонених, які відправлялися в Дарницю у ізоляційно-пропускний пункт. Березень 1916 – жовтень 1917 г.

¹⁸ ЦДІАУ. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 3760.

¹⁹ Там само.

видатки на утримання, переміщення та охорону військовополонених. Інша половина мала видаватися на руки військовополоненим як заохочення²⁰. Заробітна плата видавалася по особливих розрахункових книжках, які були у кожного військовополоненого. Залишок з половини заробітної плати, який йшов на утримання військовополоненого, видавався йому на руки в кінці робіт як заохочення. Ці гроші могли вилучатися у військовополоненого як штраф за погану роботу, а потім у кінці робіт видаватися як заохочення найкращим військовополоненим робітниками²¹. До того ж, на сільськогосподарських роботах із зарплат військовополонених не стягувалися кошти у спеціальний фонд. Іноді такі грошові заохочення військовополонених були лише на папері. Часто роботодавці намагалися економити на військовополонених. Влада з цим боролася, але не завжди результативно. Крім того, у кінці березня (на початку квітня) 1915 р. Міністр внутрішніх справ П. Маклаков надіслав до Ради Міністрів документ, у якому висловив свою думку стосовно умов використання праці військовополонених на сільськогосподарських роботах. На його погляд, праця військовополонених не повинна обтяжувати землевласників, а тому військовополонені мають там працювати лише за хліб і одяг.

Згідно з Правилами «Про відпуск військовополонених на сільськогосподарські роботи» було рекомендовано направляти на них переважно військовополонених слов'янського походження²². Однією з причин таких рекомендацій було те, що слов'янам було легше знайти спільну мову з селянами, ніж німцям чи угорцям²³, тому останніх намагалися більше направляти на шахти і промислові підприємства. Крім того, спочатку на сільськогосподарські роботи намагалися направляти лише благонадійних слов'ян, але вже у 1916 р., за браком робочих рук, направили всіх підряд, зокрема німців, угорців і навіть, за бажанням, офіцерів, не зважаючи на те, що всі нормативні документи, що регулювали роботу військовополонених на сільських господарствах, передбачали використання лише військовополонених нижніх чинів²⁴. У таких умовах військовополонених працівників слов'янської національності, зважаючи на складні взаємовідносини з німцями та угорцями, намагалися тримати окремо. Українські землевласники, як правило, надавали перевагу галицьким українцям-військовополоненим. Їх обурювало те, що галичан, як правило, не залишали в українських губерніях, а відправляли у російські²⁵.

Щоб урегулювати використання праці чехів і словаків у сільському господарстві, для них навесні 1916 р. евакуаційний відділ Головного управління Генерального штабу схвалив «Правила утримання чеських і словацьких військовополонених на сільськогосподарських роботах», де, окрім вже встановлених положеннями і циркулярами правил праці й утримання військовополонених працівників, уточнювалися деякі їхні пункти. Там чітко зазначалося, що чехи і словаки мають працювати у свої свята і у неділю, але раз на тиждень сільський господар, в якого вони працюють, повинен надати їм один вихідний день.²⁶

Що стосується кількості військовополонених, задіяних на сільськогосподарських роботах, то вона була досить значною. 17 (30) березня 1916 р. Головне управління Генерального штабу висловило бажання, щоб жоден працездатний військовополонений не залишався без роботи у таборі чи у сільських господарствах. Перенаправленням працюючих військовополонених із промисловості у сільське господарство займалася

²⁰ ЦДДАУ. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 3760.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Дмитриєва О. Особенности пребывания чехов и словаков в российском плену в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). *European Researcher*. 2013. Vol. 60. № 10-1. P. 2392–2403.

²⁴ Там само.

²⁵ Реєнт О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 179.

²⁶ Дмитриєва О. Політика російської влади по відношенню до військовополонених чехів та словаків у період Першої світової війни. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. «Історія та географія»*. 2013. Вип. 49. С. 93–97.

Особлива міжвідомча комісія, що повинна була розподіляти військовополонених по роботах. Іноді військовополонені потрапляли на сільськогосподарські роботи прямо з фронту, оминаючи внутрішні табори і відразу ж йшли у села. Таким було розпорядження уряду, щоб якось розвантажити табори для військовополонених²⁷. Так, наприклад, вчинили з військовополоненими, захопленими на Південно-Західному фронті у травні-червні 1916 р. Із захоплених 200 тис. військовополонених, зважаючи на велику кількість заявок на них, відразу в села було направлено 160 тис. На сільськогосподарські роботи в українські губернії надходили й з інших регіонів імперії. Так, наприклад, 120 тис. працездатних військовополонених із-за Уралу, більшість з яких були ніде не задіяні, розподілили по 29 губерніях, в основному південних²⁸. Забирали на сільськогосподарські роботи й військовополонених, яких планували задіяти на інших роботах. Для цього Міністерство землеустрою і землеробства звернулося до Штабу верховного головнокомандувача, щоб їм надали ще 50 тис. військовополонених, яких там планували відправити на роботи на фронт²⁹. На сільськогосподарські роботи також були направлені 19 тис. військовополонених, що працювали на роботах земських і міських управ³⁰. На 1 (14) травня 1916 р. загалом у Російській імперії з 808140 всіх військовополонених працівників на сільськогосподарських роботах працювало 460935, що становило 57 %. На 1 (14) вересня 1916 р. з 1114410 військовополонених у Російській імперії за Міністерством землеустрою і землеробства нараховувалося 639241, що становило 57,4 % від їх загальної кількості³¹. Щодо українських територій, то станом на 1916 р. на сільськогосподарських роботах працювало близько 200 тис. військовополонених. З них 1 % – у господарствах селян, і 15,5 % – поміщиків³². Такий малий відсоток військовополонених, наданих у господарства селян, пояснюється нестачею військовополонених і тим, що селяни не могли забезпечити їм належну охорону.

Попри таку значну кількість військовополонених працівників, задіяних на сільськогосподарських роботах, вони не могли покрити нестачу робітників на селі. Свідченням такої ситуації були випадки залучення у сільському господарстві праці 500 тис. біженців³³, 200–500 тис. російських солдат запасних батальйонів і ополчення³⁴, а для збору хліба дозволялося задіювати старшокласників різних навчальних закладів³⁵.

З (16) вересня 1916 р. до Київського військового округу надійшов наказ № 1797, що містив «Доповнення про відпуск військовополонених на державні, приватні та сільськогосподарські роботи». У документі йшлося про те, що необхідно ще у Дарницькому таборі на кожну команду військовополонених, що направлялися на роботи, призначати із старших за званням військовополонених – начальників команд, які відповідали б за порядок і несли покарання за його порушення. Ходити на роботу військовополонені мали командами. Починати і закінчувати роботу вони зобов'язувалися водночас з місцевими працівниками, зокрема й у свята та неділю. Відпочивати вони повинні були тоді, коли й

²⁷ Нахтгаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2010. № 49. Вип. 2. С. 109–110.

²⁸ Роз'яснення Міністерства землеробства Російської імперії щодо способів подолання зменшення чисельності робочих рук у сільському господарстві 1916 р. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У двох книгах. Книга 2 : Мовою документів і свідчень / відп.ред. О. П. Реєнт. Київ : Видавництво «Кліо», 2015. С. 354.

²⁹ Там само. С. 355.

³⁰ Там само. С. 354–357.

³¹ Грушко М. Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених : дис. канд. юр. наук : спец. 12.00.11 Міжнародне право. Одеса, 2015. 283 с.

³² Реєнт О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С.179.

³³ Там само. С. 180.

³⁴ Роз'яснення Міністерства землеробства Російської імперії щодо способів подолання зменшення чисельності робочих рук у сільському господарстві 1916 р. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У двох книгах. Книга 2 : Мовою документів і свідчень. Київ : Видавництво «Кліо», 2015. С. 354–357.

³⁵ Циркуляр Міністерства землеробства Російської імперії губернським та повітовим земським управам про залучення робочих рук до сільськогосподарських робіт, 10 січня 1917 р. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У двох книгах. Книга 2 : Мовою документів і свідчень / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Видавництво «Кліо», 2015. С. 357–358.

місцеві робітники. Також вони мали дотримуватися правил, які виконували місцеві працівники. При відмові працювати або самовільному залишенні військовополоненим місця роботи, працедавець повинен був через місцеву владу передати цього військовополоненого у штаб Київської фортеці або у розпорядження найближчого повітового військового начальника для його відправки у Дарницький табір. При серйозному порушенні порядку чи заворушенні серед військовополонених місцева влада повинна була вживати рішучих дій, що передбачали можливість застосування зброї³⁶.

У Російській імперії військовополонених намагалися максимально задіяти на роботах за мінімальних витрат на їх утримання³⁷. Якщо проаналізувати спогади задіяних на різних роботах військовополонених стосовно умов їхнього проживання і праці, то можна прийти до висновку, що умови були досить різноманітними. Так, є спогади військовополонених про те, що умови праці та життя були непоганими, вони жили у нових бараках із електричним освітленням, вбиральнею і водопроводом. Згадували про те, як їх годували смачним супом з м'ясом, і як їм таке життя було до душі та дуже подобалося³⁸. Інші ж військовополонені згадують, що умови були нестерпними настільки, що були випадки, коли військовополонені від них просто вмирали. Попри різні умови перебування військовополонених на роботах, є певні закономірності: як правило, харчування там було краще, ніж у таборах; вимоги до військовополонених працівників були більшими, ніж до місцевих. Була майже необмежена особиста свобода і свобода пересування у межах робочих відносин, як і у місцевих працівників³⁹. Військовополонені часто самі хотіли працювати, особливо поза межами свого утримання через так званий «психоз колючого дроту». На роботах вони забували про те, що вони є військовополоненими і почувалися звичайними працівниками. Військовополонені найчастіше хотіли потрапити на сільськогосподарські роботи; це пов'язано з тим, що вони у себе вдома були такими ж селянами, як і російські селяни у себе.

Іноді військовополонені просилися на роботи, щоб якось покращити своє забезпечення. Так, у Кременчуці, коли утримання військовополонених поклали на кременчуцьке казначейство, то грошей на їхнє утримання не вистачало і полонені самі ходили в «самоволку» у села, де не вистачало робочих рук, і наймалися там працювати⁴⁰.

Після Лютневої революції 1917 р. умови застосування праці військовополонених зазнали певних змін. З березня 1917 р. на примусових роботах повинні були працювати й унтер-офіцери. Зазнало змін і становище військовополонених слов'янської національності. Так, 30 червня (13 липня) 1917 р. Тимчасовий уряд опублікував нові пільги для військовополонених слов'ян, згідно з якими слов'янам могли надавати роботу за їхньою спеціальністю⁴¹. Щодо сільськогосподарських робіт, за браком робочих рук, після Лютневої революції 1917 р. військовий міністр О. Керенський наказав негайно забрати у приватних осіб військовополонених, яких вони використовували як прислугу, і відправити їх на сільськогосподарські роботи. Також проводилися заходи з вилучення у роботодавців військовополонених, що втекли, праця яких не була дозволена місцевою владою. За порушення, як зазначалося в оголошенні голови управи м. Канева від 21 квітня (4 травня) 1917 р., винні могли бути притягнені до відповідальності, що передбачала собою арешт строком до 6 місяців.

³⁶ ЦДДАУ. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 3760. 11 арк.

³⁷ Калкутіна Н. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія історичні науки*. 2014. Вип. 3 (105). С. 63–67.

³⁸ Wurzer G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmldchte in RuЯland im Ersten Weltkrieg/ Georg Wurzer:... Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie in der Geschichtswissenschaftlichen Fakultdt der Eberhard-Karls-Universitdt zu Tьbingen, 2000. S. 349

³⁹ Там само. S. 349–350.

⁴⁰ Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 84–92.

⁴¹ Дмитриева О. Особенности пребывания чехов и словаков в российском плену в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). *European Researcher*. 2013. Vol. 60. № 10-1. P. 2392–2403.

Загалом продуктивність використання праці військовополонених за відсутності налагодженої системи їх експлуатації була малоефективною⁴². Відсталі способи виробництва, примітивні інструменти і масове використання ручної праці лише погіршувало ситуацію. У деяких військовополонених низьке зацікавлення у праці було викликане тим, що гроші, які вони заробляли на роботах, вони могли отримувати, просто перебуваючи у таборі для військовополонених. Також ефективність праці військовополонених знижувалася, зважаючи на їхнє хаотичне розподілення, без врахування потреб сільськогосподарського виробництва. Крім того, за наказом військового командування групи працюючих військовополонених часто переміщувалися в інші регіони у розпал польових робіт, що ставило господарства у скрутне становище⁴³. Часто особи, на яких працювали військовополонені, не вміли їх використовувати і призначали на легкі роботи повара, конюха, санітара тощо.⁴⁴ Іноді на сільськогосподарські роботи потрапляли військовополонені, які не мали відповідних умінь, бо були вихідцями з міста, і вони лише заважали.

Однією з особливостей використання праці військовополонених на українських територіях, порівняно з іншими регіонами імперії, було те, що в Україні у середньому робочий день був довшим, а заробітні плати нижчими⁴⁵.

Висновки. Отже, враховуючи все вище зазначене, можна зробити висновки, що військовополонені для російського уряду були насамперед дешевою робочою силою, якою вони намагалися хоч якось компенсувати катастрофічну нестачу робочих рук у сільському господарстві, що було викликано мобілізацією величезної частини чоловічого населення. Зважаючи на економічну скруту, російський уряд порушував статті Гаазької конвенції 1907 р., що стосувалися оплати праці військовополонених. Крім того, часто на цих виплатах і відрахуванні частини заробітної плати на утримання військовополонених спекулювали і працедавці, отримуючи з праці військовополонених ще більші прибутки. Також порушенням Гаазької конвенції 1907 р. було те, що уряд, надаючи військовополонених на сільськогосподарські роботи, передавав їх земствам, знімаючи з себе відповідальність за їх утримання, хоча цього, згідно зі статтями конвенції, не мав права робити. Стосовно ефективності праці військовополонених, то вона була малопродуктивною через організаційні прорахунки, а також відсталість сільського господарства у Російській імперії.

Загалом, якщо проаналізувати умови утримання військовополонених на Наддніпрянщині та зіставити їх з міжнародними домовленостями, які регулювали це питання, то можна стверджувати, що у більшості випадків уряд намагався дотримуватися підписаних конвенцій. Проживання, харчування, лікування і речове забезпечення часто відповідали вимогам, крім випадків зловживання з боку окремих посадових осіб.

References

1. Dmytriieva, O. (2013) *Osoblyvosti perebuvannia chekhiv i slovakiv u rosiiskomu poloni v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.)*. [Features of Stay of Czechs and Slovaks in the Russian Captivity During the First World War (1914–1918)]. *European Researcher*. Vol. 60, 10-1. P. 2392–2403. [in Russian].
2. Harkavin, S. (2003). *Pravove stanovyshe inozemtsiv u Rosiiskii imperii u roky Pershoi svitovoi viiny (na materialakh Ukrainy)* [The Legal Status of Foreigners in the Russian Empire during the First World War] : avtoref. ... dys. kand. yur. nauk : spets. 12.00.01 Teoriia ta istoriia derzhavy i prava. Kharkiv. Retrieved from <http://lib.ua-ru.net/diss/cont/33535.html>. [in Ukrainian].
3. Hrushko, M. (2015). *Stanovlennia ta spetsyfika mizhnarodno-pravovoho rezhymu viiskovopolonenykh* [Formation and Specificity of the International Legal Regime of Prisoners of War.] : ... dys. kand. yur. nauk: Spets. 12.00.11 Mizhnarodne pravo. Odesa. 283 s. [in Ukrainian].

⁴² Ресент О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 179.

⁴³ Наказ головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту Є. Ф. Ельснера щодо посилення нагляду за військовополоненими, 25 травня 1917 р. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У двох книгах. Книга 2 : Мовою документів і свідчень / відп. ред. О. П. Ресент. Київ : Видавництво «Кліо», 2015. С. 478–479.

⁴⁴ Ресент О. Перша світова війна і Україна: монографія. Київ : Генеза, 2004. С. 374.

4. Ierokhina, O. (2014). "Likvidatsiine zakonodavstvo" Pershoi svitovoi viiny ["Liquidation Legislation" of the First World War]. *Visnyk MDU im. M. A. Sholokhova. Istoriia ta politolohiia*, 1. S. 69–81. [in Ukrainian].
5. Kalkutina, N. (2014). Mizhnarodno-pravove rehuliuвання viiskovoho polonu ta pravovyi status inozemnykh viiskovopolonenykh v SRSR na pochatku KhKh st. [International Legal Regulation of Military Captivity and the Legal Status of Foreign Prisoners of War in the USSR in the Early Twentieth Century]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu im. V. O. Sukhomlynskoho. Seriia istorychni nauky. Vyp. 3 (105)*. S. 63–67. [in Ukrainian].
6. Konventsiiia pro zakony i zvychai sukhodilnoi viiny (IV Haazka konventsiiia) 1907 r. [Convention on the Laws and Customs of Land War (IV Hague Convention) of 1907]. Retrieved from <http://lostart.org.ua/ua/docs/151.html> [in Ukrainian / in Russian].
7. Nakhtihal, R. (2010). Darnytskyi tabir viiskovopolonenykh pid chas Pershoi svitovoi viiny [Darnytskyi Camp of Prisoners of War during the First World War.] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 49. Vyp. 2. S. 109–110. [in Ukrainian].
8. Polozhennia pro viiskovopolonenykh iz zboriv uzakonen ta rozporiadzhen uriadu 16 zhovtnia 1914 r. [Regulations on Prisoners of War from the Code of Oustice and Government Orders dated 16 October 1914.] *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy*. F. 692. Op. 1. Spr. 3760. 11 ark. [in Ukrainian].
9. Potylchak, O. (2005). Radianski rezhymni ustanovy dlia viiskovopolonenykh ta internovanykh v URSS (1939–1954 rr.): orhanizatsiia, dyslokatsiia, struktura [Soviet regime institutions for prisoners of war and internees in the Ukrainian SSR (1939–1954): organization, location, structure]: ... dys. dok. ist. nauk. Kyiv, 802 s. [in Ukrainian].
10. Reient, O. (2004). *Persha svitova viina i Ukraina*. [The First World War and Ukraine] Kyiv : Heneza. 480 s. [in Ukrainian].
11. Reient, O. (2015). Tsyrukliar Ministerstva zemlerobstva Rosiiskoi imperii hubernskym ta povitovym zemskym upravam pro zaluchennia robochykh ruk do silskohospodarskykh robit, 10 sichnia 1917 r. [Circular of the Ministry of Agriculture of the Russian Empire for the Provincial and District Zemstvo Governments on the Involvement of Labour Force in Agricultural Work, 10 January 1917.] *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina : U dvokh knykh*. Knyha 2 : Movoiu dokumentiv i svidchen. Kyiv: Vydavnytstvo «Klio», S. 357–358. [in Ukrainian].
12. Reient, O. (2015). Nakaz holovnoho nachalnyka postachannia armii Pivdenno-Zakhidnoho frontu Ye. F. Elsnera shchodo posylennia nahliadu za viiskovopolonenykh, 25 travnia 1917 r. [Order of the Chief of Army Supply of the South-Western Front Line E.F. Elsner on Strengthening the Surveillance of Prisoners of War, 25 January 1917] *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina : U dvokh knykh*. Knyha 2 : Movoiu dokumentiv i svidchen. Kyiv: Vydavnytstvo «Klio». S. 478–479. [in Ukrainian].
13. Reient, O. (2015). Roziasnennia Ministerstva zemlerobstva Rosiiskoi imperii shchodo sposobiv podolannia zmenshennia chyselnosti robochykh ruk u silskomu hospodarstvi 1916 r. [Explanation of the Ministry of Agriculture of the Russian Empire on the Ways to Reduce the Number of Labourers in Agriculture 1916.] *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina : U dvokh knykh*. Knyha 2: Movoiu dokumentiv i svidchen Kyiv : Vydavnytstvo «Klio», S. 354–357. [in Ukrainian].
14. Sarancha, V. (2011). Viiskovopoloneni Pershoi svitovoi viiny v Kremenchutskomu harnizoni [Prisoners of the First World War in the Kremenchuk Garrison] *Kraieznavstvo*.4. S. 84–92. [in Ukrainian].
15. Surzhykova, N. (2012). Vymiriuvannia polonu: Rosiia, Ural, Konovalovskyi zavod, 1916 [Captive size: Russia, Urals, Konovalov factory, 1916] *Uralskyi istorychnyi visnyk*. 1 (34). S. 122–133. [in Russian].
16. Upravlinnia Cherkaskoho povitovoho voinskoho nachalnyka. Spysky viiskovopolonenykh yaki vidpravliavliaisia v Darnytsiu u izoliatsiino-propuskyi punkt. Berezen 1916 – zhovten 1917 h. [Office of Cherkasy District Military Commander. Lists of prisoners of war who were sent to Darnytsia to the isolation centre. March 1916 – October 1917.] *Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti*. F. 868. Op. 1. [in Ukrainian].
17. Wurzer, G. (2000). *Die Kriegsgefangenen der Mittelmдchte in RuЯland im Ersten Weltkrieg* [The Prisoners of War of the Central Powers in Russia during the First World War] *Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie in der Geschichtswissenschaftlichen Fakultдt der Eberhard-Karls-Universitдt zu Tьbingen*. 589 s. [in German].

Надійшла до редакції / Received: 14.09.2023
Схвалено до друку / Accepted: 15.12.2023

УДК 94(477):«1921/1923»

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-71-92

Ivan Petrenko

*PhD (History), Deputy Head of Genocide, Crimes Against Humanity and War Crimes
Research Department of a National Museum of the Holodomor Genocide. Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>

e-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

THE GRAIN PROCUREMENT POLICY OF THE COMMUNIST REGIME AND ARISING OF THE MASS FAMINE OF 1921–1923 IN UKRAINE

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the influence of the grain procurement policy of the Russian communist regime, and the export of Ukrainian grain to Soviet Russia on the occurrence of mass famine in Ukraine in 1921–1923.*

The scientific novelty. *The author examines the impact of repressive harvesting on the occurrence of famine 1921–1923 in Soviet Ukraine as an unnatural element based on the principle of objectivity and historicism with the involvement of a wide range of archival documents and materials, including those introduced into scientific circulation for the first time. The scale of the bolsheviks' implementation of the food layout in Ukrainian provinces and the export of grain to Russia during the product campaign of 1920/1921 in dynamics are analyzed. The connection between intensive grain seizures and prodterror in the USSR with the development of the situation in Soviet Russia is presented. The paper separates and investigates the position of military grain requisitions on the emergence of a food crisis and famine, primarily in the southern regions of the Ukrainian SSR.*

Conclusions. *For political survival, to strengthen their dictatorship and to build a communist system, the bolsheviks needed significant grain resources. Ukraine, especially its steppe grain-producing regions, was to become one of the main sources of their income. During the long wars on the territory of the Ukrainian People's Republic (1917–1920), the Ukrainian food potential was gradually exhausted by bolsheviks, white guard, and polish requisitions. This, in turn, caused the destruction of the agricultural sector of Ukraine and the significant impoverishment of Ukrainian owners. Having finally mastering the territory of Ukraine, the Russian communist regime gained unlimited access to the exploitation of Ukrainian farms. They were taxed with exorbitant bread plans, the collection of which was carried out by military force, using repression and terror. The lion's share of Ukrainian grain was consumed by the Red Army units, which often engaged in unsystematic food looting.*

There was an increase in the export of grain to Russia. The period of autumn 1920 – summer 1921 was marked by the strengthening of the food dictatorship, the point of which was primarily directed at the southern provinces of Soviet Ukraine. As a result, before the start of the tax in kind campaign of 1921, the grain resources of farms were exhausted to the limit. This, in combination with the subsequent repressive collection of tax in kind, the continuation of the export of bread to the RSFSR, caused a significant increase in the negative consequences of the drought and crop failure of 1921, leading to the emergence of mass famine in Ukraine.

Key words: *famine, bolsheviks, communist regime, bread, grain.*

Іван Петренко

*кандидат історичних наук, заступник завідувача відділу дослідження
геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>

e-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

ХЛБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ ТА ВИНИКНЕННЯ МАСОВОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр. В УКРАЇНІ

Анотація. *Метою* дослідження є висвітлення впливу репресивної хлібозаготівельної політики комуністичного режиму та виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні.

Наукова новизна. *На основі принципу об'єктивності та історизму, із залученням широкого кола архівних документів і матеріалів, зокрема вперше введених до наукового обігу, комплексно досліджено вплив репресивних хлібозаготівель як неприродного чинника на виникнення голоду 1921–1923 рр. у радянській Україні. Проаналізовано в динаміці масштаби реалізації більшовиками продовольчої розкладки в українських губерніях та вивезення зерна до Росії під час продкампанії 1920/1921 р. Показано зв'язок посилення хлібовилучень і продтерору в УСРР із розвитком ситуації в радянській Росії. Виокремлено та встановлено роль військових зернових ревізій на виникнення продовольчої кризи та голоду, насамперед у південних регіонах УСРР.*

Висновки. *Для політичного виживання, зміцнення своєї диктатури та побудови комуністичної системи більшовики потребували значних зернових ресурсів. Одним із головних джерел їхнього надходження стала Україна, особливо її степові хлібовиробничі регіони. Впродовж тривалих воєн періоду Української революції (1917–1921 рр.) український продовольчий потенціал поступово виснажувався більшовицькими, білогвардійськими, польськими та ін. ревізіціями, що спричинило руйнацію аграрного сектору України та значне зубожіння українців-господарів. Зрештою, остаточно заволодівши значною частиною українських земель наприкінці 1920 р., комуністичний режим отримав необмежений доступ до експлуатації й продовольчого визиску українських селянських господарств. Їх обклали непомірними хлібними завданнями, стягнення яких здійснювалося силовими методами, із застосуванням репресій і терору. Лівову частку українського зерна споживали червоноармійські частини, що часто займалися безсистемним продовольчим грабунком, спустошуючи хлібні ресурси українських селян.*

Період осені 1920 р. – літа 1921 р. відзначився посиленням більшовицької продовольчої диктатури, насамперед у степових губерніях радянської України. Як наслідок, до початку продподаткової кампанії 1921 р. зернові запаси селянських господарств минулих років були вкрай виснажені. Зазначене, у поєднанні з інтенсифікацією вивезення збіжжя до Росії та подальшим репресивним стягненням продподатку, спричинило суттєве посилення негативних наслідків, викликаних посухою та неврожаєм 1921 р., що в комплексі призвело до виникнення масового голоду в Україні.

Ключові слова: *голод, більшовики, комуністичний режим, продрозкладка, хліб, зерно, УСРР, репресії.*

Постановка проблеми. Централізоване продовольче забезпечення лояльних більшовикам категорій населення вимагало акумуляції значних хлібних ресурсів. Достатній зерновий фонд давав можливість комуністам плекати амбітні економічні й військово-політичні плани, як-от: електрифікація та промислова розбудова Росії або організація чергових пролетарських революцій в країнах Європи. Важкий тягар продовольчого постачання радянської держави лягав насамперед на заможних селян-власників, які були антагоністами комуністичної політики. Їх таврували «куркулями», ворогами революції, робітничого класу тощо. В. Ленін цинічно наголошував, що «куркулі» мають бути повністю знищені як небезпечний контрреволюційний елемент¹.

Водночас під удар потрапляли й мільйони селян-середняків (незважаючи на те, що режим намагався проводити політику привернення середняка на свій бік). За словами наркома продовольства УСРР М. Владімірова, комуністи вели посилену боротьбу «не лише з куркульством, але і з тим багатомільйонним прошарком середнього селянства, яке стоїть далеко від радянської влади»². Цілковита «викачка» хліба була, з-поміж іншого, одним із головних інструментів війни проти господаря-власника.

¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1969. Т. 36. С. 235; Т. 37. С. 40–41.

² Владимиров М. Ударные моменты продовольственной работы на Украине. Харьков: Издание Информ.-Изд. Отд. Наркомпрода УССР, 1921. С. 10.

Упродовж 1917–1920 рр., зважаючи на інтенсивні бойові дії, більшовики не мали стабільного повноцінного доступу до хлібних ресурсів України. Тому основне вістря продовольчої диктатури (реквізиції за продрозкладкою) й терору було спрямоване на контрольовані ленінським урядом хлібовиробничі регіони Росії. Це передбачалося декретом Раднаркому РСФРР про хлібну розкладку від січня 1919 р.³ Результатом цього стало масштабне антибільшовицьке селянське повстання на чолі з О. Антоновим. Водночас восени 1920 р. стрімко погіршувалася продовольча ситуація в Поволжі. Там вже взимку 1921 р. спалахнув сильний голод, який, попри важкі погодні умови літа 1920 р., став наслідком злочинної аграрної політики комуністичного режиму⁴.

У таких умовах опанування українським збіжжям ставало для В. Леніна і його партії вагомим чинником політичного виживання та подальшого зміцнення своєї диктатури. У жовтні 1920 р. вождь російського пролетаріату чітко наголошував, що продовольчі труднощі радянської Росії планувалося полегшити завдяки зерну з України, а також Кубані та Сибіру⁵.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні в контексті репресивного вилучення більшовиками хліба в українських селян-власників та його вивезення до РСФРР розглядали у своїх наукових працях С. Кульчицький, О. Мовчан, Р. Сербин та ін.⁶ Питання реалізації радянською владою продовольчої диктатури в Україні та її вплив на український аграрний сектор і продовольчу ситуацію розкрили: С. Корновенко, В. Ревергук, Б. Хорошун та О. Шишко⁷. Окремі аспекти вивезення українського збіжжя до Росії та на експорт, вплив цих процесів на виникнення й поглиблення голоду 1921–1923 рр. в УСРР аналізували Р. Сербін, В. Сергійчук, С. Маркова, Д. Байкеніч⁸.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні впливу репресивної хлібозаготівельної політики комуністичного режиму, зокрема червоноармійських зернозаготівель та вивезення українського продовольства до радянської Росії, на виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні.

Виклад основного матеріалу. Звільнившись наприкінці 1920 р. від зовнішніх фронтів, більшовики отримали повноцінний доступ до українських продовольчих ресурсів. Єдиною

³ Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР. Москва, 1943. Ст. 10.

⁴ Байкеніч Д. Масовий штучний голод 1921–1923 років та питання експорту українського збіжжя. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 88; Бадмаева Е. Голод в Нижнем Поволжье в 1921 и 1933 гг. *Новый исторический вестник*. 2010. № 26. С. 47–48; Поляков В. Голод в Поволжье: первый опыт государственной помощи в 1921 г. *Вестник Волгоградского государственного университета*. 2007. Серія 4. Вип. 12. С. 18–32.

⁵ Ленин В. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1981. Т. 41. С. 364.

⁶ Мовчан О. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.). *Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 15–84; ; Кульчицький С., Мовчан О. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. Київ: Ін-т історії України АН України, 1993. 70 с.; Кучер В., Щербетюк Н., Глоба О. Продовольча диктатура більшовицького режиму – засіб організації голоду в Україні (1921–1923 рр.). *Етнічна історія України*. 1921. Вип. 65. С. 72–80. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.65.08>.

⁷ Корновенко С. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921–1925 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 1999. 173 с.; Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Торонто; Київ: Український дослідницький і документальний центр. 1992. 704 с.; Ревергук В. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років). URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-v-ukraine-1919-pervaya-pоловина-1921-goda#34>; Хорошун Б. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: 07.00.01. Історія України. Автореф. дис. ... д-ра істор. наук. Київ. КНУ ім. Тараса Шевченка. 1999; Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії (січень 1918 р. – березень 1922 р.). Одеса: Освіта України, 2019. 340 с.

⁸ Байкеніч Д. Масовий штучний голод 1921–1923 років та питання експорту українського збіжжя. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 87–93; Маркова С., Байкеніч Д. Початок масового голоду 1921–1923 рр. в Україні: соціально-економічні причини. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. (до сотих роковин): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (30 вересня 2021 р.). Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2021. С. 45–56; Сергійчук В. Український хліб на експорт: 1932–1933 рр. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 432 с.; Сербин Р. Документи про вивіз за кордон українського збіжжя під час голоду 1921–1923 рр. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 2. Київ. 1993. С. 308–313.

перепоною, що суттєво дезорганізувала продовольчу роботу, залишався повстанський рух, що фактично трансформувалося у внутрішній фронт антибільшовицької боротьби. Не зважаючи на його строкате політичне забарвлення (проуєнерівське, білогвардійське, промахновське тощо), він мав головну спільну мету – повалення влади РКП(б).

Початок 1921 р. ознаменувався для радянської влади поглибленням соціально-економічної та політичної кризи. Більшовики перемогли в тривалій військово-політичній боротьбі за владу, але насадженням комунізму, політикою «червоного терору», продиктатури загнали радянські республіки в стан цілковитої розрухи та голодного виживання. Влада РКП(б) перебувала у кроці від колапсу. Окрім масових селянських повстань, стрімко ширилися невдоволення та протести в промислових центрах. Назривав серйозний вибух навіть у середовищі лояльних до режиму категорій населення, зокрема робітників і червоноармійців. За словами американського історика Р. Пайпса, у 1920–1921 рр. вся країна була налаштована проти більшовицької диктатури, якщо не брати до уваги партійних кадрів, у середовищі яких теж спостерігалось «бродіння»⁹.

Зокрема, складна ситуація для більшовиків склалася в Україні. Так, взимку 1920/1921 р. у Волинській губернії неударні групи робітників не отримували продпайок зовсім, а ударні – не більше 50 %¹⁰. Про їхні родини годі й казати. Харчових запасів не вистачало навіть для забезпечення пролетаріату в столиці УСРР¹¹. Потерпав і Донецький басейн. Багато місцевих робітників за відсутності продовольчого забезпечення відмовлялися виходити на роботу¹². Із Горлівки повідомляли, що «зміна шахтарів... вийшовши нагору, поголовно лаялася найдобрішою лайкою на всіх без винятку, через неотримання хліба, не кажучи про інші продукти. Були заклики... кинути шахту на затоплення»¹³. Перебували без продовольства гірники в Юзівському районі¹⁴. Загалом такі випадки були непоодинокими. Це особливо болісно позначалося на політичних позиціях РКП(б), оскільки енергоносії Донбасу мали бути суттєвим чинником промислово-інфраструктурної й транспортної відбудови передусім радянської метрополії.

Від гострої продовольчої нестачі страждали не лише пролетарі, а й інші категорії споживачів, залежні від централізованого постачання. Наприклад, у Городнянському повіті Чернігівської губернії медичний персонал систематично голодував і хворів, зважаючи на непослідовну видачу пайків та їх затримку на місяці. Траплялися випадки голодних смертей¹⁵.

У таких кризових умовах «викачка» українського хліба для більшовиків ставала пріоритетним завданням. Наголосимо, що ще на початку 1920 р. комуністичний режим нав'язав українським господарям нереалістичну хлібну розкладку з врожаєм 1919 р. та попередніх років обсягом 160 млн пудів. До вересня 1920 р., початку нової хлібозаготівельної кампанії, більшовикам вдалося «викачати» орієнтовно 30 млн пудів (зокрема, червоноармійської заготівлі)¹⁶. Не виконавши попередній план по розкладці, Москва в серпні 1920 р. знову накинула Україні завдання у 160 млн пудів хліба з нового та попередніх врожаїв. Більшовицький центр вимагав від своїх ставлеників в УСРР цілковитого виконання продрозкладки. Додатково 27 млн планували вилучити за помельним збором. Таким чином, загальні показники хлібовилучення 1920/1921 р.

⁹ Пайпс Р. Русская революция. Россия под большевиками. 1918–1924. Москва: Захаров, 2005. Кн. 3. С. 257.

¹⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 452. Арк. 1 зв.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 4.

¹² ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 26 зв., 27; Спр. 170. Арк. 51–51 зв.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 57.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 25.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 11, 18.

¹⁶ Ревегук В. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років). URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-v-ukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34>.

становили 187 млн пудів збіжжя. У тогочасних умовах це завдання було абсолютно нереалістичним для українських господарів. Підкреслимо, що більшу половину (102 млн пудів) покладали на степові хлібовиробничі губернії – Одеську (24,2 млн), Миколаївську (24,7 млн), Олександрівську¹⁷ (31,5 млн), Донецьку (13,8 млн) і Катеринославську (7,8 млн)¹⁸.

Упродовж вересня–грудня 1920 р. через бойові дії, неналагодженість структури та роботи продорганів, а також транспорту виконання розкладки в Україні йшло із суттєвими потугами. За цей час вдалося реквізувати, за різними даними, лише 30–35 млн пудів хліба¹⁹. З них 6,5 млн становили червоноармійські заготівлі. Примітно, що в умовах війни осені 1920 р. армійські реквізиції продовольства фіксувалися й долучалися до розкладки. Вже з початку 1921 р., коли бойові дії припинилися, дані про відповідні надходження не велися, а цифру в 6,5 млн пудів зафіксували як остаточну. Однак підкреслимо, що дані червоноармійської заготівлі були далеко неповними²⁰.

Частини РСЧА, що стояли в українських губерніях, займалися безсистемним продграбунком для самозабезпечення. Вилучений хліб часто ніким не обліковувався, тому реальні обсяги армійських хлібозаготівель були набагато більшими. Зокрема, голова Київського губернського революційного комітету Я. Гамарник інформував навесні 1921 р. Харків, що в губернії армійськими частинами було реквізовано велику й ніким не враховану розкладку²¹. Так, у Білоцерківському повіті Київської губернії радянські працівники констатували, що військові кінні частини суттєво дезорганізували продовольчу роботу та накладали контрибуції на місцеві села²². У Липовецькому повіті продграбунком і терор чинили вояки Першої кінної армії. Зрештою, керівним компартійним органам повідомлялося, що «повітпарткомам не всюди вдалося налагодити потрібний контакт з російськими частинами». Підкреслимо, що на початку 1921 р. у Київській губернії дислокувалося 5 піхотних дивізій РСЧА та значна кількість кавалерійських підрозділів. Подібні факти фіксувалися також в інших губерніях, зокрема в Олександрівській²³.

Більшовицькі керманічі були переконані, що українські господарі мають достатньо збіжжя й лише через свою ворожість і непоступливість не бажають віддавати його радянській владі. Взимку 1921 р. В. Ленін, зокрема, критикував українське селянство, зазначаючи: «У них були і є такі надлишки, яких в центральній Росії ніколи не було. Вони в такому становищі ще не були. Вони такої потреби, яку у нас, у Московській та Петроградській губерніях, селяни терпіли три роки (а отримували значно менше, ніж український мужик), такої потреби і голоду... ніколи не бачили»²⁴.

Однак об'єктивно на початок 1921 р. аграрний сектор України знаходився в стані руїни, а хлібні ресурси бажали кращого. Це підтвердили самі більшовики на V Всеукраїнському з'їзді рад (25 лютого – 3 березня 1921 р.), зазначаючи, що: «Україна в цей час дійшла до стану, коли її сільськогосподарських ресурсів ледве вистачає для власних потреб...». Констатувалося значне скорочення посівних площ, зниження врожайності, брак робочої худоби тощо²⁵. Подібні факти щодо радянських республік також озвучив В. Ленін,

¹⁷ У березні 1921 р. Олександрівську губернію було перейменовано на Запорізьку.

¹⁸ Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1290 роки. Харків: Шоста радянська друкарня, 1921. Ч. 23. Ст. 481; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20 ; Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороне. Харків: 4-я государственная типография, 1922. С. 507.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 22; Юбкін В.П. Здійснення продовольчої політики на Україні (грудень 1919–1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1961. № 1. С. 29; Народное хозяйство Украины в 1921 г... С. 510;

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 22.

²¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 494. Арк. 118.

²² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 494. Арк. 39.

²³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 47, 89, 92.

²⁴ Ленін В. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1970. Т. 42. С. 361–362.

²⁵ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. Ч.3. Ст. 95.

зазначаючи в березні 1921 р., що «площа посіву, врожайність, засоби виробництва, все це скоротилося, надлишки стали, поза сумнівом, менші, і в багатьох випадках їх зовсім немає». Водночас він акцентував, що селяни повинні поголодувати, аби позбавити від голоду фабрики та міста. І це, на його думку, неможливо було зробити без примусу²⁶.

Власне зима 1921 р. ознаменувалася посиленням карально-репресивного тиску та продтерору щодо українських господарів. Характерною в цьому контексті була відозва Х. Раковського та В. Молотова²⁷ до регіональних партійних і радянських органів влади. Лунав заклик до посилення підвозу вже зібраного хліба та палива в промислові центри, а також спрямування якомога більших сил для форсованої «викачки» продовольства. Для цього було запропоновано звернутися по допомогу до військових частин²⁸. Також опродкомгуби²⁹ отримали завдання інтенсифікувати зернозаготівлі до початку весняного бездоріжжя та польових робіт. «Необхідно дорожити кожним зимовим днем, втрата якого загрожує нам подальшими незмірно тяжкими результатами. Перетворить губерньські й повітові наради в бойові органи посилення продовольчих заготівель, напружте всі партійні та радянські сили...», – зазначалося в депеші керівництва УСРР на адресу місцевих продорганів³⁰.

Головними адресатами постачання реквізованого в українських селян хліба найперше мали стати червоноармійці, залізничники, робітники Донбасу та важливих промислових підприємств. Зокрема, керівництво УСРР наголошувало опродкомгубам: «Протягом останнього місяця в багатьох губерніях України явно послабшало забезпечення військових частин, робітничого населення, виконання нарядів Компроду... постачання Донбасу далеко ще не забезпечене і найменше послаблення енергії в цьому відношенні загрожує найважчими наслідками, залізничники отримують... мізерну кількість продовольства, військові частини відчують в низці губерній, безсумнівно, продкризу. Такий стан постачання найважливіших груп населення та військ стає загрозовим і має своєчасно бути попередженим». Висловлювався заклик напружити всі сили та ресурси, не допустивши поглиблення кризи³¹.

Тоді ж центральний апарат Наркомпроду УСРР направив в Олександрівську, Миколаївську, Полтавську, Кременчуцьку та Одеську губернії вказівку про максимальний вивіз протягом лютого–березня хліба та інших продуктів військовим частинам, Донецькій залізниці та Харкову³².

Паралельно йшло вивезення українського зерна для потреб радянської Росії, передусім «червоних столиць» (Москви та Петрограда). Зазначимо, що за наявними даними, лише за березень–грудень 1920 р., більшовики вивезли до РСФРР 17991 вагон продвантажів (головним чином хліба)³³. У перерахунку на пуди – від 16 до 18 млн³⁴. Лише з Одеської губернії з 1 вересня по 31 грудня 1920 р. для Росії було відвантажено 4,2 млн пудів зерна³⁵.

Вже на початку 1921 р. у Москві розглядалося питання щоденної відправки з України 50 вагонів хліба³⁶. Водночас вийшов припис В. Леніна всім органам військового сполучення і губерньським продкомітетам сприяти просуванню номерних і літерних залізничних

²⁶ Ленін В. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1970. Т. 43. С. 29.

²⁷ У той час був секретарем, а також членом політбюро та оргбюро Центрального Комітету КП(б)У.

²⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 400. Арк. 28.

²⁹ Губерньські особливі продовольчі комісії – підконтрольні Наркомпроду УСРР органи (на правах військово-продовольчих комісій), які безпосередньо здійснювали в губерніях продовольчу диктатуру, керували продзагонами, збором продрозкладки тощо.

³⁰ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2049. Арк. 10.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2087. Арк. 26.

³² ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2087. Арк. 1.

³³ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 5441. Арк. 87.

³⁴ Тогочасний вантажний вагон для перевезень продовольства вміщав орієнтовно 900–1000 пудів, залежно від типу зерна і його якості.

³⁵ Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 244.

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 2.

продмаршрутів із України, Північного Кавказу і Сибіру на російські військові та наркомпродівські бази³⁷.

У цей час Вища рада з перевезень при Раді праці та оборони (РПО) РСФРР постановила перекинути з Правобережної України в Росію всі продвантажі, що були завантажені в залізничні ешелони. Це викликало панічну реакцію українського Раднаркому, оскільки під загрозою опинялося харчування розквартированих в Україні підрозділів Червоної армії, промцентрів, Донбасу та проведення весняної посівної. Харків наважився призупинити дію цього рішення та звернувся до більшовицького центру з проханням про остаточне скасування цієї директиви³⁸.

У лютому 1921 р. голова РНК УСРР Х. Раковський повідомляв В. Леніну, що в Україні накопичився певний продовольчий фонд. Його планували використати для задоволення внутрішньоукраїнських потреб і товарообміну із закордоном. Натомість очільник РСФРР відповів: «Зважаючи на вкрай скрутне продовольче становище центру, вважаю: три чверті взяти сюди, чверть залишити містам і робітникам України»³⁹. Заразом він вимагав від уряду радянської України відправляти до Росії щоденно 40 вагонів продзапасів⁴⁰. З цього приводу 24 лютого Москва інформувала українське керівництво, що через труднощі надходження хліба із Сибіру з УСРР мали щодня направляти до Росії 40 вагонів продовольства. Разом із тим В. Ленін, посилаючись на дані М. Владімірова, просив розглянути можливість збільшення їхньої кількості до 60. «Прошу Укрнаркомпрод виявити максимум зусиль і негайно вжити всіх доступних заходів, аби виконати це термінове завдання», – писав більшовицький вождь⁴¹.

Виконання таких зобов'язань загострювало ситуацію на місцях. Зокрема, у першому кварталі 1921 р. спостерігалось різке погіршення продовольчого становища Одеси. Однак на неї покладалось завдання забезпечити Москву хлібом і фуражем у розмірі 40 вагонів щоденно. Споживання міста скоротили до 15 вагонів хліба на добу. На початок березня одеські комуністи заявляли, що їм вдасться виконати поставлене завдання. Це викликало величезне невдоволення та заворушення в середовищі одеських пролетарів, які відверто виступали проти компартії⁴².

За наявними офіційними даними, у січні–березні 1921 р. у РСФРР загалом було відправлено 1503 вагони зернохліба, що становило 1,3–1,5 млн пудів⁴³. Однак ці цифри викликають сумніви, оскільки вже за перші 20 днів 1921 р. для потреб Росії та робітників Донбасу було відправлено лише з Одеської губернії 1,5 млн пудів зерна (на Донбас направлялося 30 % означеного обсягу)⁴⁴.

Українські більшовики могли б відправляти Росії значно більше збіжжя, але не дозволяли технічні можливості. Була гостра криза з паливом, дефіцит відремонтованих товарних вагонів і паровозів. Так, у Запорізькій губернії в першій половині лютого 1921 р. було заявлено для завантаження 2594 вагони, а подано лише 410, з них завантажили 282, а відправили 170⁴⁵. У січні в Пирятинському повіті Полтавської губернії через відсутність порожняка цілком припинилася зсіпка зерна⁴⁶. Давалася взнаки неналагодженість підвозу збіжжя до місцевих і залізничних зсіпних пунктів, яких було недостатньо. Через це наявні зсіпункти часто були до межі перенавантажені, що при тривалому та неправильному

³⁷ Декреты Советской власти. Декабрь 1920 г. – январь 1921 г. Москва: Политиздат, 1986. Т. XII. С. 354

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 4.

³⁹ Ленин В. Полное собрание сочинений...1970. Т. 52. С. 80, 371.

⁴⁰ Там само. Т. 42. С. 591–592.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 33.

⁴² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 90.

⁴³ Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 598.

⁴⁴ Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 244.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 19.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 3.

зберіганні зерна призводило до його псування. Також не вистачало вантажної робочої сили. Ускладнювали та гальмували гужові та залізничні перевезення снігові замети, а з початком весни – бездоріжжя. Часто сотні вагонів простоювали без суттєвого просування⁴⁷. Для прикладу, наприкінці січня 1921 р. через зимову непогоду та відсутність палива на шляху до Донбасу простоювало більше 1 тис. вагонів з продвантажами. Аби запобігти поглибленню кризи на виробництвах, Х. Раковський просив Москву дозволити просування 250 тис. пудів продовольства з Кубані⁴⁸.

Зважаючи на зазначені труднощі, наприкінці лютого вирішили призупинити на певний час завантаження всіх вантажів у межах Південно-Західної залізниці, окрім тих, які потребувала сама залізниця та військові частини. Водночас весь вивільнений рухомий склад використовували насамперед під продовольство й паливо для Москви (не менше 60 вагонів на добу)⁴⁹.

Посилення більшовиками продовольчої диктатури на початку 1921 р. призвело до ще більшого виснаження та катастрофічного зменшення хлібно-продовольчих запасів українських селян. Із місць приходили невтішні для більшовицького керівництва повідомлення. Зокрема, в Одеській губернії спостерігалася перевтома від продкампанії та були намагання місцевих радянських працівників під приводом посівної звести до мінімуму виконання розкладки. У Миколаївській губернії в Єлисаветградському повіті розкладка йшла на спад через посилення повстанського руху та відсутність хлібних ресурсів. У Херсонському й Миколаївському повітах фактично забирали останні залишки хліба, вилучаючи навіть посівний матеріал. Однак Наркомпрод УСРР вважав ці дані неправдивими, елементом саботажу, залишаючись на позиції, що в населення були достатні лишки минулорічних врожаїв. «Ми спостерігаємо на прикладі цих двох губерній добре знайому, на практиці радянської Росії, комбінацію спротиву селянства у здачі своїх надлишків з небажанням місцевих органів виробничих губерній глибоко та серйозно боротися з цим спротивом в ім'я посиленого вивозу в споживаючі центри», – повідомлялося в доповіді Наркомпроду на адресу РНК УСРР в лютому 1921 р.⁵⁰

У контексті зазначеного показовою була ситуація, що склалася в Миколаївській губернії. У тамтешніх господарств з 1 вересня 1920 р. по 10 січня 1921 р. вилучили 11,1 млн пудів зернових продуктів і фуражу. З них 3,1 млн вивезли за межі губернії. Також додатково відправили на Донбас 10 маршрутів із хлібом (600 тис. пудів) і 4 маршрути з фуражем. Водночас у регіоні на початок 1921 р. було розквартировано 218 тис. червоноармійців (при населенні губернії близько 1,4 млн осіб⁵¹), що, за повідомленнями опродкомгуба, «посилювало витрату продуктів». Характерно, що ще восени 1920 р. у губернії дислокувалося три армії РСЧА, які до межі виснажували місцеві продресурси. Констатувалося, що надлишків зерна лишилося небагато, оскільки були реквізовані врожаї не лише 1920-го р., а й попередніх років. Як наслідок, зазначалося, що «тепер зустрічаються ускладнення, бо селяни ухиляються від розкладки»⁵².

Власне, бажання більшовиків задовольнити споживчі центри (передовсім російські) та армію домінувало над реальною продовольчою кризою, в яку загнали українські регіони, насамперед зернопродукуючі. Тож, у лютому Раднарком УСРР у своїй постанові констатував, що «...наявність хліба на всіх зсипних пунктах у даний час складає лише третину від кількості, яка необхідна радянській Україні для задоволення власних потреб до кінця польових робіт». Усім органам радянської влади пропонувалося напружити сили

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 3, 11.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 39.

⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2098. Арк. 137.

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 19.

⁵¹ Население Николаевской губернии по данным переписи 1920 г. *Статистика Украины*. Серия 1. Демография. Том 1. Вып. 4. Харьков: 4-я Государственная Типография, 1922. С. 1.

⁵² ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 316. Арк. 19.

та ресурси для негайного виконання встановленої розкладки (саме тому березень був оголошений ударним «продмісяцем», на виконання якого мобілізували значну кількість партійно-радянських працівників, робітників, армійців тощо). Також вказувалося, що посівна кампанія не має заважати продроботі та проводитися їй на шкоду. Хліб, який надходив за розкладкою, міг використовуватися для посівної кампанії тільки за нарядами Наркомпрода. Самостійне бронювання місцевими органами влади розкладкового зерна для посівних потреб заборонялося під страхом суворої відповідальності та розцінювалося як злочин⁵³. Таким чином, бажання виконати зернозаготівельні плани та продемонструвати свою відданість завданням кремлівського центру превалювали над стратегічною важливістю проведення посівної кампанії.

М. Владіміров розсилав депеші в регіони, вимагаючи якомога потужнішого та ефективнішого натиску в справі виконання хлібних завдань. Опродкомгубам давалося «зелене світло» на використання всіх можливих методів і засобів. «У Губкомпраці та військових частин категорично вимагайте допомоги для посилення заготівлі й завантаження, встановіть тісний діловий зв'язок із головою губчека щодо прискорення роботи...», – телеграфував нарком⁵⁴.

До кінця березня 1921 р. загальний обсяг виконання плану зернової розкладки з врожаю 1920 р. склав, за офіційними даними, орієнтовно 65 млн пудів. З них 6,5 млн становили червоноармійські заготівлі, а 3,8 млн – надходження за помельним збором⁵⁵. Однак маємо пам'ятати, що цифри по хлібозаготівлям для РСЧА були неповними, а значні обсяги продовольства, пограбовані військами, ніким не обліковувалися.

Найбільший удар зерновилученням було нанесено по південних губерніях УСРР. Аби зрозуміти рівень завданої шкоди, наведемо приклад Одеської губернії. Станом на 1 квітня 1921 р. загальний обсяг вилучення склав 14,5 млн пудів. За детальними розрахунками статистиків, валовий збір чотирьох головних хлібів (пшениця, жито, ячмінь і овес) у губернії з врожаю 1920 р. визначався в розмірі 41,5 млн пудів. Для нормального річного продовольчого забезпечення сільського населення (орієнтовно 1,6 млн осіб) та годівлі худоби необхідно було 42 млн пудів, також 7,8 млн мали піти на посівні потреби (загалом 50 млн пудів). Отже, реальний дефіцит складав понад 8 млн пудів⁵⁶. З вилученням розкладки він зростав у рази, ставлячи селян перед загрозою неминучого голоду. У багатьох господарів не лишалося навіть достатнього насіннєвого матеріалу для весняного посіву.

Ще гірша ситуація склалася у Миколаївській губернії, де до квітня було вилучено 16,4 млн пудів хліба. Загальний збір головних зернових культур врожаю 1920 р. становив орієнтовно 35 млн пудів⁵⁷. Таким чином, майже половина ресурсу пішла на задоволення потреб більшовицької диктатури.

Водночас у трьох інших степових губерніях – Запорізькій, Катеринославській і Донецькій – через потужний повстанський рух (особливо армії Н. Махна), велику концентрацію червоноармійських частин (насамперед Першої кінної армії) і незначні хлібні надлишки (частина врожаю загинула від посухи 1920 р.) було реквізовано загалом 10,6 млн пудів⁵⁸. У подальші місяці на Запорізьку губернію більшовики прагнули зробити головний натиск щодо вилучення продрозкладки. Заразом планувалося посилити «викачку» в

⁵³ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 20.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2098. Арк. 142, 147.

⁵⁵ Народное хозяйство Украины в 1921 г.... С. 576–577; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

⁵⁶ Бориневич А. Производство и расход хлебных продуктов в Одесской губернии в 1920 г. Статистический вестник (октябрь–декабрь). Переодический орган Одесского губернского статистического бюро. 1920. С. 18; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

⁵⁷ Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Дослідження, спогади, документи. Одеса: Астропринт, 2007. С. 181; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

⁵⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

Полтавській, Київській і Кременчуцькій губерніях, які теж традиційно виробляли значний відсоток зернових.

Поглиблення до початку весни 1921 р. соціально-економічної та політичної кризи змусили більшовиків на певний час відмовитися від насадження комунізму та частково повернутися до ринкової економіки. На X з'їзді РКП(б) (8–16 березня 1921 р.) було оголошено курс на нову економічну політику. Режим задекларував певну лібералізацію в аграрному секторі, оголосивши перехід від ненависної більшості селянства продрозкладки до продподатку. Це розглядалося як тимчасова міра, як засіб утримання при владі. Щодо цього В. Ленін наголошував: «Ми перебуваємо в становищі людей, які все ще змушені відступати, щоб у подальшому перейти нарешті в наступ»⁵⁹. Очільник Комінтерну Г. Зінов'єв відверто заявляв: «...нова економічна політика є лише тимчасовим відхиленням, тактичним відступом, звільненням землі для нової та рішучої атаки праці на фронт міжнародного капіталізму»⁶⁰.

Наприкінці березня 1921 р. в УСРР було офіційно впроваджено заміну подрозкладки продовольчим податком⁶¹. Він визначався в розмірі 117 млн пудів збіжжя, з яких 18 млн мали піти на формування губерніальних продовольчих фондів для задоволення потреб комнезамів. Решту (99 млн пудів) передбачалося витратити на забезпечення Червоної армії, робітників і компартійно-радянського апарату⁶². Зазначимо, що першопочатково Наркомпрод і більшість членів політбюро ЦК КП(б)У наполягали на цифрі в 130 млн пудів, і лише протест окремих впливових партійців змусив пленум ЦК зменшити податок до 117 млн⁶³.

Також планувалося додатково отримати 75 млн пудів шляхом товарообміну⁶⁴. Оскільки промислово-споживчих товарів, які можна було обміняти на хліб, у більшовиків було обмаль, то ключовим фактором ставала сіль. Вона користувалася великим попитом у селянських господарствах. Аналізуючи в травні перспективи нового врожаю зернових в Україні, В. Ленін висловив бажання будь-що вилучити з нього 200–300 млн пудів. Аби мати важіль тиску на селянство, було встановлено монополію держави на сіль. З цього приводу очільник комуністичного режиму писав М. Фрунзе: «...головне – сіль. Все забрати, обставити потрібним кордоном війська всі місця видобутку, ні фунту не пропускати, не давати розікрасти. Це питання життя й смерті. Поставте по-військовому... Ви – Головом солі»⁶⁵.

Власне кажучи, запровадження продподатку в УСРР відтерміновувалося до осені 1921 р., оскільки податковий апарат і відповідні механізми не були налагоджені. Також українським більшовикам для покриття нагальних витрат конче необхідно було мати до нового врожаю щонайменше 40–45 млн пудів хліба, що без примусу отримати було практично неможливо⁶⁶. Тому мав продовжитися збір розкладки із застосуванням усіх карально-репресивних заходів і методів. Так, станом на початок квітня 1921 р. в УСРР діяло 252 воєнізовані продзагони загальною чисельністю 8302 особи⁶⁷.

«Можемо ми обійтися до нового врожаю без розкладки? Ні, не можемо, тому що без хліба не можуть існувати робітники, особливо Донбасу... Нам, окрім того, необхідно допомагати робітникам Москви і Петрограда», – наголошував військовим заступник

⁵⁹ Ленін В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 44. С. 208.

⁶⁰ Пайпс Р. Русская революция. Россия под большевиками... С. 257.

⁶¹ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. Ч. 5. Ст. 143.

⁶² Там само. Ст. 155.

⁶³ Ленинский сборник. Москва: Партийное издательство, 1932. Т. XX. С. 75.

⁶⁴ Струмилин С. На плановом фронте. 1920–1930 гг. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. С. 24.

⁶⁵ Ленін В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 52. С. 196–197.

⁶⁶ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р... Ч. 5. Ст. 142, 143; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 430. Арк. 89.

⁶⁷ Стрижков Ю. Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции. 1917–1921 гг. Москва: Издательство наука, 1973. С. 294.

начальника політуправління Збройних сил України і Криму Р. Пікель⁶⁸. Водночас Х. Раковський у звіті В. Леніну від 31 березня 1921 р. повідомляв, що заготовленого продовольства вистачить лише на квітень. Він побоювався, що оголошення продподатку негативно вплине на вилучення розкладки⁶⁹.

Бажаючи зняти напругу в селянському середовищі (особливо під час посівної), більшовики навіть пішли на зменшення залишку хлібної розкладки з 95 млн пудів до 50 млн⁷⁰. Хоча й тут не обійшлося без запеклих дебатів, оскільки одна група партійців виступала за зниження обсягу до 40 млн, а Наркомпрод УСРР вимагав встановити цифру в 60 млн. Зрештою пристали на компромісну пропозицію М. Фрунзе⁷¹.

Також звільнили від подальшого виконання хлібоздачі Волинську, Катеринославську, Харківську й Чернігівську губернії, «які виконали найбільший відсоток хлібної розкладки...»⁷². У них дозволялися місцева торгівля й товарообмін. Однак у цьому випадку не обійшлося без більшовицьких маніпуляцій. Аналізуючи наявні дані, видно, що Волинська губернія виконала лише 6,3 %, Чернігівська – 28,6 %, Харківська – 41,6 %, Катеринославська – 45,2 %. Водночас Миколаївська губернія – 66,5 %, Одеська – 60 %. Проте їх, як ключові хлібовиробничі регіони, спеціально залишали для подальшої «довикачки» зернових.

Залишок хлібної розкладки в 50 млн пудів розподілили таким чином: Олександрівська – 15 млн пудів, Полтавська – 13 млн, Кременчуцька – 6,5 млн, Київська – 5,5 млн, Одеська і Миколаївська – по 3 млн, Донецька – 2,5 млн, Подільська – 1,5⁷³.

Надходження продрозкладки в першу декаду квітня, порівняно з останньою декадою березня, впали з 2,7 млн пудів до 673 тис.⁷⁴ Це відбулося насамперед у зв'язку з розгортанням посівної кампанії. Також далось взнаки шалене виснаження селянських зернових ресурсів унаслідок березневого «продмісяця». Однак тиск комуністичної репресивної машини продовжувався, незважаючи на існуючі на місцях невітні реалії.

Показовою була ситуація, що склалася у квітні 1921 р. у 1-му Новогеоргіївському сільському товаристві Олександрійського повіту Кременчуцької губернії. Восени 1920 р. на товариство було накладено 24 тис. пудів зернової розкладки. Тогоріч всього було засіяно 2,3 тис. десятин ріллі (при чисельності населення у 5 тис. осіб) здебільшого просом і гречкою. Озимину не вдалося засіяти, оскільки восени лише завершився розподіл землі на їдця. Ще перед збором врожаю 1920 р. випав сильний град, який знищив посіви на площі в 1 тис. десятин. До того ж був неврожай на просо та гречку. З настанням весни і початком березневого «продмісяця» було наказано виконати розкладку повністю. Сільська адміністрація та КНС були поставлені у глухий кут, оскільки для виконання завдання хліба у селян майже не було. Після репресивного тиску вдалося виконати план лише на 3 тис. пудів. Навіть під час конфіскації майна в одного із заможних селян виявили не більше 7 пудів збіжжя, яке одразу забрали в рахунок розкладки. Як наслідок, проти відвертого продграбунку виступила навіть значна частина незаможних селян⁷⁵.

Схожа ситуація складалася й на губернських рівнях. На початку квітня 1921 р. пленум Київського губкому звернувся до ЦК КП(б)У із заявою про неможливість дати визначені 5,5 млн пудів. Максимальну цифру окреслили в 2,5 млн⁷⁶. У відповіді з Харкова

⁶⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 430. Арк. 89.

⁶⁹ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. С. 195.

⁷⁰ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р... Ч. 5. Ст. 143

⁷¹ Ленинский сборник... 1932. Т. XX. С. 76.

⁷² Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р... Ч. 5. Ст. 154.

⁷³ Там само.

⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 847. Арк. 19.

⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 81. Арк. 34–38.

⁷⁶ ЦДАГОУ Ф. 1. Оп. 20. Спр. 443. Арк. 78.

наголошувалося: «Тяжкий продовольчий стан України, безперервний ріст продовольчих потреб, поряд із відсутністю достатнього товарного фонду для розвитку обмінних операцій, не дозволяє зменшити продрозкладку для Київської губернії»⁷⁷.

Вилучення хліба в губернії у квітні–травні 1921 р., попри активізацію репресивного натиску, відбувалося із великими ускладненнями. Головними перешкодами були: повстанський рух, небажання і відсутність змоги у селян виконувати завищену в рази розкладку за браком зерна, а також їхні побоювання щодо вбогості нового врожаю⁷⁸. На продроботу Київський губком направив 322 компартійних і радянських працівників. Розсилалися циркуляри в повіті із закликом до посилення роботи й напруження усіх адмінсил. Згодом плани зернових надходжень по Київській губернії були дещо послаблені та скориговані. За розкладкою мало надійти 2,5 млн пудів та 2 млн по товарообміну. Наголошувалося, що хліб має йти «не тільки для внутрішніх потреб, але й для вивозу на Північ»⁷⁹. Однак до червня вдалося виконати лише 21 % завдання⁸⁰.

Водночас одеським комуністам наказувалося залишити для потреб губернії лише 450 тис. пудів збіжжя, а решту вивезти відповідно до вказівок Наркомпроду. Внутрішні потреби Одещини пропонувалося покривати за рахунок помельного збору⁸¹. Такі пропозиції мали завідомо злочинний характер, оскільки взимку–навесні 1921 р. значна кількість млинів по всій Україні не функціонувала, а надходження по помелзбору були надто мізерними. Губернська влада для стягнення розкладки та придушення селянського спротиву і повстанського руху активно послуговувалася військовою силою. Зокрема, на початку травня голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс просив командування Червоної армії та Раднарком, аби не була зірвана продробота, залишити в губернії 51-шу дивізію РСЧА⁸².

18 квітня президія Миколаївського губвиконкому за присутності та головування Х. Раковського постановила вжити заходів для виконання в Єлисаветградському повіті розкладки у розмірі від 600 тис. до 1 млн пудів. Також пропонувалося Наркомпроду забезпечити Миколаївську губернію товарним фондом для отримання шляхом товарообміну 4 млн пудів хліба⁸³.

У скрутній ситуації опинилися Запорізька та Полтавська губернії. Зважаючи на невиконання розкладки, а також на їхнє важливе значення для продовольчих поставок Москві, армії та Донбасу, наприкінці квітня 1921 р. категорично заборонявся в'їзд у ці губернії всім, окрім осіб, відряджених у службових справах. Не дозволялися купівля, продаж і обмін продовольства, яке підлягало розкладці. Наркомпрод давав санкцію на закупівлю продовольства організаціями з інших губерній лише у надзвичайних випадках. На кордонах згаданих губерній встановлювалися загороджувальні загони. Порушників постанови мали арештовувати й засуджувати до п'яти років концтаборів⁸⁴.

Так, упродовж квітня–травня 1921 р. виконання розкладки в Запорізькій губернії проходило в дусі посилення карально-репресивного натиску, однак із суттєвими труднощами. У повітах, які були охоплені повстанським рухом, воно було цілковито зірване. Зокрема, для проведення продрозкладки у Великотокмацькому повіті було мобілізовано 63 комуністи та 100 членів профспілок. З них повстанцям вдалося вбити 23 особи, а інші розбіглися. Для Бердянського повіту профспілки задіяли 146 осіб, з яких 123 загинули під

⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2098. Арк. 25.

⁷⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 494. Арк. 8, 10, 118.

⁷⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 3.

⁸⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 441. Арк. 85.

⁸¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 3.

⁸² ЦДАВО України, Ф. 2. Оп. 2. Спр. 81. Арк. 42.

⁸³ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 81. Арк. 30.

⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 40–40 зв.; Спр. 81. Арк. 32.

час сутичок із повстанцями. У Мелітопольському повіті на хлібозаготівлю було кинуте майже всіх комуністів⁸⁵.

Наприкінці квітня 1921 р. Запорізький губернський продкомітет погодив «взяти по наряду на травень із Бердянського повіту 1 млн пудів хліба». Відповідний обсяг збіжжя мав бути реквізований також і в червні. Для кращого втілення у життя означених планів губком мав надати 15 відповідальних партпрацівників. У повіт додатково спрямовувався військовий підрозділ чисельністю в 300 багнетів. Водночас місцеві продовольчі органи чудово знали, що хлібні ресурси регіону практично вичерпані. Тому підкреслювалося, що «із запланованої загальної кількості... вважати реальними 400 тис. пудів»⁸⁶.

За межі губернії активно вивозилося зерно, тому в цей час спостерігалось поглиблення продовольчої кризи в регіоні, особливо в губернському центрі. Довелося скоротити продпостачання Запоріжжя на 35 %⁸⁷.

Вилучення решти розкладки в 50 млн пудів у квітні виконувалося з великими потугами, тому на травень–червень оголосили черговий всеукраїнський «продмісяць». Ударними були визначені Запорізька, Полтавська та Кременчуцька губернії. «У ці губернії кинуті сили для посилення апаратів опродкомгубів. В Олександрівськ виїхала надзвичайна комісія з проведення продмісяця. У Кременчук виїхав член колегії Наркомпроду з низкою співробітників і політпрацівників для проведення продмісяця», – зазначалося в інформаційному зведенні для членів ЦК КП(б)У від 10 червня 1921 р. З Кременчука очікували в найближчий час 10 маршрутів із хлібом. Водночас констатувалося, що в Миколаївській та Запорізькій губерніях ще лишалися деякі запаси хліба, які планувалося неодмінно «викачати»⁸⁸. З метою активізації збору продовольства для радянської Росії, у Запорізьку та Полтавську губернії було відряджено двох відповідальних працівників – уповноважених із проведення хлібозаготівель. Тому не дивно, що саме для Запорізької губернії комуністи пролонгували термін збору продрозкладки⁸⁹.

На порядку денному комуністичного режиму особливим пунктом стояло питання забезпечення Червоної армії, зокрема частин, дислокованих у межах УСРР. Наприкінці травня 1921 р. у Харків надходила інформація, що «...військові частини зовсім не забезпечені й серед них спостерігається різке незадоволення, а в деяких місцях і дезертирство»⁹⁰. 28 травня В. Ленін надіслав губвиконкомам телеграму, в якій чітко наголосив, що скрутне продовольче становище мало найменшим чином вплинути на харчування червоноармійських формувань. Вождь прямо говорив, що армія не повинна відчувати голод. Тому всі місцеві органи влади мусили «звернути всіляку увагу на постачання армії, приходячи на допомогу всіма засобами». Надходження збіжжя від товарообміну мали передусім йти на потреби частин РСЧА⁹¹.

Виконання розкладки традиційно йшло паралельно із вивезенням українського хліба до РСФРР. Москва повсякчас вимагала першочергового відвантаження проднарядів для власних потреб. Не в останню чергу українським хлібом прагнули знизити соціально-економічну напругу в метрополії, особливо в контексті стрімкого наростання голоду в Поволжі. Падіння відправки у квітні 1921 р. продмаршрутів з України на північ (лише 132 вагони)⁹² викликало гостру реакцію в Кремлі.

⁸⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 134; Спр. 438. Арк. 193 зв.

⁸⁶ Спокута. Альманах. – №№ 8–9: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Статті, документи, спогади. URL: http://history.org.ua/LiberUA/spokuta8_2008/spokuta8_2008.pdf

⁸⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 134.

⁸⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 438. Арк. 171; Спр. 435. Арк. 159.

⁸⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 3.

⁹⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 14.

⁹¹ Ленін В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 52. С. 327.

⁹² Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 598.

Наприкінці квітня 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) доручило Х. Раковському, погодивши із Наркомпродом, винести на розгляд РПО РСФРР рішення про організацію екстрених маршрутів із хлібом для забезпечення Москви і Петрограда на час роботи Третього конгресу Комінтерну (22 червня – 12 липня 1921 р.)⁹³. Тоді ж М. Владімірову було поставлено завдання за будь-що забезпечити «червоні столиці» 1–2 млн пудів щомісячно. Вже в травні була погоджена можливість закупівлі українського хліба російськими пролетарями, для чого передбачалося організувати відповідний товарообмін у Білгороді⁹⁴. Водночас В. Ленін особисто звертався до голови ВУЦВК Г. Петровського, закликаючи сприяти представникам голодуючих губерній Росії, які їхали в Україну з метою закупівлі насіння в порядку товарообміну⁹⁵.

Зазначимо, що стихійний потік залізницею (в окремих випадках автотранспортом) численних груп російських селян і робітників із Росії до України з метою скуповування зерна та інших продуктів був перманентним. Його посилення відбулося навесні 1921 р. Таких людей називали «мішечниками» або «торбарниками». Так, на початку квітня 1921 р. повідомлялося, що всі потяги та станції від Білгорода до Лозової перевантажені селянами з Орловської, Тульської, Тверської й інших губерній РСФРР, які направлялися за насіннєвим матеріалом у Запорізьку та Катеринославську губернії⁹⁶. Лише в одній Запорізькій губернії на початку квітня щоденні вивезення хліба «мішечниками» оцінювалися в десятки тисяч пудів⁹⁷. Це значно виснажувало і без того вбогі продовольчі ресурси України і створювало складнощі радянським органам у виконанні розкладки.

Тому Особком⁹⁸ охарактеризував це явище, як «стихійне лихо» та просив чекістів встановити загороджувальні кордони для обмеження доступу до українських регіонів неорганізованим масам «мішечників», що їхали з півночі, «руйнуючи транспорт України й продовольчу заготівлю губерній, що не виконали розкладку»⁹⁹.

Перед завершенням посівної кампанії активізувався тиск Кремля на очільників УСРР щодо відправлення хліба на північ. 8 травня 1921 р. у Харкові одержали директиву секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова з вимогою відправити в Росію протягом травня 40 продовольчих ешелонів, переважно з хлібом¹⁰⁰. Не пізніше 15 травня між раднаркомами РСФРР і УСРР щодо цього було укладено угоду, де підкреслювалося, що відповідні зернові надходження дадуть змогу забезпечувати населення російських столиць та центрального промислового району¹⁰¹. Визначений обсяг поставок ще раз підтвердив В. Ленін своєю телеграмою щодо відправки в травні для Росії не менше 1 млн пудів збіжжя¹⁰². Відразу в українські губернії пішла директива за підписом Х. Раковського, Д. Лебеда, М. Владімірова та ін., в якій акцентувалося, що «забезпечення продовольством Москви й Петрограда стає бойовим завданням нашої партії». Наказувалося всіма силами й засобами сприяти прискоренню продрозкладки, товарообміну й відвантаженню для центру¹⁰³.

М. Владіміров пішов ще далі та пообіцяв Москві дати до нового врожаю абсолютно нереалістичні 10 млн пудів зернових, хоча за перші два тижні травня не було відправлено

⁹³ РДАСП. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 156. Арк. 3.

⁹⁴ РДАСП. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 157. Арк. 4; Спр. 172. Арк. 2.

⁹⁵ Ленін В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 43. С. 534.

⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 33.

⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 3-6, 8-9.

⁹⁸ Особлива комісія по продовольству та паливу. Утворена постановою РНК УСРР від 12 лютого 1921 р.

⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2098. Арк. 25.

¹⁰⁰ Мовчан О. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.)... С. 22.

¹⁰¹ Ленинский сборник. Москва: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1942. Т. XXXIV. С. 412.

¹⁰² Ленін В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 43. С. 533-534.

¹⁰³ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 13.

жодного маршруту. Кремль взяв на контроль це зобов'язання, нагадуючи Х. Раковському, що він персонально відповідальний за продуктивність Укрнаркомпроду¹⁰⁴.

Питання відновлення інтенсивності хлібних поставок до «червоних столиць» просував по партійній лінії секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь. У середині травня 1921 р. він направив всім губкомам директиву: «Продовольче становище Росії, особливо в Москві та Пітері, з кожним днем стає все тяжчим. Єдина надія до нового врожаю на Україну. ЦК РКП(б) запропонував в ударному порядку дати десять мільйонів пудів хліба... Необхідно будь-що виконати наряд для Москви та Пітера... Напружте сили. Киньте працівників у село, пошлітьте продроботу»¹⁰⁵.

Унаслідок цього відбулася нарада представників губкомів КП(б)У з керівництвом Наркомпроду, на якій обговорили розподіл між губерніями завдань для формування відповідного десятимільйонного фонду. Їхнє виконання мало відбуватися з огляду «на сувору економію у витрачаннях на місцеві потреби заготовленого продовольства»¹⁰⁶. Вже 23 травня 1921 р. український ЦК вчергове надіслав губкомам припис посилити всіма можливими засобами заготівельну роботу та відвантаження, бо в РСФРР не було жодних надій на посилення надходження власного хліба. Наголошувалося, що завдання полегшення становища покладалося РКП(б) цілком на Україну¹⁰⁷.

Тоді ж політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи питання посилення відправки продовольства в Російську Федерацію, поклало на Одесу обов'язок щодня відвантажувати 30 вагонів продзапасів. Для більшої ефективності виконання поставленого завдання та стягнення розкладки одеське військове командування зобов'язали сприяти місцевим органам. Подібна ситуація відбувалася у Мелітопольському повіті Запорізької губернії¹⁰⁸.

У другій половині травня 1921 р. Х. Раковський телеграфував у Миколаїв із вимогою вантажити та відправляти якомога більше зерна для Москви. У відповідь повідомлялося, що з Херсона на північ вирушав раднаркомівський маршрут із хлібом. Також вантажився ешелон у Миколаєві. Водночас водним шляхом по Дніпру до Нікополя (Катеринославська губернія) перекинули шість барж із зерном вагою 100 тис. пудів для подальшого завантаження у товарні потяги на адресу центру. Висловлювалося прохання, аби робота не спинилася, надіслати 100 тис. мішків й один маршрут палива для постачання річкового флоту¹⁰⁹. Наприкінці травня у Херсоні, селищах Засілля й Снігурівка, де були залізничні станції, формували маршрути для Росії. Однак робота гальмувалася слабким гужовим підвозом через сильні дощі. Зерно, що передбачалося для Харківської губернії, було переадресовано для Москви. У порту Хорли закінчилося відвантаження продовольства (52 тис. пудів), яке відправили морем у Крим, і продовжували вантажити ще два вітрильні кораблі по 15 тис. пудів¹¹⁰.

22 травня у Харків із Полтави звітували, що в Москву того дня відправляли 24 вагони жита, 1 житнього борошна, 2 пшениці, 7 вівса, 1 гречки. Констатувалося, що на продроботу в Костянтиноградський повіт виїхало 200 курсантів, а також польовий штаб дивізії з тимчасовим революційним трибуналом для налагодження «викачки» розкладки¹¹¹.

24 травня з Києва інформували М. Владімірова, що виконання щомісячного наряду для Москви обсягом 300 тис. пудів хліба неможливо гарантувати, оскільки не вистачало продресурсів і не було можливості залучити необхідну військову силу. Натомість

¹⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 11.

¹⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 13.

¹⁰⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 17.

¹⁰⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 14.

¹⁰⁸ Спокута. Альманах. № 8–9: Голодомори на Запоріжжі...

¹⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 16–16 зв.

¹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 21.

¹¹¹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 15.

пропонувалося дозволити російським організаціям широко проводити товарообмін у відведених для цього районах губернії¹¹².

Щось подібне спостерігалось і в Катеринославській губернії, де наприкінці травня радянські органи масово видавали дозволи російським організаціям на заготівлю хліба. Губернія була перенавантажена потоком їхніх представників, які брали хліб шляхом товарообміну. Лунали нарікання, що це шкодило товарообмінним операціям місцевого опродкомгубу, викликавши гостру нестачу продовольства та злет цін¹¹³.

Зрештою, директивний тиск Москви мав певні результати. Впродовж травня 1921 р. до Росії, за одними даними, було відправлено 522 вагони з хлібом (орієнтовно 500 тис. пудів), за іншими – 750 тис. пудів¹¹⁴. А в червні – 878 вагонів (орієнтовно 870 тис. пудів)¹¹⁵. В. Ленін уважно стежив за просуванням ешелонів із українським збіжжям до РСФРР, про що отримував регулярні інформаційні довідки. Так, 7 червня Х. Раковський повідомляв йому: «1-го і 5-го залізниця прийняла близько 300 вагонів зерно-хліба для Росії, які становлять 60 вагонів у середньому на добу. Більша частина вже передана на російські дороги. Скарги на посуху надходять із Олександрівської губернії. Однак завантаження доведено до 100 вагонів у день»¹¹⁶.

Проте надходження аж ніяк не відповідали бажанням більшовицької верхівки. Х. Раковський за несвоєчасне і неповне виконання нарядів для РСФРР отримав догану від ЦК РКП(б). Саме тоді Харків розіслав губкомам нову директиву, суворо нагадуючи, що «заготівля продовольства і вивіз для Москви і Пітера з України є бойовим завданням влади та партії»¹¹⁷. Відповідальних працівників губерній і повітів недвозначно попереджали про покарання за невиконання постачання центру. Ситуація для Москви була настільки нагальною й критичною, що розглядалася можливість заміни М. Владімірова на посаді наркома продовольства УСРР Л. Троцьким¹¹⁸. З цього приводу в липні 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) навіть ухвалило відповідні рішення. Однак через протест самого Л. Троцького від цієї ідеї відмовилися¹¹⁹.

Москва також прагнула перекласти весь тягар продзабезпечення Донбасу на плечі українських хлібовиробників. Радянська Росія хотіла брати левову частку видобутого вугілля, натомість майже не надаючи відповідної продовольчої допомоги зі свого боку. Наприклад, 6 червня 1921 р. В. Ленін вимагав від українського Наркомпроду задовольнити продовольчі потреби Донбасу, виділяючи для цього всі можливі ресурси, окрім тих, які передбачалися для Росії¹²⁰.

10 червня 1921 р. РПО РСФРР вказувала українському Раднаркому на величезну небезпеку для економічного становища Росії у разі незабезпечення хлібом Донбасу. Суворо наголошувалося застосувати всі ресурси й механізми, аби донецький пролетаріат мав стовідсоткову проднорму. Заразом українським хлібом прагнули забезпечити роботу кам'яновугільної промисловості Підмосковного буровугільного басейну. Так, із Рязанської губернії в Україну направляли спеціальні залізничні маршрути, які завантажували продовольством. Їхнє швидке просування до Росії вважалося першочерговим завданням. Подібні маршрути мали прибувати в Україну також із Тульської губернії¹²¹. Загалом до

¹¹² ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 133. Арк. 22.

¹¹³ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 133. Арк. 23.

¹¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 24.

¹¹⁵ Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 598.

¹¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 30.

¹¹⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 18.

¹¹⁸ Ленинский сборник... 1932. Т. XX. С. 282.

¹¹⁹ В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. С. 461–462.

¹²⁰ Декреты Советской власти. Июль 1921 г. Москва: РОССПЭН, 2006. Т. XVII. С. 299.; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 26.

¹²¹ Декреты Советской власти. Июнь 1921 г. Москва: РОССПЭН, 2004. Т. XVI. С. 393–394.

серпня 1921 р. (початку збору нового врожаю) лише на Донбас було відправлено орієнтовно 5,5 млн пудів зерно-хліба та 600 тис. пудів зерно-фуражу¹²².

У контексті викладеного маємо підкреслити, що репресивне вилучення розкладки з врожаю 1920 р. і вивезення хліба відбувалося на тлі сильної посухи, що в травні–червні вразила степові й частково лівобережні регіони України. Вона знищила значні посівні площі озимих та ярових культур врожаю 1921 р.¹²³. Статистичні органи та більшовицьке керівництво чудово знали про наростання стихійного лиха в українських губерніях, яке за наслідками й масштабами не поступалося Поволжю. Однак потреба задоволення інтересів центру та Червоної армії превалювали над фактом неврожаю й потенційно можливого голоду, штовхаючи комуністичний режим до посилення продрозкладки та відвантаження продовольства для РСФРР. Активно вилучали навіть посівний матеріал.

Так, 19 червня 1921 р. Х. Раковський направив телеграми в Одесу, Миколаїв, Київ, Запоріжжя, Кременчук та Полтаву такого змісту: «У зв'язку з дощем, що спостерігається останні 10 днів, врожай значно покращився в губерніях, де була посуха, але загальне продовольче становище залишається невтішним. Наші запаси вже вичерпалися, Москва вимагає хліба, також Червона армія і робітники. Тому, не дивлячись на все, ви маєте на місцях проводити самим енергійним чином продрозкладку й краще організувати товарообмін. З огляду на те, що в деяких місцях як привід наголошують, що треба залишити насінневий матеріал, повідомляю: насінневий матеріал ми відновимо, заберемо його із інших губерній, але нам необхідно зібрати хліб аби дочекатися нового врожаю...»¹²⁴.

21 червня 1921 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б) було погоджено винести на розгляд РНК РСФРР питання про посилення продовольчих заготівель і вивозу хліба в центр із тих районів, де вони могли бути організовані. Одночасно доручено військовому відомству не чинити перешкод у відправці військових курсантів на продроботу в Україну. Тоді ж російський Раднарком постановив вжити найрішучіших заходів для проведення насамперед в Україні та на Північному Кавказі дозаготівлі хліба врожаю попередніх років у максимально можливому обсязі. З цією метою документом ще раз підтверджувалося розпорядження військовим органам про забезпечення Наркомпроду відповідною армійською силою. Зазначалося, що органи військової влади можуть не зупинятися у разі крайньої потреби навіть перед використанням у продроботі командних курсів¹²⁵.

Водночас Х. Раковський від імені РНК УСРР просив петроградських комуністів, які брали участь в роботі Першого трудового батальйону, надати допомогу протягом місяця у проведенні розкладки в Полтавській губернії. У зверненні наголошувалося, що «це тим паче важливо, оскільки в сучасний момент головним завданням української влади є забезпечення півночі хлібом». Висловлювалося сподівання дати до кінця місяця близько 2 млн пудів збіжжя, акцентуючи, що «без допомоги російських робітників ми не зможемо впоратися з цим завданням»¹²⁶.

І дійсно, в умовах надзвичайного виснаження зернових запасів України, за наявних технічних проблем, незабезпеченості робітників і військових в УСРР виконати повноцінно московські завдання було вкрай непросто. Часто робота гальмувалася, що викликало незадоволення в Кремлі. Так, у 20-тих числах червня 1921 р. поставки хлібних маршрутів із України до Росії тимчасово припинилися. В. Ленін змушений був знову вдатися до тиску, вказуючи українському державно-партійному керівництву на складне продовольче

¹²² Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 599.

¹²³ Мовчан О. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.)... С. 23.

¹²⁴ ЦДАВО України. Ф.2. Оп. 2. Спр. 81. Арк. 54.

¹²⁵ Декреты Советской власти. Июнь 1921 г. ... С. 436-437.

¹²⁶ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 24.

становище Москви, особливо в переддень Третього конгресу Комінтерну. Вимагалось відновити відправку в РСФРР 30 вагонів збіжжя на добу¹²⁷.

Водночас, аби посилити персональну відповідальність своїх ставлеників в УСРР, Кремль призначив наприкінці червня командувача Збройними силами України та Криму М. Фрунзе, голову Української ради народного господарства В. Чубаря і наркома продовольства М. Владімірова відповідальними за відвантаження для Росії до нового врожаю 4 млн пудів хліба¹²⁸. Поряд із тим, для посилення хлібозаготівель у липні в Україну мали бути направлені відповідальні партійці й уповноважені з Росії. Також на початках лави української продміліції (утворена в липні 1921 р.) передбачали поповнити 1 тис. російських робітників. У подальшому планували вербувати охочих серед колишніх червоноармійців і молодих селян із голодних губерній РСФРР (розраховували залучити не менше 20 тис. осіб)¹²⁹. Заразом В. Ленін розглядав можливість розмістити в Україні від 500 тис. до 1 млн червоноармійців, призваних із голодуючих місцевостей Росії. На його думку, вони мали «допомогти посиленню продроботи, будучи суто зацікавлені в ній, особливо чітко усвідомлюючи і відчуваючи несправедливість ненажерливості заможних селян на Україні»¹³⁰.

Постановою ЦК РКП(б) від 2 липня затверджувався щодобовий обсяг постачання українського продовольства для Росії в кількості 74 вагонів (рішенням від 1 липня, яке анулювали, передбачалося 100 вагонів). Вказувалося зміцнити продапарат військовою силою¹³¹. У телеграмі від 8 липня В. Ленін і В. Молотов вимагали від українських партійців задіяти всі сили, аби виконати завдання «виключної політичної ваги»¹³².

4 липня політбюро ЦК КП(б)У, беручи до уваги вимоги Москви, ухвалило рішення щодо посилення відправок зерна до Росії. Полтава мала щодня відвантажувати 20 вагонів, Київ – 10, Запоріжжя – 7, Кременчук, Миколаїв та Одеса – по 5, Чернігів – 3¹³³.

12 липня Раднарком РСФРР ухвалив постанову про екстрене забезпечення республіки хлібом. Один із її пунктів передбачав зобов'язати Укрнаркомпрод у триденний термін завантажити і відправити залізницею в Москву 160 тис. пудів хліба, що знаходилися в Одесі та не були використані для експорту. Про це В. Ленін одразу ж повідомив М. Владімірова¹³⁴. Останній зволікав із його виконанням. Тому вже 19 липня В. Ленін надіслав черговий припис у Харків із вимогою негайно відправити визначений хліб у Москву спеціальними потягами із маркуванням «маршрути Раднаркома»¹³⁵.

Водночас за наявними офіційними даними видно, що в липні до Росії було відправлено лише 138 вагонів зернопродуктів¹³⁶. Факт того, що більшовицький центр отримав зовсім не ті обсяги хліба, які вимагав від Харкова, підтверджує значне ослаблення зернових можливостей українських селян до початку нових жнив.

Про сильний дефіцит зерна врожаю 1920 р. та загальне виснаження сільського господарства України до початку продподаткової кампанії красномовно свідчать результати заготівельної роботи за квітень–липень 1921 р. За цей час комуністичному режиму, застосовуючи репресії, терор, військову силу тощо, вдалося «викачати» лише 11 млн пудів

¹²⁷ Ленинский сборник... Т. XX. С. 273.

¹²⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 3.

¹²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 7, 30; ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 852. Арк. 78.

¹³⁰ Ленин В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 44. С. 67.

¹³¹ Декреты Советской власти. Июль 1921 г... С. 255–256.; Ленинский сборник... Т. XX. С. 273; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 19.

¹³² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 1; Декреты Советской власти. Июль 1921 г... С. 307–308.

¹³³ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Від. ред. С. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. С. 28–29.

¹³⁴ Декреты Советской власти. Июль 1921 г... С. 79, 326; Ленинский сборник... Т. XX. С. 274.

¹³⁵ Декреты Советской власти. Июль 1921 г... С. 372.

¹³⁶ Народное хозяйство Украины в 1921 г... С. 598.

зернових. Відповідно, за весь 1920/1921 операційний рік в українських господарів у рахунок хлібозаготівель було вилучено орієнтовно 76 млн пудів збіжжя¹³⁷.

Також про жахливі результати хлібозаготівельної політики комуністичного режиму станом на літо 1921 р. свідчать наведені нижче приклади. Панічні телеграми в Харків надходили із Миколаївської губернії, де в червні лишалося не більше 1 млн пудів збіжжя. Водночас центр вимагав здати сто відсотків завдання, тобто – 1,5 млн. Місцеві комуністи наголошували, що могли виконати лише половину. Повне виконання створювало в губернії загрозливу ситуацію, оскільки мінімальна продовольча потреба до нового врожаю становила щонайменше 800 тис. пудів. Дійшло до того, що Дніпровський повітовий виконком самочинно постановив хліба не давати та забронювати для себе 300 тис. пудів. У результаті, під тиском згори, Миколаївський губвиконком вирішив продовжити форсований вивіз у центр, а постанову Дніпровського повітвиконкому вважати недійсною¹³⁸.

У червні голова Полтавського губвиконкому Я. Дробніс повідомляв РНК УСРР, що «тривала розкладка згубно позначилася на кампанії зі збору хліба». Продовольча диктатура більшовиків призвела до поглиблення зневіри широких мас українського селянства, яке, за його словами, «надзвичайно індіферентно ставиться до наших закликів. Не вірять»¹³⁹. Наприкінці липня у Полтавській губернії практично не було ресурсів для виконання нарядів Наркомпроду. М. Владіміров погрожував занести губернію на «чорну дошку»¹⁴⁰.

В Одеській губернії більшовикам так і не вдалося довилучити 3 млн пудів зерна за розкладкою, оскільки селянські запаси були до межі спустошені. Протягом трьох місяців (квітень–червень) змогли виконати менше половини плану. Губернська влада, «приймаючи до уваги важке становище селянського господарства і наближення збиральної кампанії», постановила відмінити зернову розкладку по всій губернії з 1 липня¹⁴¹.

Під час вилучення розкладки в українських регіонах хліб забирали навіть із комнезамівських фондів. Зокрема, в липні 1921 р. радянське керівництво Запорізької губернії, повідомляючи ЦК КП(б)У про проведену продроботу, зазначало: «По виконанню липневого наряду в Мелітопольському повіті закінчуємо збирати більшу половину фонду комнезамовних. В інших повітах розкладка не дає нічого й у незаможних немає чого брати. Вчора в трьох волостях Мелітопольського повіту спалахнув рух селян. Направлена збройна сила рух заспокоїла, але хліба не взяла. Виходячи з цього, губком вчора вирішив передати центральному комітету, що до 1 серпня ми зможемо дати 150 тис. пудів максимум... із фонду мелітопольських незаможників... У містах ніякого забезпечення немає, внутрішньогубернська потреба, робітників і армії, до 400 тис. пудів в місяць, запасів ніяких»¹⁴². Вже в серпні радянські органи влади Запоріжчини констатували цілковиту відсутність старих запасів зерна у селян¹⁴³.

Наприкінці червня 1921 р. склалася загрозлива продовольча ситуація у Кременчуцькій губернії, в якій були характерні випадки скасування місцевими керівниками продовольчих нарядів без згоди Наркомпроду. 29 червня на засіданні Особкому це питання порушував М. Владіміров. Було ухвалено рішення відсторонити від посад і притягнути до суду голів повітових виконкомів, причетних до цих дій. Зокрема, особливо скрутна ситуація виникла в Олександрійському повіті Кременчуцької губернії, який був вражений посухою. До кінця липня 1921 р. там було «викачано» за хлібною розкладкою 500 тис. пудів (половина від

¹³⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20; Народное хозяйство Украины в 1921 г.... С. 511, 576–577.

¹³⁸ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів... С. 27–28.

¹³⁹ Там само. С. 26.

¹⁴⁰ ЦДАВО України Ф. 2. Оп. 2. Спр. 81. Арк. 63.

¹⁴¹ По Радянських Республіках. Вісті ВУЦВК. 7 липня 1921. Ч. 121. С. 2.

¹⁴² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 33 зв.

¹⁴³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 506. Арк. 17 зв.

запланованого). Оскільки хлібні запаси у селян повіту були фактично вичерпані, інші 50 % розкладки мали надійти у вигляді сплати грошима або іншими продуктами. Для цього було організовано 8 районних і 30 волосних сесій революційних військових трибуналів¹⁴⁴.

У катастрофічному становищі щодо продовольства та посівного матеріалу на липень 1921 р. опинилися регіони Катеринославської губернії. Наприклад, у Михайлівській волості Криворізького повіту майже все збіжжя було конфісковане в рахунок виконання хлібозаготівельних планів та забезпечення армійських формувань. Місцеве населення змушене було закуповувати зерно в інших губерніях. У зверненні волосної влади до Харкова зазначалося, що для порятунку жінок і дітей необхідно доставити у волость 200 тис. пудів продовольства, 50 тис. пудів насіння для посіву озимих і 30 тис. пудів проса, аби пересіяти яріві. У разі відмови, наголошувалося, що земля оброблюватися не буде й населення зіштовхнеться із голодом¹⁴⁵.

Висновки. Отже, прагнення комуністичного режиму отримати значні обсяги збіжжя для утримання та зміцнення своєї влади, а також реалізації соціально-економічних і військово-політичних планів, штовхали його до перманентного репресивного вилучення зернових у економічно ослаблених регіонах України. Вплив більшовицької продовольчої диктатури особливо відчутним і масштабним став у час хлібозаготівельної кампанії 1920/1921 р., до кінця якої українські продовольчі ресурси, передовсім степових зернопродукуючих губерній, були до межі виснажені. Водночас левову частку українського хліба забирали численні червоноармійські частини, які займалися безсистемним грабунком селянських господарств для самозабезпечення. У селян практично не лишилося старих запасів зерна, що в умовах сильної посухи весни–літа 1921 р. та неврожаю прирікало їх на неминучий голод. Загостренню цієї ситуації сприяли подальші насильницькі стягнення компартійно-радянською владою продродатку й вивезення зерна за межі України. Таким чином, репресивна хлібозаготівельна політика більшовиків у 1920–1921 рр. була однією з головних неприродних (штучних) причин виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні.

References

1. Badmayeva, Ye. (2010). Golod v Nizhnem Povolzh'ye v 1921 i 1933 gg. [Famine in the Lower Volga Region in 1921 and 1933]. *Novyy istoricheskiy vestnik*. № 26. 47–59. [in Russian].
2. Baykyenich, D. (2021) Masovyy shtuchnyy holod 1921–1923 rokov ta pytannya eksportu ukrayinskoho zbizhzhya [The mass man-made famine of 1921–1923 and the issue of Ukrainian grain exports]. *Ukrayinskyi selyanyn*. Vyp. 25. 87–93. [in Ukrainian].
3. (1996). Bol'shevistskoye rukovodstvo. Perepiska. 1912–1927. Sbornik dokumentov [Bolshevik leadership. Correspondence. 1912–1927. Collection of documents]. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
4. Borinevich, A. (1920). Proizvodstvo i raskhod khlebykh produktov v Odesskoy gubernii v 1920 g. [Production and consumption of bread products in Odessa province in 1920]. *Statisticheskii vestnik (oktyabr'–dekabr')*. *Pereodicheskiy organ Odesskogo gubernskogo statisticheskogo byuro*. [in Russian].
5. (1986). Dekrety Sovetskoj vlasti. Dekabr' 1920 g. – yanvar' 1921 g. [Decrees of Soviet power. December 1920 – January 1921]. Moskva: Politizdat. T. XII. [in Russian].
6. (2004). Dekrety Sovetskoj vlasti. Iyun' 1921 g. [Decrees of Soviet power. June 1921]. Moskva: ROSSPEN, T. XVI. [in Russian].
7. (2006). Dekrety Sovetskoj vlasti. Ijul' 1921 g. [Decrees of Soviet power. June 1921]. Moskva: ROSSPEN. T. XVII. [in Russian].
8. (1993). Holod 1921–1923 rokov v Ukrajini. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [The Famine of 1921–1923 in Ukraine. Collection of documents and materials]. Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

¹⁴⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 54.

¹⁴⁵ ЦДАВО України, Ф. 2, Оп. 2, Спр. 134, Арк. 71–72.

9. (2007). Holodomory v Ukrayini: Odeska oblast (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Doslidzhennya, spohady, dokumenty [Holodomors in Ukraine: Odesa region (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Research, memoirs, documents]. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
10. Khoroshun, B. (1999). Prodovolcha polityka v Ukrayini v 1920–1930-kh rokakh: 07.00.01. Istoriya Ukrayiny. Avtoref. dys. d-ra istor. nauk [Food Policy in Ukraine in the 1920s and 1930s: 07.00.01. History of Ukraine. PhD thesis]. Kyiv. KNU im. Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].
11. Kornovenko, S. (1999). Podatkova polityka radyanskoyi vlady v ukrayinskomu seli u vidbudovchyy period (1921–1925 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Tax policy of the Soviet government in the Ukrainian village in the reconstruction period (1921–1925): PhD in History: 07.00.01]. Cherkaskyy derzh. un-t im. Bohdana Khmelnytskoho. Cherkasy. 173 s.
12. Kucher, V., Shchebetuk, N., Hloba, O. (1921). Prodovolcha dyktatura bilshovytskoho rezhymu – zasib orhanizatsiyi holodu v Ukrayini (1921–1923 rr.) [The food dictatorship of the Bolshevik regime as a means of organising famine in Ukraine (1921–1923)]. *Etnichna istoriya Ukrayiny*. Vyp. 65. S. 72–80. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.65.08>
13. Kulchytskyy, S., Movchan, O. (1993) Nevidomi storinky holodu 1921–1923 rr. v Ukrayini [Unknown pages of the famine of 1921–1923 in Ukraine]. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny AN Ukrayiny. 70. [in Ukrainian].
14. (2000). V. I. Lenin. Neizvestnyye dokumenty. 1891–1922 gg. [Lenin. Unknown documents. 1891–1922]. Moskva: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN). [in Russian].
15. Lenin, V. (1969). Polnoye sobraniye sochineniy [The Complete Works]. Moskva: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. T. 36, T. 37 [in Russian].
16. Lenin, V. (1981). Polnoye sobraniye sochineniy [The Complete Works]. Moskva: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. T. 41. [in Russian].
17. Lenin, V. (1970). Polnoye sobraniye sochineniy [The Complete Works]. Moskva: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. T. 42, T. 43, T. 52 [in Russian].
18. (1932). Leninskiy sbornik [Lenin's Compendium]. Moskva: Partiynoye izdatel'stvo. T. 20. [in Russian].
19. Markova, S., Baykyenich, D. (2021). Pochatok masovoho holodu 1921–1923 rr. v Ukrayini: sotsialno-ekonomichni prychny [The beginning of the mass famine of 1921–1923 in Ukraine: socio-economic causes]. *Masovyy shtuchnyy holod 1921–1923 rr. (do sotykh rokovyn): materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (30 veresnya 2021 r.)*. Vyshhorod: PP Serhiychuk M. I. 45–56. [in Ukrainian].
20. Movchan, O. (2000). Pershyy holod v radyanskyi Ukrayini (1921–1923 rr.) [The first famine in Soviet Ukraine (1921–1923)]. *Veselova O.M., Marochko V.I., Movchan O.M. Holodomory v Ukrayini, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlochyny proty narodu*. Kyiv; Nyu-York: Vyd-vo M.P. Kots. S. 15– 84. [in Ukrainian].
21. Narodnoye khozyaystvo Ukrainy v 1921 g.: otchet Ukrainskogo ekonomicheskogo soveta Sovetu Truda i Oborony [National economy of Ukraine in 1921: Report of the Ukrainian Economic Council to the Council of Labour and Defence]. Kharkiv: 4-ya gosudarstvennaya tipografiya, 1922. [in Russian].
22. (1922). Naseleniye Nikolayevskoy gubernii po dannym perepisi 1920 g. [Population of Nikolaev province according to the 1920 census]. *Statistika Ukrainy*. Seriya 1. Demografiya. Tom 1. Vyp. 4. Khar'kov: 4-ya Gosudarstvennaya Tipografiya.
23. Payps, R. (2005). Russkaya revolyutsiya. V 3-kh kn. Kn. 3. Rossiya pod bol'shevikami. 1918–1924 [Russian Revolution. Russia under the Bolsheviks. 1918–1924]. Moskva: Zakharov. [in Russian].
24. Polyakov, V. (2007). Golod v Povolzh'ye: pervyy opyt gosudarstvennoy pomoshchi v 1921 g. [Famine in the Volga region: the first experience of state aid in 1921]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya 4. Vip. 12. 18–32. [in Russian].
25. Revehuk, V. Bilshovytska prodovolcha rozkladka v Ukrayini (1919 – persha polovyna 1921 rokiv) [Bolshevik food rationing in Ukraine (1919 – first half of 1921)]. [in Ukrainian]. Retrieved from: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-v-ukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34>.

26. Serbyn, R. (1993). Dokumenty pro vyviz za kordon ukrayinskoho zbizhzhya pid chas holodu 1921–1923 rr. [Documents on the export of Ukrainian grain abroad during the famine of 1921–1923]. *Ukrayinskyy arkhеоhrafichnyy shchorichnyk. Nova seriya*. Vyp. 2. Kyiv. S. 308–313. [in Ukrainian].
27. Serbyn, R. (1992). Holod 1921–1923 i ukrayinska presa v Kanadi [The Famine of 1921–1923 and the Ukrainian Press in Canada]. Toronto; Kyiv: Ukrayinskyy doslidnytskyy i dokumentalnyy tsentr. 704 s. [in Ukrainian].
28. Serhiychuk, V. (2006). Ukrayinskyy khlib na eksport: 1932–1933 rr. [Ukrainian bread for export: 1932–1933]. Kyiv: PP Serhiychuk M.I. 432 s. [in Ukrainian].
29. Shyshko, O. (2019). Politychnyy teror bilshovytskoyi vlady v Odeskiy huberniyi (sichen 1918 r. – berezen 1922 r.) [Political terror of the Bolshevik authorities in the Odesa province (January 1918 – March 1922)]. Odesa: Osvita Ukrayiny. 340 s. [in Ukrainian].
30. (1943). Sobraniye uzakoneniy i rasporyazheniy pravitel'stva za 1919 g. Upravleniye delami Sovnarkoma SSSR [Collection of Government Decrees and Orders for 1919. Management of the USSR Council of People's Commissars]. Moskva. [in Russian].
31. Spokuta [Atonement]. Almanakh. № 8–9: Holodomory na Zaporizhzhzi (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 rr.): Statti, dokumenty, spohady. [in Ukrainian] Retrieved from: http://history.org.ua/LiberUA/spokuta8_2008/spokuta8_2008.pdf
32. Strizhkov, Yu. (1973). Prodovol'stvennyye otryady v gody grazhdanskoy voyny i inostrannoy interventsii. 1917–1921 gg [Food detachments during the Civil War and foreign intervention. 1917–1921]. Moskva: Izdatel'stvo nauka. [in Russian].
33. Strumilin, S. (1958). Na planovom fronte. 1920–1930 gg. [On the planned front. 1920–1930s]. Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
34. Vladimirov, M. (1921) Udarnyye momenty prodovol'stvennoy raboty na Ukraine [Striking moments of food work in Ukraine]. Khar'kov: Izdaniye Inform.-Idz. Otd. Narkomproda USSR [in Russian].
35. Yubkin, V. (1961). Zdiysnennya prodovolchoyi polityky na Ukrayini (hruden 1919–1920 pp.) [Implementation of food policy in Ukraine (December 1919–1920)]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal*. № 1. 21–30. [In Ukrainian].
36. (1921). Zbir zakoniv i rozporyadzhen robitnycho-selyanskoho uryadu Ukrayiny za 1921 r. [Collection of laws and regulations of the workers' and peasants' government of Ukraine for 1921]. Kharkiv: Vyd. Narod. Komisariata Yustytsiyi. CH. 3. [in Ukrainian].
37. Zbirnyk uzakonen ta rozporyadzhen Vseukrayinskoho revolyutsiynoho komitetu za 1919–1920 roky [Collection of laws and regulations of the All-Ukrainian Revolutionary Committee for 1919–1920]. Kharkiv: Shosta radyanska drukarnya, 1921. CH. 23. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 05.09.2023
Схвалено до друку / Accepted: 11.12.2023

УДК 94:[323.27::63-051:39(=161.2)]«19»(477.4/.5)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-93-106

Igor Farenii

*Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department
of Archeology and Special Branches of Historical Science,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>
e-mail: farenii_igor@ukr.net*

THE PEASANT REVOLUTION IN TRANSDNIEPER UKRAINE IN THE FIRST DECADES OF THE 20TH CENTURY: ETHNO-CULTURAL ASPECTS

Abstract. *The purpose of the article is to reveal the forms of socio-political revolutionary behavior of the peasantry, determined by ethno-cultural features and connected with the solution of the national question in Transdnieper Ukraine.*

Methodology. *The article provides an attitude to the concept of the peasant revolution of the first decades of the 20th century as reliable. The essence of the concept is to consider the peasantry as an independent socio-political force, not subject to other social layers and political parties. Since the question of the interaction of the peasant revolution with the Ukrainian national revolution arose in the scientific literature, this circumstance called for the presented article. In the process of researching the raised problem, the provisions of the theory of the peasant revolution of L. Kritzman about the objectivity of the process of acquiring a national character by the revolutionary struggle of the peasantry, overcoming during the revolution the national oppression of the peasantry by ethnic composition are taken into account.*

Scientific novelty. *The presented article proves the influence of the ethno-cultural features of the Ukrainian peasantry on its political behavior, which was manifested in the use of historical traditions of armed struggle, the idea of its ethno-territorial space, which should be protected, and the awareness and defense of its own cultural features. The conclusion is proposed that in the conditions of social cataclysms, each of the socio-political forces carries out revolutionary transformations in accordance with their own aspirations, and the peasant revolution is separate from the Ukrainian revolution of the complex revolutionary process of the first decades of the 20th century.*

Conclusions. *A layer with conscious ethnicity and readiness to protect national interests and ethnic territory emerged from among the Ukrainian peasantry. The peasant revolution independently resolved the national issue and was not a direct component of the struggle for the Ukrainian People's Republic, was not part of the historical phenomenon known as the Ukrainian revolution. In the conditions of the revolutionary events of the beginning of the 20th century each of the socio-political forces carried out revolutionary transformations in accordance with their own ideas and programs. The policy of Ukrainization implemented in the post-revolutionary period should be considered a direct consequence of the peasant revolution. At the same time, the ethno-cultural characteristics of the peasantry turned out to be insufficient for national unity and the formation of authorities corresponding to the interests of the peasantry.*

Keywords: *Ukrainian peasantry, ethno-cultural features, national question, peasant revolution, Ukrainian revolution, Transdnieper Ukraine, the 20th century.*

Ігор Фареній

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний
університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>
e-mail: farenii_igor@ukr.net*

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХХ ст.: ЕТНОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ

Анотація. *Мета статті полягає у виявленні форм соціально-політичної революційної поведінки селянства, зумовлених їх етнокультурними рисами та пов'язаних із вирішенням національного питання в Наддніпрянській Україні.*

Методологія. Стаття передбачає ставлення до концепції селянської революції перших десятиліть ХХ ст. як достовірної. Сутність концепції полягає в розгляді селянства як самостійної соціально-політичної сили, непідвладної іншим суспільним прошаркам та політичним партіям. Оскільки у науковій літературі постало питання про взаємодію селянської революції з українською національною революцією, то ця обставина й покликана представити статтю. Під час дослідження порушеної проблеми беруться до уваги положення теорії селянської революції Л. Крицмана про об'єктивність процесу набуття революційною боротьбою селянства національного характеру, подолання у ході революції національного гніту щодо селянського за складом етносу.

Наукова новизна. Представлена стаття доводить вплив етнокультурних рис українського селянства на його політичну поведінку, який проявився у використанні історичних традицій збройної боротьби, в уявленні про свій етнотериторіальний простір, який потрібно захищати, та в усвідомленні й обстоюванні власних культурних особливостей. Також пропонується положення, що в умовах соціальних катаклізмів кожна з соціально-політичних сил здійснює революційні перетворення відповідно до власних прагнень, і селянська революція становить окремий від української революції складник революційного процесу перших десятиліть ХХ ст.

Висновки. У середовищі українського селянства проявився прошарок з усвідомленою етнічною належністю та готовністю до захисту національних інтересів і етнічної території. Селянська революція самостійно вирішувала національне питання і не становила безпосередню складову боротьби за Українську Народну Республіку, не була частиною історичного явища відомого під поняттям Української революції. В умовах революційних подій початку ХХ ст. кожна з соціально-політичних сил здійснювала революційні перетворення відповідно до власних уявлень і устремлінь. Політику українізації, здійснену у пореволюційний період, є підстави вважати безпосереднім наслідком селянської революції. Водночас етнокультурні характеристики селянства виявилися недостатніми для загальнонаціонального єднання та формування органів влади, відповідних до інтересів селянської верстви.

Ключові слова: українське селянство, етнокультурні риси, національне питання, селянська революція, українська революція, Наддніпрянська Україна, ХХ ст.

Постановка проблеми. В останні десятиліття теоретико-методологічний інструментарій дослідження революційної епохи столітньої давнини поповнився концепцією селянської революції. Сутність останньої полягає в розгляді селянства в революційних подіях початку – першої третини ХХ ст. як самодостатньої соціально-політичної сили, непідвладної іншим суспільним прошаркам та політичним партіям. За умов визнання явища селянської революції в Україні як історичної реальності об'єктивно постало питання про її співвідношення чи взаємодію з етнокультурними рисами українського селянства, процесами боротьби українського народу за національне визволення, з українською національною революцією. Ця проблема знаходила свій аналіз ще у 1920-х рр. у дослідженнях академіка М. Яворського¹, а також у сучасних наукових працях О. Абразумової, Н. Ковальової, П. Коріненка, С. Корновенка та ін.² Підходи названих дослідників минулого і сучасності загалом передбачають бачення селянської революції як самої суті української революції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наші часи першими питання про співвідношення концепції селянської і української революції порушили Г. Капустян і С. Корновенко. Г. Капустян вказує, що «Українська революція 1917–1920 рр. певним чином

¹ Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили. *Червоний шлях*. 1927. №2. С. 108–134; Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції, її історичні основи та рухові сили (Продовження). *Червоний шлях*. 1927. №4. С. 93–116.

² Абразумова О., Корновенко С. Соціально-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси: Черк. нац. ун-т, 2017. 190 с.; Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2020. 40 с.; Коріненко П. Історія українського селянства. Тернопіль: вид. відділ ТНПУ, 2014. 296 с.; Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. 522 с.

співпадає у часі з селянською революцією 1902–1922 рр.» і водночас стверджує, що «Махновщина – невід’ємна складова Української революції ...». «Повстанці-махновці, – цитує Г. Капустян один із документів махновського руху, – борються за повну самостійність і свободу України»³. Тобто, вчена-історик, очевидно, розглядає селянську та Українську революції як єдиний процес чи явище. Винятком стають лише хронологічні періоди, в яких українська революція не відбувалася.

С. Корновенко стверджує, що «рушійною силою Української революції було селянство» і ця обставина дала йому підстави говорити про «селянський характер» цієї революції і назвати її «Українська селянська революція». Остання, за висновками історика, як можна судити із змісту наукового тексту, була наймасштабнішою і визначальною тенденцією революційного процесу, на фоні якої інші події громадсько-політичного життя мають фрагментальний чи локальний статус. Адже С. Корновенко вказує, що «саме на тлі Української селянської революції у 1917–1921 рр. розгорталися інші революції – соціальні, політичні, національно-демократичні тощо»⁴.

Така позиція С. Корновенка підтримана групою дослідників самодіяльних селянських територіальних формувань періоду 1917–1921 рр. і викладена в їхній колективній праці, присвяченій «селянському республікотворенню»⁵. З таких же концептуальних позицій С. Корновенко разом із О. Абразумовою розглядають питання соціально-політичної активності селянства у 1920-х рр.⁶

Дещо інший підхід до проблеми взаємодії Української революції та селянської пропонує П. Коріненко. Його погляд на селянську революцію засвідчує її самостійність чи автономність тією чи іншою мірою щодо Української революції. Вчений говорить, що «Аграрна революція ... відбувалася в роки Української революції»⁷, а також про те, що селянські повстанські формування «боролися проти усіх влад, які обмежували їхні права»⁸ – тобто, становили самодостатній революційний потік серед інших політичних сил, що вийшли на арену в ті буремні роки.

Внаслідок такої історіографічної ситуації, виникнення проблеми пояснення характеру взаємодії та існування в одному часі революції Української та селянської в порядку обговорення і дискусії автор статті пропонує власний підхід до питання про зв’язок селянської революції з етнокультурним життям українців.

Мета представленої публікації полягає у виявленні форм соціально-політичної революційної поведінки селянства, що були зумовлені їх етнокультурними рисами та пов’язані з вирішенням національного питання в Наддніпрянській Україні.

Методологічні застереження і теоретичні засади дослідження. Зміст і аргументація статті передбачає ставлення до концепції селянської революції як достовірної. Водночас дані, наведені у статті, положення і висновки представленої роботи становлять пізнавальний ресурс для науковців, що досліджують питання історії селянства та революційних перетворень.

³ Капустян Г. Махновщина через призму селянської та української революцій. *Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби: зб. наук. праць*. Київ; Черкаси: Зоря, 2014. С.155, 180.

⁴ Корновенко С. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин: зб. наук. праць*. 2014. Вип.14. С. 145.

⁵ Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П’янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2019. С. 162.

⁶ Абразумова О., Корновенко С. Соціально-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси: Черк. нац. ун-т, 2017. С. 37.

⁷ Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 82.

⁸ Коріненко П. Історія українського селянства. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2014. С. 101.

Під час дослідження порушеної проблеми автором статті взято до уваги положення теорії селянської революції Л. Крицмана про об'єктивність процесу набуття революційною боротьбою селянства національного характеру, подолання у ході революції національного гніту щодо селянського за складом етносу і вирішення національного питання⁹.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи проблему взаємозв'язку селянської революційності з етнокультурними чи національними характеристиками українського селянства, не доводиться сподіватися на високий ресурс його етнічного самоусвідомлення. За твердженням провідного сучасного дослідника соціокультурного розвитку українського селянства О. Михайлюка, «селянство, будучи носієм етнічних особливостей, не могло їх відрефлектувати, самостійно виробити національну свідомість»¹⁰. До того ж, вчений вважає, що «саме по собі селянство не здатне на революцію – ні на соціальну, ні на національну, та, власне, вона йому й не потрібна»¹¹. Інший дослідник селянського соціокультурного ества – Ю. Присяжнюк дещо стриманіше, але також вказує «на мізерність потенціалу усвідомлення самим простолюдом сутності, мети, завдань національного руху, свого місця в цьому процесі»¹².

На такому фоні наукових набутоків, не ставлячи під сумнів висновки про наявність в українського селянства перших десятиліть ХХ ст. якостей етнографічної маси, дозволимо щодо суб'єктності селянської революції в розв'язанні національного питання, зв'язку революційної боротьби з етнокультурними рисами землеробського загалу висловити наступні положення, які нижче будуть належно підтвержені фактичним матеріалом. Етнокультурне ество селянської революційної боротьби перших десятиліть ХХ ст. проявилось в декількох формах: у відчутті приналежності до свого етносу, до своєї, так скажемо, «рідної землі» – в уявленні про існування власного етнотериторіального простору, який потрібно захищати, та мобілізації історичних традицій соціально-політичної активності, започаткованих предками.

Існують належні підстави не сильно розчаровуватися в національних почуттях українських землеробів, які, очевидно-таки, мали місце і потенціал, адже збереглися переконливі свідчення про їх існування. Необхідно зважити на твори Матвія Яворського, який, крім історика, був ще й авторитетним сучасником відповідних подій. Він стверджував, що на початку ХХ ст. «лозунг: ... політична автономія України ... підхопила вся маса сільських споживчих підприємств»¹³. У процесі революційної боротьби в 1905–1907 рр. маємо виразні прояви ідентифікації та обстоювання селянством не лише, так скажемо, своїх, а, що важливіше, загальноукраїнських національних інтересів. Національні почуття добре проявилися під час роботи Державної Думи Російської імперії. Так, мешканці села Туровки Київської губернії своєму обранцю-селянину А. Грабовецькому дали письмовий наказ, зміст якого засвідчив їх уявлення про свою національність і належність до країни, в якій живуть. «Ми впевнені, що Ви будете вірним і рідним сином України», – зазначали селяни. А мешканці навколишніх сіл міста Канева склали наказ депутатам Державної Думи на могилі Тараса Шевченка. Землероби вимагали «звільнити всіх наших героїв-

⁹ Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. С.33, 68, 231.

¹⁰ Михайлюк О. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): соціокультурні трансформації: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ: ДП Друкарня ДНУ, 2009. С.23.

¹¹ Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С. 288.

¹² Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. С. 514.

¹³ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Випуск третій: В суперках імперіялізму. Харків: Державне видавництво України, 1925. С. 10.

борців за народ, яких вороги народу піддали нестерпним мукам, гноять по тюрмам і каторгам»¹⁴.

Діяльність селян-депутатів у Державній Думі засвідчує їх тісний зв'язок з домінуючими ідейними тенденціями тодішніх українських національних сил. Так, у другому складі Думи селянські обранці з України спочатку пристали до «трудої групи». Однак, переконавшись, що керівництво цієї фракції не переймається українськими проблемами, залишили її. Символічно, що після цього депутати, обрані в Україні, припинили своє членство в усіх фракціях, що були сформовані за партійними ознаками, і 24 травня 1907 р. із міжфракційної української парламентської громади офіційно створили самостійну українську фракцію¹⁵.

Національні почуття селянства проявлялися і під час масових виступів проти влади і поміщиків. У 1905 р. у селах Сумського повіту на Харківщини мешканці вимагали створення українських шкіл та української гімназії у Сумах¹⁶. У 1906 р., за твердженням М. Яворського, «відбувається в Полтаві Всеукраїнський з'їзд заможного селянства, що виносить резолюцію, домагаючися автономії для України»¹⁷.

Перші десятиліття ХХ ст. були епохою інтенсивного оновлення суспільного життя, яке не могло не призвести до глибоких зрушень і у сфері національного розвитку. Діяльність громадських об'єднань, поширення шкільництва і преси, трудова міграція в межах Російської імперії, а також умови Першої світової війни, що зумовили широкі контакти українського селянства різних регіонів та представниками інших народів, зумовили перелом в самоідентифікації землеробів. 1917 р. вилився у консолідовану позицію селян-землеробів щодо національних проблем. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся 28 травня – 2 червня 1917 р., засвідчив не лише етнічну самоідентифікацію, а й національно-політичне обличчя українського селянства. З'їзд висловився за «встановлення в Росії федеративно-демократичної республіки з національно-територіальною автономією України», за те, «щоб у нас на Україні всі громадські інституції і самоврядування були негайно українізовані», «щоб наука по школах од нижчої до вищої з осені біжучого року велась на українській мові», і щоб «попечителями шкільних округів та їх помічниками були на Україні тільки українці». При цьому селянський форум присвятив себе й міжнародним питанням, українським землям за межами Росії, заявив про українську належність земель Донбасу та про права українців за кордонами України¹⁸. Не дивно, що й на Першому Всеросійському з'їзді селянських депутатів, який також пройшов у травні 1917 р., відбувся «виступ українських делегатів з декларацією щодо національного питання»¹⁹.

Питання національного розвитку порушувалося селянством й на інших представницьких форумах і зібраннях та органах врядування: на місцевих селянських з'їздах, у радах селянських депутатів, тощо. Загалом хлібороби вимагали надання Україні широких автономних прав у складі Російської республіки. Такою позицією, зокрема, відзначилися Книжковецька рада селянських депутатів Подільської губернії, Сахновщинська волосна рада селянських депутатів Полтавської губернії, Харківський

¹⁴ Spectator. На Украине. *Украинский вестник*. 1906. № 2. С. 124–127.

¹⁵ Коник О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. С. 20–21.

¹⁶ Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. С. 61.

¹⁷ Яворський М. Історія боротьби клясів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій партійній школі. [Харків]: Всеукраїнське державне видавництво, 1921. С. 8.

¹⁸ Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ: Поліграф. д-ця Ін-т історії України НАН України, 1992. С.14, 20, 25–26, 34.

¹⁹ Шестаков А. Борьба пролетариата и его партии за союзника – крестьянство – в революции 1917 г. *Историк-марксист*. 1932. Т. 4–5 (26–27). С. 76.

губернський з'їзд селянських депутатів, Харківська губернська рада селянських депутатів, Єфремівська рада селянських депутатів Харківської губернії та багато інших²⁰. За висновками дисертації, спеціально присвяченої селянським виступам у 1917 р., «Маси селян визнали Центральну Раду крайовим органом влади, а головною умовою підтримки Тимчасового уряду висунули визнання ним Центральної Ради. Активно виступило селянство також проти поділу України на частини згідно Інструкції Тимчасового уряду», і схвалювало «III Універсал, проголошення УНР й поширення юрисдикції Генерального секретаріату на дев'ять українських губерній». І що досить важливо, відбувалося все це, за твердженнями автора дисертації, під впливом українських політичних партій²¹.

Звичайно, що настрої, які панували на селянських з'їздах та інших форумах і в самоврядних органах, селянських сходах і взагалі у свідомості землеробів, формувалися не без впливу партійно-інтелігентських сил та відповідного оформлення представниками останніх рішень. Та й селян, що потрапляли на різноманітні представницькі заходи, що репрезентували ставлення до національних питань, очевидно, не можна віднести до пересічних землеробів. Це та обставина, яка у гіперболізованому вигляді знайшла відображення у творах М. Яворського у фразі: «Селянство заховується поки що невиразно, одні сільські глитаї і сільська інтелігенція організують націоналістичні Спілки і підпирають Ц. Раду»²². Однак, які б зовнішні впливи на селянство не були, так чи інакше, події революції уявлення землеробів про свою етнічну належність, особні етнокультурні інтереси, щонайменше, засвідчують.

У революційній боротьбі селянства реалізовувався національний характер українців. Про сукупність його проявів у бурхливих подіях початку ХХ ст. фахово висвітлено в дисертації В. Лозового. Вчений, зокрема, вказував, що в умовах революції «Для селянської свідомості особливу притягальну силу мав «козацький ідеал»»²³. Мусимо підтвердити справедливості такого висновку: українські хлібороби перших десятиліть ХХ ст. у своїй боротьбі реалізовували столітні, очевидно не вповні усвідомлені, традиції соціальної поведінки та своїх уявлень і устремлінь. М. Покровський вказував на генетичний зв'язок махновщини з революційними подіями перших років століття. Він звернув увагу на «співпадіння селянської революції 1905 р. і махновщини в тих же самих місцях». «... ті повіти Катеринославської, Харківської і Полтавської губерній, які були театром дій махновщини, – це повіти самого яскравого руху 1905 р. Самий яскравий рух 1905 р. і махновщина відбулися на одній і тій же території ...», – відзначав вчений²⁴. Сучасні дослідники селянських республік також вказують, що «на вістрі селянської революційності у 1917–1921 рр. були ті ж самі села, що і у 1902–1907 рр.»²⁵.

Однак, насправді процес селянської революційності має значно глибше коріння. Сучасний історик Д. Архірейський відзначає, що сільські населені пункти, які виступали головними осередками махновщини, у давні часи «не були панськими, а їх мешканці і на початку ХХ ст. пам'ятали про свій козацький родовід»²⁶.

²⁰ Хміль І. Трудяче селянство України в боротьбі за владу Рад. Київ: Наукова думка, 1977. С. 30.

²¹ Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ: Науковий світ, 2003. С. 8–9, 11.

²² Яворський М. Історія боротьби клясів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій партійній школі. [Харків]: Всеукраїнське державне видавництво, 1921. С. 9.

²³ Лозовий В. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2010. С. 18–19, 26 та ін.

²⁴ Покровський М. [Виступ без назви в обговоренні доповіді С.М.Дубровського «Крестьянство в революции 1905 г.». 20 листопада 1925 р.]. *Историк-марксист*. 1926. Т. I. С. 269.

²⁵ Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П'янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2019. С. 165.

²⁶ Архірейський Д. Аграрні передумови махновського руху (до проблеми земельних відносин та диференціації селянства Південної України у переддень революції 1917 р.). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ: Стандарт-Сервіс, 2014. С. 69.

Козацькі традиції були загальним фоном політичної поведінки селянських мас і проявляли себе не лише в межах махновщини. До вже сказаного додамо, що козацьке єство селянського повстанства мобілізувало й такі його глибинні риси, як символічно-ритуальні функції зброї, що проявлялося у визначенні за допомогою озброєння статусу повстанця та використанні її у процедурі поховання загиблих. У середовищі повстанців достойною смертю вважалася загибель у бою зі зброєю в руках. Зброя була елементом поховального обряду. Виступала вона й символом особливих відносин між повстанцями, нею обмінювалися на знак побратимства²⁷.

Зв'язок селянської політичної поведінки з історичними традиціями був цілком очевидним для сучасників революції. Високопоставлений чекіст Б. Козельський, говорячи про причини результативного опору більшовицькій владі повстанців Холодного Яру, відзначав, що така ситуація не в останню чергу зумовлена історією місцевості. «Через свою ... своєрідну романтику, зіткану з пережитків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю», – вказував він. У Холодному Яру «кожний шматок землі, кожне село й хутір – пам'ятник гайдамаччини», – відзначав Б. Козельський²⁸.

Не стане зайвим навести спогади очевидця про враження від настроїв і порядків в іншому повстанському осередку, які наочно і яскраво засвідчують у землеробів реанімацію козацького характеру життя. Засідання з'їзду представників партизанських загонів «Мошенського району» на Київщині* наприкінці 1919 р., на якому вирішувалося питання про підтримку тієї чи іншої влади, за словами очевидця, «нагадувало Запоріжжя і раду козаків Січі, несло чимось середньовічним від зброї, від людей, одягу і усієї обстановки; здавалось, зібралася вольниця, що обговорювала план своїх набігів». Ця «вольниця» виявилася, як і колись їх предки козаки, цілком пристосованою до воєнної справи. «... іменем повсталих мобілізувалося усе здатне до використання зброї чоловіче населення». Очевидець вказував, що в селі Мошни після відповідного сигналу «на протязі півгодини ... батальйон підходив до штабу, представляючи справжню військову частину з суворою дисципліною». «У випадку тривоги з'являвся також увесь рухомий склад: коні, підводи та ін.»²⁹.

Селянська революція мобілізувала усі культурні надбання національного характеру українського селянства, які були цілком очевидними, їхні прояви не потребували глибокого занурювання у зміст подій, щоб побачити козацьке обличчя селянської поведінки.

Селянська революційна боротьба послідовно виявляла і, так би мовити, «злиття» з національним простором. Так, у випадках підтримки радянської влади українські селяни одночасно ставили безкомпромісні вимоги, що підтверджувалися такою ж радикально рішучою поведінкою. Вони категорично відмовлялися воювати за межами України. Цікавий випадок щодо відповідної поведінки наводив у 1919 р. на той час завідувач відділом зовнішніх зносин закордонного ЦК Української Комуністичної партії (боротьбистів) Г. Грінко у листі до В. Леніна. У результаті наближення армії А. Денікіна, повідомляв він, у Радомишльському повіті було оголошено мобілізацію, до якої селяни поставилися з розумінням. Однак, як тільки з'ясували, що служити доведеться не на території України, «десь у районі Овруча усі розбіглися і рознесли по навколишнім селам ... звістку – Денікін у декількох верстах від наших сіл, а нас везуть у Великоросію ...». На наступний етап мобілізації до Червоної армії «населення вже не пішло», «молодь повтікала у навколишні ліси». Водночас воювати селяни не відмовлялися. Казали, що вони «українські більшовики

²⁷ Зозуля Н. Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (1918–1922 рр.) за спогадами старшин армії УНР: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси: Ант, 2018. С. 11, 16.

²⁸ Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюри (петлюрівське повстанство). Харків: Державне видавництво України, 1927. С. 75.

* Район навколо села Мошни, нині – Черкаської області.

²⁹ Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкащине (Воспоминания о 1919 годе). *Летопись революции*. 1927. №2 (23). С. 98–99, 101.

... боротьбисти», але не хочуть «їхати до Великої Росії, бо Денікін стоїть ... біля їх сіл», і готові організувати «загін української червоної армії»³⁰.

Такі ситуації різко розводили русла селянської революції й «всеросійської» пролетарської. Остання вдавалася до силових методів впливу на селянство. Мобілізації забезпечувалися шляхом взяття «у якості заручників літніх людей», потенційно небезпечні елементи фізично знищувалися навіть у цілком радянському середовищі. Г. Грінько із великим занепокоєнням повідомляв В. Леніну, що один з командирів Червоної армії зазнав покарання тільки через своє українське походження. «... Комусь знадобилася «ліквідація» популярного і здібного червоного командира, треба гадати, тільки тому, що він говорить по українському і називається боротьбистом», – писав Г. Грінько³¹. Інший високопоставлений діяч УКП(б) – також член закордонного ЦК Г. Клунний – з цього ж приводу вказував Леніну, що прирештя більшовицької влади – це «диктатура невігласів прибульців-авантюристів», яка «відштовхнула місцеві комуністичні сили і ... нічого не дала позитивного. Далі – повстання». У відповідь – «Радянська влада палила цілі села, розстрілювала червоноармійців Таращанської дивізії і селянську бідноту», іншим разом – «за постановою загальних зборів ... без всякого суду і слідства ... голосуванням шляхом підняття рук» «розстрілює члена своєї партії (КПУ) ...», тільки за те, що він заявив про свої українські симпатії». Наприкінці свого листа до В. Леніна Г. Клунний з усією прямою кликав до відвертості. «Я запитую Вас, як керівника революції в Росії ... Чи буде знову завоювання України ...?» – писав він до більшовицького лідера³².

Така кривава взаємодія і з'ясування відносин «всеросійської» партії більшовиків та революціонізованих українських селян і виразників їхніх інтересів (у конкретному випадку – в особі партії боротьбистів) проявляє цілком усвідомлену належність землеробів до конкретного етносу та своєї землі-батьківщини і водночас сприйняття більшовиками селянства як цілком оформленого національного тіла.

Не стане зайвим показати приклади власне селянських роздумів щодо проблем національного буття в ті важкі часи. За даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У, станом на жовтень 1919 р. українські селяни «приходу радянських військ з Росії бояться як вогню», але водночас «мріють про «своїх» більшовиків». Також у середовищі селянства «популярна ідея про об'єднання Петлюри з більшовиками»³³.

Чутливість українських селян до національного питання демонструє спілкування членів Андріївського сільського споживчого товариства на Полтавщині з інструктором губернського союзу кооперативів. Коли останній у розмові з кооперованими землеробами торкнувся питання про політику правлячої більшовицької партії, мовою журналу «Полтавський кооператор» за 1919 р., «підкреслив той небезпечний для здобутків революції погляд, з яким пануюча партія ставиться до національного питання, то збори ... виявили навіть в особі місцевих «більшовиків», що «так воно не піде ... до нас воно не підходить»³⁴.

Національні почуття українських землеробів впродовж революційних подій, очевидно, виявляли тенденцію до поглиблення. Однозначна оцінка щодо цього висловлена, зокрема, у дисертації О. Нестерова. «... селянський повстанський рух, – пише він, – набирає поступово все більше національного змісту й оформився у виразну політичну визвольну боротьбу українського народу»³⁵. У дисертації Н. Зозулі на підставі аналізу спогадів офіцерів Армії УНР

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 43. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 7.

³¹ ЦДАГО України. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 7–8.

³² ЦДАГО України. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 1–3.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

³⁴ Раузів С. На хуторах (Андріївське споживче т-во Демидів. волости Полт. пов.). *Полтавський кооператор*. 1919. №5. С. 30.

³⁵ Нестеров О. Селянський повстанський рух на правобережній Україні (1919 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. С. 10.

констатовано, що більшість селянських повстанських загонів обстоювало «безкомпромісну самостійницьку політичну платформу», і використовували національну символіку – «передовсім жовто-блакитні барви» та урочисту пісню «Ще не вмерла Україна»³⁶.

В одному з аналітичних документів радянської влади за жовтень 1919 р. відзначалося, що селяни, «если выбирают какую-либо из существующих властей, то наименьшим злом крестьянам кажется петлюровская власть»³⁷. Сучасна наукова література відзначає генетичний зв'язок між боротьбою за збереження УНР та процесами соціально-політичної активності селянства у період 1920-х рр. «Проаналізувавши ... «портрет» селянського активіста, – зазначають у своїй статті О. Абразума і А. Морозов, – констатуємо, що помітне місце у розповсюдженні консолідаційного руху відігравали саме учасники Української революції 1917–1921 рр.». Автори зараховують цих «сільських активістів» до «найактивніших агітаторів за створення селянських союзів»³⁸. Домінування «унерівської» течії серед селянських збройних формувань на початку 1920-х рр. констатується в дисертації А. Демартино³⁹. Д. Красносілецький одним із факторів припинення селянством антибільшовицької боротьби на Правобережжі називає «наказ 1924 р. С. Петлюри про розпуск екзильної армії, що остаточно залишило повстанців без будь-якої підтримки та надії на перемогу»⁴⁰. Антикомуністичні повстанські формування в Одеській губернії, за висновками дисертації С. Богана, «мали тісний, налагоджений зв'язок з військовим командуванням та урядом Української Народної Республіки, виконували завдання поставлені ними, взаємодіяли з регулярними військами Армії УНР», очолювалися здебільшого «офіцерами Армії УНР», у підконтрольних районах «повсталіми встановлювалася влада УНР»⁴¹.

Цілком очевидно, що революціонізоване селянство тією чи іншою мірою поєднувало себе політично з Української Народної Республікою. Однак, розглядати селянську революцію як складову політичного руху за збереження УНР було б неправильно. Їй для цього не вистачило дієвих лідерів та послідовності у вирішенні аграрного питання в 1917 р. і по ньому. Можливо, існував шанс на інше, і все було б інакше. Адже «це були часи, – як писав В. Липинський, – для українського Леніна. Леніна ми не знайшли. І в тім уся трагедія Української Республіки ...»⁴². Тому треба погодитися з підходом П. Коріненка, що «українські уряди, і не тільки вони, кожен раз поспішно готували земельне законодавство, яке ... все ж не виконало свого завдання по консолідації селянства», і у підсумку селяни «заключали угоди з різними політичними силами, вели боротьбу проти всіх, хто перешкодив їхній боротьбі за землю»⁴³.

Але наскільки селянсько-повстанський рух був по-справжньому сполучений з боротьбою за збереження Української Народної Республіки рельєфно демонструє позиція щодо цього питання офіцерів Армії УНР. Їхні мемуари засвідчують, що частина унерівського офіцерства взагалі вважала повстанство, за словами присвяченої цій темі дисертації, «вирішальним

³⁶ Зозуля Н. Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (1918–1922 рр.) за спогадами старшин армії УНР: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси: Ант, 2018. С. 12.

³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

³⁸ Абразума О., Морозов А. Громадська ініціатива учасників Української революції в період непу *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси, 2017. Вип. 17. С. 76–78.

³⁹ Демартино А. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1920-ті роки): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 173 та ін.

⁴⁰ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці: Ред.-вид. центр ХНУ, 2007. С. 13.

⁴¹ Боган С. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса: Астропринт, 2003. С. 15 та ін.

⁴² Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Київ; Філадельфія: Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1995. С. 40.

⁴³ Коріненко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2015. С. 260.

чинником поразки українських визвольних змагань». Щоправда, були й «симпатики» селянсько-повстанського руху, а також ті, що «намагалися поглянути на повстанський рух об'єктивно і комплексно»⁴⁴. Однак, так чи інакше, а в поглядах офіцерів Армії УНР селянство з його політичною активністю – явище відсторонене і зовнішнє від справ Української Народної Республіки. Отже, селянська революція була чужою для тих, хто віддавав життя за УНР, і відповідно остання також не стала втіленням селянської революційності.

Зрештою, певна форма і рівень симпатії селянства спостерігалася не лише до Української Народної Республіки. Існувала вона й щодо УСРР. У документах революційної пори можна прочитати, що «серед селян досить популярна ідея радянської влади, більш ніж яка-небудь інша ...» і «молодь однозначно називає себе більшовиками»⁴⁵. Навіть знамените холоднорське формування станом на 1919 р. відзначилося прихильністю до більшовиків, незважаючи на послідовне використання національної символіки – жовто-блакитного прапора – у своїй діяльності. За спогадами авторитетного сучасника – начальника Підпільного центрального штабу червоних повстанців України, який був створений Київським більшовицьким ревкомом, холоднорці «охоче виконували ... наші завдання»⁴⁶.

Державно-політичні симпатії селянства, очевидно, безперспективно розглядати з позицій однополюсності, послідовного тяжіння до певного відомого науці владного режиму. За даними дослідження В. Масненка, українські селяни у 1917–1921 рр. загалом не мали стабільно-послідовної орієнтації на будь-який владний режим. «... селяни як військово-політична сила, – вказує дослідник, – відзначалися дуже мінливими настроями. Вони, як правило, спочатку вітали кожну нову владу, ... пізніше розчаровувалися нею, а в кінці повставали проти неї»⁴⁷. Подібну позицію висловив у дисертації А. Демартино. За його дослідженнями, у роки революції у ряді центральних губерній України селянсько-повстанські формування стояли на анархістських, а інші – на національних з орієнтацією на УНР. Були й формування з невизначеною політичною спрямованістю⁴⁸. С. Корновенко також відзначає нестабільність ставлення селянства до існуючих на той час владних режимів і констатує прихильність українських землеробів навіть до білогвардійської Добровольчої армії⁴⁹.

Невизначеність, або можливо – справжню неактуальність для селянського загалу ставлення до існуючих державно-політичних утворень періоду громадянської війни мусимо підтвердити і у цій статті. Про останнє, зокрема, свідчать документи радянської влади – інформації для членів ЦК КП(б)У. Станом на жовтень 1919 р., за даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У, «селяни ставляться опозиційно до усіх урядів. ... Причини невдоволення одні й ті ж при усіх урядах: беруть хліб, а взамін нічого не дають»⁵⁰.

Оскільки селянська революція була позбавлена свого політичного центру, чи вірніше – не зуміла витворити власну державну владу, то землероби були вимушені обирати серед існуючих державно-політичних режимів. При цьому ставили умови – якщо радянська влада – то «тільки ... без комун, ... і без євреїв». В інформації для членів ЦК КП(б)У за вересень 1919 р. сказано, що «селянство ... за радянську владу ..., але ... спостерігається упередженість проти євреїв, комуністів і взагалі комун». Якщо більшовиків до влади – то

⁴⁴ Зозуля Н. Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (1918–1922 рр.) за спогадами старшин армії УНР: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси: Ант, 2018. С. 8, 14 та ін.

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 6, 88.

⁴⁶ Габинский И. (Каляев). Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине – Полтавщине. *Летопись революции*. 1926. № 2 (17). С. 30.

⁴⁷ Масненко В. Як українські селяни стали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917–1921 рр.). *Український селянин: зб. наук. праць*. 2018. Вип. 18. С. 57.

⁴⁸ Демартино А. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1920-ті роки): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 173 та ін.

⁴⁹ Корновенко С. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин: зб. наук. праць*. 2014. Вип. 14. С. 144.

⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

«своїх» вимагають, або клопочуть «про об'єднання Петлюри з більшовиками»⁵¹. А якщо воювати – то в «українській червоній армії»⁵². На симпатіях до владних режимів позначався і досвід взаємодії з ними та політичні фантазії селян. Так, «у місцевостях, де Петлюра ще не побував ..., – сказано в одному з аналітичних документів ЦК КП(б)У, – ждуть Петлюру». Однак, «де Петлюра давно, ним також невдоволені»⁵³.

Висновки. На загальному фоні етнографічної маси українського селянства певна частина останнього проявляла спроможність до досягнення своєї етнічної ідентичності та активної соціально-політичної позиції, участі у збройній боротьбі, зумовленій набутими етнокультурними рисами. Селянство не приймало застережень проти своїх культурних особливостей, уявляло територіальний простір своєї батьківщини, свідомо чи підсвідомо мобілізувало організаційний та культурно-поведінковий потенціал предків у вирішенні воєнно-політичних проблем.

Етнокультурне єство селянської революції в Україні проявлялося не в сполученні з різними відомими науковою і навчальною літературою режимами влади, чи не лише в ньому, а в самій революційній творчості українських хліборобів. Селянська революція творила революцію національну за власними уявленнями, хоча і в межах загального процесу боротьби за національне визволення, періодично зливаючись політично то з формуваннями різноманітних отаманів, то з рухом за збереження УНР, то з радянською владою.

В умовах глибоких соціальних, економічних і політичних зрушень – власне, революції – не відбувається одновекторного спрямування революційної боротьби. Різні суспільні сили реалізують революційні перетворення за власною програмою і сценарієм, і можуть становити автономні частини одного, на перший погляд, цілісного явища чи події, і з тим чи іншим успіхом самостійно чи з кимось в альянсі, але неодмінно становлячи певну окремішність, з тим чи іншим результатом борються як з колишнім владним організмом та його соціальною базою, а також і між собою, та породжують цілком самодостатній зміст тих дій і змін, які з собою несуть. Цим суворо ускладнюється наукове досягнення, розуміння революції загалом, її цілей, характеру, спрямування, рушійних сил. Саме цим зумовлено тривалі в часі дискусії чи періодичний перегляд позицій стосовно того, яка ж таки революція, лютнева чи жовтнева, чи обидві разом, українська чи російська, буржуазна чи соціалістична, насправді була, і де був переворот, а де таки революція. Усі точки зору, як правило, опиняються належно обґрунтованими, але лише щодо певної складової революційного процесу, яка зважаючи на ціннісні орієнтації конкретної людини чи епохи, в якій вона живе, подається як загальна картина революції, хоча й такою не спромоглася стати.

Л. Крицман – автор теорії селянської революції – стверджував, що «селянська революція невідворотно повинна ... набути націоналістичного характеру»⁵⁴. Участь селянства у революційній боротьбі, а також політика коренізації в УСРР є підтвердженням цьому. Для того, щоб говорити з українським селянством, яке перемогло в революції, та змусити хліборобські маси якщо не до співпраці, то хоча б до лояльності щодо радянського ладу, необхідно було оволодіти його мовою і створити умови для поступу національної культури. Російськомовна пролетарська революція, а з нею і все російськомовне місто, заради порозуміння з революцією селянською, з селянином-переможцем була змушена заговорити українською. У підсумку взаємостосунків селянства і радянської влади у сфері етнокультурного буття, словами однієї з сучасних дисертацій: «селяни zostались єдиним бастионом народного, національного руху, який ... не був підкорений більшовиками»⁵⁵.

⁵¹ Там само. Арк. 6, 88, 99.

⁵² ЦДАГО України. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 7.

⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

⁵⁴ Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа т.н. «военного коммунизма»). Изд. 2-е. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. С. 33.

⁵⁵ Георгізов Г. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. С. 14.

Водночас цілком зрозуміло, що у національному питанні селянська революція не набула довершеного характеру, зокрема й з причин рівня національної свідомості самих же селян та спроможності хліборобів до самоорганізації у загальнонаціональному масштабі, відсутності політичних сил, здатних до мобілізації селянських мас та державного будівництва в їхніх інтересах. Однак, результати селянської революції дісталися так далеко, як тільки дозволяли етно- та соціокультурні характеристики українських землеробів та політичні результати революційного процесу.

Сприяння, подяки та фінансування дослідження. Стаття містить наукові результати за наслідками розробки держбюджетного фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References

1. Abrazumova, O., Kornovenko, S. (2017). Sotsialno-politychna aktyvnist selianstva USRR u roky nepu [Social and political activism of USSR villagers duaring the years of Nep]. Cherkasy: CNU. 190 p. [in Ukrainian].
2. Abrazumova, O., Morozov, A. (2017). Hromadska initsiatyva uchasnykiv Ukrainskoi revoliutsii v period nepu [The public initiative of the participants of the Ukrainian revolution in the NEP period]. Ukrainyski selianyn: zbirnyk naukovykh prats [Ukrainian peasant: collection of scientific papers]. 17. 76–78. [in Ukrainian].
3. Arkhireyskiy, D. (2014). Ahrarni peredumovy makhnovskoho rukhu [Agrarian prerequisites of the Makhnov movement]. Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii: zbirnyk naukovykh prats [Questions of the agrarian history of Ukraine and Russia: a collection of scientific papers] (pp.68–86). Dnipropetrovsk: Standart-Service. [in Ukrainian].
4. Bogan, S. (2003). Povstanskyi rukh v Odeskii hubernii u 1920–1923 rokakh [The insurgent movement in Odesa province in 1920–1923]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Odesa. 20 p. [in Ukrainian].
5. Demartino, A. (2015). Povstanskyi rukh v Serednomu Podniprovi Ukrainy (1920-ti roky) [The insurgent movement in the Middle Dnieper region of Ukraine (1920s)] (Candidate's thesis). Kyiv. 259 p. [in Ukrainian].
6. Dykiy, A. (1927). Yz ystoryy partyzanskoj borbu na Cherkashchyne (Vospomynanyia o 1919 hode) [From the History of the Partisan Struggle in Cherkasy (Reminiscences of 1919)]. Letopys revoliutsyy [Chronicle of the Revolution]. 2 (23). 95-105. [in Russian].
7. Gabinskiy, I. (Kalyaev). (1926). Vospomynanyia o povstancheskom dvyzhenyy na Kyevshchyne – Poltavshchyne [Memories of the insurgent movement in Kyiv region – Poltava region]. Letopys revoliutsyy [Chronicle of revolution]. 2 (17). 26–30. [in Russian].
8. Heorgizov, H. (2008). Ukrainske selianstvo doby nepu: dynamika politychnykh nastroyv ta svidomosti [The Ukrainian peasantry of the NEP era: dynamics of political attitudes and consciousness] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. 20 p. [in Ukrainian].
9. Kapustyan, G. (2014). Makhnovshchyna cherez pryzmu selianskoj ta ukrainkoj revoliutsii [Makhnovshchyna through the prism of the Peasant and Ukrainian revolutions]. Novitni tendentsii vyvchennia aktualnykh problem revoliutsiinoj doby: zbirnyk naukovykh prats [Latest trends in the study of topical problems of the revolutionary era: coll. of science works] (pp. 155–165). Kyiv; Cherkasy: Zorya. [in Ukrainian].
10. Khmil, I. (1992). Pershyi Vseukrainskyi selianskyi zizd (28 travnia – 2 chervnia 1917 r.) [The First All-Ukrainian Peasants Congress (May 28 – June 2, 1917)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 36 p. [in Ukrainian].
11. Khmil, I. (1977). Trudiashche selianstvo Ukrainy v borotbi za vladu Rad [The working peasantry of Ukraine in the struggle for Soviet power]. Kyiv: Naukova dumka. 200 p. [in Ukrainian].
12. Konyk, O. (1994). Diialnist selianskykh deputativ z Ukrainy v I ta II Derzhavnykh Dumakh [Activities of peasant deputies from Ukraine in the 1st and 2nd State Dumas] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. 21 p. [in Ukrainian].

13. Korinenko, P. (2014). *Istoriya ukrayins'kogo selyanstva [History of the Ukrainian peasantry]*. Ternopil: TNPU. 296 p. [in Ukrainian].
14. Korinenko, P. (2015). *Transformaciyi zemel'nyx vidnosyn v ukrayins'komu seli (IX – pochatok XXI st.). Porivnyal'nyj analiz [Transformations of land relations in the Ukrainian village (IX – beginning of XXI centuries). Comparative analysis]*. Ternopil: TNPU. 496 p. [in Ukrainian].
15. Korinenko, P. (2019). *Transformaciyi zemel'nyx vidnosyn v ukrayins'komu seli (IX – pochatok XXI st.). Porivnyal'nyj analiz. Vydannya 2-e, dopovnene i dooprach'ovane [Transformations of land relations in the Ukrainian village (the IX – beginning of the XXI century). Comparative analysis. The 2nd edition, ext.]*. Ternopil: Yu.V. Osadtsa. 512 p. [in Ukrainian].
16. Korinenko, P. (2022). *Zemelne pytannia v istorychnii doli ukrainskoho selianstva. Pohliad kriz viky [The land issue in the historical fate of the Ukrainian peasantry. A look through the ages]*. Ternopil: TNPU. 522 p. [in Ukrainian].
17. Kornovenko, S. (2014). *Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr.: selianskyi faktor [The Ukrainian revolution of 1917–1921: the peasant factor]*. *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovykh prats [Ukrainian peasant: Collection of scientific works]*. 14. 142–146. [in Ukrainian].
18. Kornovenko, S., Gerasimenko, O. (2017). *Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rokiv [Peasant rebel. Peasant revolution in Ukraine in 1902–1917]*. Cherkasy: Yu.A. Chabanenko. 204 p. [in Ukrainian].
19. Kornovenko, S., Berestovyi, A., Kompaniets, O., Pasichna, Yu., Pyanzin, S., Shcherbakov, M. (2019). *Selianske respublikotvorennia periodu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. [Peasant Republic Formation in the Period of the Ukrainian Revolution 1917–1921]*. Cherkasy: Yu.A. Chabanenko. 220 p. [in Ukrainian].
20. Kovaleva, N. (2020). *Selianska revoliutsiia v Naddnyprianskii Ukrainy (1902–1922 rr.) [Peasant revolution in Dnipro Ukraine (1902–1922)]* (Extended abstract of Doctor's thesis). Cherkasy. 40 p. [in Ukrainian].
21. Kozelsky, B. (1927). *Shliakh zradnytstva y avantiur (petliurivske povstanstvo) [The path of treachery and adventure (Petlyur rebellion)]*. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. 148 p. [in Ukrainian].
22. Krasnosiletskyi, D. (2007). *Antybilshovytskyi rukh selian v pravoberezhnii chastyni USRR u 1920–1924 rokakh [The anti-Bolshevik movement of peasants in the right-bank part of the USSR in 1920–1924]*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Chernivtsi. 21 p. [in Ukrainian].
23. Kritsman, L. (1926). *Heroycheskyi peryod Velykoi russkoi revoliutsyy (opyt analiza t.n. «voennoho kommunyzma») [The heroic period of the Great Russian Revolution (the experience of the so-called “military communism” analysis)]*. 2nd publishing]. Moscow; Leningrad: Hosudarstvennoe yzdatelstvo. 272 p. [in Russian].
24. Kutashev, I. (2003). *Selianskyi rukh v Ukraini (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.) [The peasant movement in Ukraine (March 1917 – April 1918)]*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. 14 p. [in Ukrainian].
25. Lozovyi, V. (2010). *Stavlennia selianstva Ukrainy do vlady v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.) [The attitude of the peasantry of Ukraine to the government during the days of the Central Rada (March 1917 – April 1918)]* (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv. 36 p. [in Ukrainian].
26. Lypynskyi, V. (1995). *Lysty do brativ-khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu [Letters to bread-making brothers. About the idea and organization of Ukrainian monarchism]*. Kyiv; Philadelphia: Instytut skhidnoievropeiskykh doslidzhen NAN Ukrainy, Skhidnoievropeyskyi doslidnyi instytut imeni V. K. Lypynskoho. 471 p. [in Ukrainian].
27. Masnenko, V. (2018). *Yak ukrainski seliany staly voinamy (do sotsiokulturnykh i militarykh aspektiv revoliutsii 1917–1921 rr.) [How Ukrainian peasants became warriors (to the socio-cultural and military aspects of the revolution of 1917–1921)]*. *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovykh prats [Ukrainian peasant: Collection of scientific works]*. 18. 49–59. [in Ukrainian].
28. Mykhailiuk, O. (2009). *Selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy v pershi desiatylittia XX st. (1900–1922 rr.): sotsiokulturni transformatsii [The peasantry of Naddnieper Ukraine in the first decades of the 20th century. (1900–1922): sociocultural transformations]*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Dnipropetrovsk: DNU. 37 p. [in Ukrainian].

29. Mikhailuk, O. (2007). Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: sotsiokulturni protsesy [The peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century: socio-cultural processes]. Dnepropetrovsk: Innovatsiia. 456 p. [in Ukrainian].
30. Nesterov, O. (2001). Selianskyi povstanskyi rukh na pravoberezhnii Ukraini (1919 r.) [The peasant insurgent movement in the right-bank Ukraine (1919)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. 14 p. [in Ukrainian].
31. Pokrovsky, M. (1926). [Vystup bez nazvy v obhovorenni dopovidi S.M.Dubrovskoho «Krestianstvo v revoliutsii 1905 h.». 20 lystopada 1925 r.] [An untitled speech in the discussion of S.M. Dubrovsky's report "Peasantry in the Revolution of 1905". November 20, 1925]. Ystoryk-marksyst [Historian-Marxist]. I. 267–269. [in Russian]
32. Prysiashniuk, Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomenalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian Peasantry of Nadnypriansk Ukraine: A Sociomenal History of the Second Half of the Nineteenth - Early Twentieth Centuries]. Cherkasy: Vertykal'. 640 p. (in Ukrainian)
33. Rauziv, S. (1919). Na khutorakh [On the hamlets]. Poltavskyi kooperator [Poltava cooperator]. 5. 29–30. [in Ukrainian].
34. Shestakov, A. (1932). Борьба пролетариата и его партии за союзника – крестьянство – в революции 1917 г. Borba proletariata i ego partii za soiuznika – krestianstvo – v revoliutsii 1917 g. [The struggle of the proletariat and its party for an ally - the peasantry - in the revolution of 1917]. Ystoryk-marksyst [Historian-Marxist]. 4–5 (26–27). 72–95. [in Russian].
35. Spectator. (1906). Na Ukrayne [In Ukraine]. Ukraynskyi vestnyk [Ukrainian newspaper]. 2. 124–127. [in Russian].
36. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. Fond 1. Opys 20, chastyna I. Sprava 39 [Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Fund 1. Description 20, Part I. Archive fail 39]. [in Russian].
37. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. Fond 43. Opys 1. Sprava 46 [Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Fund 43. Description 1. Archive fail 46]. [in Russian].
38. Yavorskyi, M. (1921). Istoriia borotby kliasiv na Ukraini. Nacherk leksi, chytanykh u Vyschii partiinii shkoli [History of class struggle in Ukraine. An outline of lectures given at the Higher Party School]. [Kharkiv]: Vseukrainske derzhavne vydavnytstvo. 14 p. [in Ukrainian].
39. Yavors'kyj, M. (1925). Ukrayina v epoxu kapitalizmu. Vypusk tretij: V superekah imperializmu [Ukraine in the epoch of capitalism. Third edition: In debates of imperialism]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. 308 c. [in Ukrainian].
40. Yavors'kyj, M. (1927). Problema ukrayins'koyi nacional-demokratychnoyi revolyuciyi u 1917 r., yiyi istorychni osnovy ta yiyi ruxovi syly [The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts]. Chervonyi shliakh [Red way]. 2. 108-134. [in Ukrainian].
41. Yavors'kyj, M. (1927). Problema ukrayins'koyi nacional-demokratychnoyi revolyuciyi, yiyi istorychni osnovy ta ruxovi syly (Prodovzhennya) [The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts (continuation)]. Chervonyi shliakh [Red way]. 4. 93–116. [in Ukrainian].
42. Zozulia, N. (2018). Povstanskyi rukh na Serednomu Podniprovi (1918–1922 rr.) za spohadamy starshyn armii UNR [The insurgent movement in the Middle Dnieper region (1918–1922) according to the memories of senior officers of the UNR army] (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy. 21 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.11.2023
Схвалено до друку / Accepted: 20.12.2023

УДК 2-846(477.62)”2014/2021”(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-107-115

Andrii Fesenko

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor
of the Department of philosophy of the National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-6737>
e-mail: fanandsv@gmail.com,*

Illia Lukovenko

*Associate Professor of the Department of Social Sciences of the Pyotr Tchaikovsky
National Music Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4048-7920>
e-mail: ilukovenko1981@gmail.com*

THE RELIGIOUS SITUATION IN THE OCCUPIED TERRITORY OF DONETSK REGION (2014–2021)

Annotation. *The main goal of the study presented by the authors is to systematically analyze the dynamics of the religious situation and its impact on the population of the temporarily occupied territory of the Donetsk region in the period from 2014 to 2021. When analyzing the religious situation in the occupied territory, it should be borne in mind that after the beginning of the armed conflict in the Donetsk region, the territory under the control of anti-Ukrainian forces has been constantly changing. The study of the peculiarities of religious processes in the Donetsk region in the light of occupation influences reveals not only aspects of politics and socio-cultural dynamics, but also outlines the importance of religion in maintaining religious identity and perception of society in the context of conflict and tense socio-political ties.*

Scientific novelty. *Based on the factual material, the article analyzes the peculiarities of the religious situation in the Donetsk region after its partial seizure as a result of the Russian occupation from 2014 to 2021.*

Conclusions. *The study confirms that as a result of military aggression, a significant number of religious organizations that functioned in the Donetsk region before the war began have become de facto “hostages” in the temporarily occupied territory, where the Ukrainian government is unable to exercise its constitutional powers. The researchers state that from the first days of their stay in power in the occupied territory of Donetsk region, pro-Russian leaders declared their desire to fight for the establishment of the “Russian world” and the establishment of Russian ideological ideals in society, imposing their own social and spiritual values on the Ukrainian people. The authors note that the situation in the religious environment is determined by the multi-confessional nature of the Donetsk region. It is argued that the position of religious denominations in relation to the local administration plays a key role in the ability to carry out their activities in the occupied territories.*

Key words: *occupied territories, religious situation, multidominationality, religious oppression, repression, religious identity, socio-cultural realities.*

Андрій Фесенко

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-6737>
e-mail: fanandsv@gmail.com,*

Ілля Луковенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук,
Національна музична академія України імені П. Чайковського, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4048-7920>
e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЧЧИНИ (2014–2021 рр.)

Анотація. Основна мета представленої дослідження, яку перед собою ставили автори, полягає у системному аналізі динаміки релігійної ситуації та її впливу на населення тимчасово окупованої території Донецької області у 2014–2021 рр. Аналізуючи релігійну ситуацію на окупованій території, слід враховувати, що після початку збройного протистояння на Донеччині територія, яка знаходиться під контролем антиукраїнських сил, постійно змінювалася. Дослідження особливостей релігійних процесів на теренах донецького регіону у світлі окупаційних впливів розкриває не тільки аспекти політики та соціокультурної динаміки, але й окреслює значення релігії в підтримці релігійної ідентичності та сприйняття суспільства в умовах конфлікту та напружених соціально-політичних зв'язків.

Наукова новизна. Спираючись на фактологічний матеріал, у статті проаналізовано особливості релігійної ситуації, яка склалася на території Донецької області після її часткового захоплення внаслідок російської окупації у 2014–2021 рр.

Висновки. Дослідження підтверджує, що в результаті військової агресії значна частина релігійних організацій, які функціонували на території донецького регіону до початку війни, стали фактично «заручниками» на тимчасово окупованій території, на якій українська влада не має можливості здійснювати свої конституційні повноваження. Дослідники констатують, що проросійські лідери з перших днів перебування при владі на окупованій території Донеччини заявили про прагнення вести боротьбу за утвердження «руського мира» та встановлення російських світоглядних ідеалів у суспільстві, нав'язуючи власні соціальні та духовні цінності українському народу. Авторами зазначено, що ситуація в релігійному середовищі визначається багатоконфесійністю Донеччини. Доведено, що позиція релігійних конфесій щодо місцевої адміністрації відіграє ключову роль у можливостях здійснення своєї діяльності на окупованих територіях.

Ключові слова: окуповані території, релігійна ситуація, багатоконфесійність, релігійні утиски, репресії, релігійна ідентичність, соціально-культурні реалії.

Постановка проблеми. Релігійна ситуація на окупованій території Донеччини в період у 2014–2021 рр. виявилася ключовим аспектом для розуміння впливу війни на релігійне життя. Окупація спричинила значні зміни у практиках конфесій, порушуючи звичайний перебіг релігійного життя. Сучасні наукові дослідження вказують на складність ситуації, підкреслюючи важливість вивчення взаємодії релігійних громад з окупаційною владою та їх вплив на динаміку релігійного життя донецького регіону. Окрім того, вивчення релігійних процесів на цій території в контексті окупаційних впливів відображає не лише політичні й соціокультурні аспекти, але й визначає роль релігії в підтримці ідентичності та сприйнятті суспільства в умовах конфлікту та напружених соціально-політичних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З початком військової агресії Росії проти України у 2014 р. розпочався новий період у вивченні політики органів влади щодо релігійних конфесій, коли зникають старі ідеологічно-політичні штампи й запроваджується в науковий обіг новий масив матеріалів. Праці В. Єленського, О. Сагана, Л. Філіпович, І. Козловського, В. Титаренко, О. Титаренка та інших написані на основі багатого джерельного та статистичного матеріалу, який активно не використовувався і не вводився до наукового обігу.

Значний внесок у дослідження проблеми релігійної ситуації на тимчасово окупованій території Донеччини зробили сучасні історики та релігієзнавці. У працях Л. Якубової, А. Киридон, І. Луковенка, С. Гераськова, А. Фесенка та інших розкрито сутність антиукраїнської політики органів окупаційної влади у Донецькій області, методи її проведення та наслідки.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає у системному аналізі динаміки релігійної ситуації та її впливу на населення тимчасово окупованої території Донецької області в період 2014–2021 рр.

Виклад основного матеріалу. Сучасна релігійна ситуація у донецькому регіоні в цілому, а також на тимчасово окупованих територіях, визначається великою мірою конфесійними реаліями, які склалися перед початком російської агресії та його наслідками для сьогодення. Результатом цього став поділ Донецької області на контрольовану та неконтрольовану частини, призводячи до обмежень у здійсненні українською владою своїх конституційних повноважень, зокрема щодо гарантування права на свободу совісті на цих територіях.

Аналізуючи релігійну ситуацію на окупованій території Донеччини, необхідно врахувати, що після початку збройного протистояння на Донеччині територія, яка тимчасово перебуває під контролем антиукраїнських сил, постійно змінювалася. Для актуалізації проблеми окремо необхідно розглянути основні статистичні показники релігійного простору України перед 2014 р. Станом на 01.01.2013 р. в Україні було зареєстровано 37 тис. релігійних організацій, які представляли 55 течій. Майже всі релігійні інституції мають чітку структуру, територіальну розгалуженість, мережу ЗМІ та використовують притаманні лише їм методи реального і потенційного впливу на суспільство. Найчисельніші релігійні об'єднання у 2013 р.: Українська православна церква Московського Патріархату (УПЦ МП) – 12 485 громад, Українська православна церква Київського Патріархату (УПЦ КП) – 4 536 громад, Українська греко-католицька церква (УГКЦ) – 3 734 громади¹.

Офіційна статистика Міністерства культури від 01.01.2014 р. зазначала, що східним областям України притаманний широкий спектр релігійних організацій. Зокрема, у Донецькій області налічувалося 1 797 релігійних громад та об'єднань, з яких: 762 – УПЦ МП, 366 – церкви євангельських християн, 186 – церкви християн-баптистів, 86 – парафії УПЦ КП, 83 – Свідків Єгови, 49 – церкви адвентистів, 38 – мусульманські громади, 36 – УГКЦ, 19 – юдейські громади, 14 – римо-католики, 14 – буддистські та 8 – кришнаїтські організації. Для порівняння, у той же період на території Луганської області налічувалося 835 релігійних інституцій, з яких: 423 – УПЦ МП, 131 – громади євангельських християн, 99 – церкви християн-баптистів, 35 – парафії УПЦ КП, 39 – церкви адвентистів, 28 – громади Свідків Єгови, 14 – юдейські громади, 13 – мусульманські громади, 6 – УГКЦ, 6 – буддистські організації².

Варто погодитися з Л. Якубовою, що, попри заспокійливий тон урядових звітів і позитивні кількісні характеристики етнокультурного та релігійного життя регіонів, і саме воно, і регіональна релігійна політика держави справляли доволі суперечливе враження. Найбільше на тих територіях, що першими постали на шляху «русского мира» – в Криму та Східній Україні³. Певними чинниками просування ідей «русского мира» (де не останню роль відіграв релігійний фактор) на тимчасово окупованих територіях України у 2014 р. стають впливові релігійні організації.

¹ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали. *The Razumkov Centre* URL:<http://www.razumkov.org.ua>

² Гераськов С., Фесенко А. Релігійна безпека на тимчасово окупованих територіях: стратегії та рішення для країн Східного партнерства : аналітична доповідь. Київ : ДКС-Центр, 2020. С. 21.

³ Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ : ТОВ «Видавництво КЛЮ», 2018. С. 286.

Згідно з дослідженнями відомого українського релігієзнавця І. Козловського, є підстави виокремити три етапи у відносинах владних органів управління з релігійними організаціями на тимчасово непідконтрольних територіях: перший – з весни 2014 р. до весни 2015 р., другий – з літа 2015 р. до літа 2016 р., третій – орієнтовно з літа 2016 р. і триває дотепер⁴. Зазначимо, що ця періодизація може бути актуальною до кінця 2021 р.

Серед усіх наявних на території області конфесій, УПЦ МП є найбільш представленою ще з довоєнних часів. УПЦ МП посідала привілейоване становище на окупованій території⁵. Її структури були виведені із обов'язкової перереєстрації, на них поширилася лише т. зв. «легалізація». Органами окупаційної адміністрації наприкінці 2019 р. було повідомлено, що офіційно було легалізовано 254 релігійні громади УПЦ МП (у 2018 р. – 247)⁶. Якщо зіставити ці дані із загальнообласною офіційною українською статистикою та припустити, що «легалізацію» пройшли всі (чи, принаймні, більшість громад), то на непідконтрольній території залишилося 32 % організацій УПЦ МП (за даними на 1.01.2019 р.) від їх загальнообласної довоєнної кількості.

До подій 2014 р. на території Донецької області УПЦ МП була церковною інституцією, яка щільно вбудована у місцевий владний істеблішмент та використовувалася регіональною владою в якості інструменту вирішення власних політичних цілей та завдань. Існував симбіоз церковно-владних відносин, особливо за часів губернаторства та президентства В. Януковича. Інкорпорована інституційно у російську церковну будову, церква (принаймні, частина її представників) була і є провідником російських наративів. У цьому контексті зазначимо, що Донеччина – це порубіжний регіон із домінуванням місцевої/регіональної «донецької» ідентичності та тяжінням до радянсько-російських ідей, низьким (порівняно із загальноукраїнськими реаліями) рівнем долучення до релігії (низький рівень релігійності; менша, порівняно із іншими регіонами, кількісна мережа релігійних організацій тощо).

На відміну від УПЦ МП національно-орієнтовані релігійні інституції стали однією з основних мішеней для утисків та репресій з боку окупантів. Проукраїнська позиція цих конфесій і душпастирська опіка віруючих у ЗСУ та інших силових структурах, гуманітарне служіння постраждалим від війни сприймалося окупаційною владою як безпосередня загроза для їхнього правління.

На окупованій території залишалися близько 11 громад УГКЦ. З них станом на 2017 р. фактично діяли три громади у Донецьку, та по одній в Горлівці та Харцизьку. Ще у 2014 р. відомі були факти захоплення храмів, був захоплений монастир сестер-служебниць у Донецьку. Священники, що свідомо залишалися там, продовжували вахтовим методом (упродовж місяця, змінюючи один одного) звершувати служіння. За словами о. Василя Пантелюка (станом на 2016 р.), мали місце контакти із митрополитом Іларіоном (Шукало), який пропонував свою допомогу громадам УГКЦ⁷. Час від часу УГКЦ ставала об'єктом організованих виступів з боку окупаційної влади та місцевих активістів. Зокрема, 29 січня 2016 р. місцева влада організувала мітинг проти «сект» біля храму УГКЦ у Донецьку. Учасникам мітингу видавали плакати з гаслами: «Нет сектам в ДНР», «Греко-католическая церковь – проводник антиреспубликанской деятельности», «ДНР – территория без сект»⁸.

⁴ Козловський І. *Порушення прав і свобод віруючих та релігійних організацій на окупованих територіях Донеччини (2014–2019 рр.). Процеси формування в Україні громадянського суспільства та політичної нації: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 26 квітня 2019 р., ДонДУУ)*. Маріуполь: ДонДУУ, 2019. С. 129–132.

⁵ Бокоч В. Релігія в гібридній війні на Сході України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 1–2 (33/34)*. 2017. С. 27–28.

⁶ Отчет о работе Министерства культуры Донецкой народной республики. *Міністерство культури ДНР* URL: <http://www.mincult.govdnr.ru/otchet-o-rabote-ministerstva-kultury-doneckoy-narodnoy-respubliki-v-2019-godu>

⁷ Греко-католики розповіли про підтримку від Української Православної Церкви в Донецьку. *Україна сьогодні*. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ua/ukraine/greko-katoliki-rasskazali-o-podderzhke-ot-ukrainskoy-pravoslavnoy-cerkvi-v-donecke-698139.html>

⁸ В оккупированном Донцке митинговали против «сект» ЦРУ. *Новини Донбасу* URL: <https://novosti.dn.ua/news/248740-v-okkupyrovannom-donecke-mytyngovaly-protyv-sekt-cru-vydeco-foto>

Тим не менше, УГКЦ не належить до заборонених, а перша громада УГКЦ (Свято-Преображенська парафія Донецька) отримала офіційну «реєстрацію» наприкінці 2019 р.

Громади УПЦ КП (після грудня 2019 р. – ПЦУ) продовжували свою діяльність фактично «підпільно». З початком військової агресії у 2014 р. Управління Донецької-Маріупольської єпархії УПЦ КП (керівний центр) було перенесено до Маріуполя. На окупованій території залишалося 36 громад церкви. Більшість священників були вимушені покинути окуповану територію (або самостійно, або були видворенні окупаційною владою із забороною повернення). У вересні 2014 р. у Донецьку та інших окупованих населених пунктах було оголошено неформальне «полювання» на священників УПЦ КП, йшов процес відбирання храмів. Зокрема, бойовики викрали двох священників, били, обзиваючи «бандеровськими попами», вивозили в поле, імітуючи розстріл тощо. Після цього інциденту архієпископ (з 2021 р. – митрополит) Донецький і Маріупольський Сергій (Горобцов) порекомендував всім служителям виїхати з окупованих регіонів. Сам очільник єпархії наприкінці 2014 р. також покинув Донецьк. У 2015 р. бойовики з бригади «Восток» заарештували та ув'язнили священника Павла Мінкова.

Місцева влада намагалася змусити священників УПЦ КП перереєструвати парафії на території самопроголошеної «республіки». Протягом 2019 р. у ПЦУ було вилучено 3 храми. За словами архієпископа Сергія (станом на 2019 р.), на тимчасово непідконтрольній території продовжувало служити 3 священники, 2 диякони і 3 монахині, які відправляють служби у близько 20-ти парафіях почергово. Складна та незрозуміла ситуація склалася навколо Будинку милосердя для літніх людей (сmt Бойківське, колишнє Тельманово), в якому мешкає близько 40 літніх людей (є дані, що, там планували облаштувати шпиталь для поранених). На початок 2022 р. було невідомо про офіційну перереєстрацію громад ПЦУ. Керівництво церкви ще з 2018 р. повідомляло про неприйнятність та неможливість виконання вимог перереєстрації за окупаційними законодавчими документами (зокрема, за т. зв. Законом т. зв. «Донецької Народної Республіки» «О свободе вероисповедания и о религиозных объединениях»)⁹. Від початку російського вторгнення у 2014 р. УПЦ КП і УГКЦ вважалися виключно «розкольниками» і «націоналістами». Ще у 2015 р. усі вищезгадані конфесії було віднесено окупаційною владою до категорії «сектантів», коли тодішній ватажок т. зв. «ДНР» О. Захарченко заявив, що визнає лише чотири конфесії – православ'я (УПЦ МП), (римо)католицизм, іслам та юдаїзм¹⁰.

На окупованих територія впродовж 2014–2021 рр. здійснювалася, хоча й обмежена, діяльність протестантських церков (Євангельських християн баптистів (далі – ЄХБ), п'ятидесятників, Адвентистів сьомого дня (далі – АСД)). Протягом 2019–2021 рр. найбільша присутність фіксувалася у громадах ЄХБ (станом на кінець 2019 р. тільки 26 громадам ЄХБ була дозволена легальна діяльність), були легалізовані три громади християн віри євангельської п'ятидесятників (дві у Донецьку, одна у Горлівці), чотири церкви християн адвентистів сьомого дня (дві у Донецьку, одна у Іловайську, одна у Горлівці). Серед перереєстрованих громад: центральна церква ЄХБ м. Донецька «Гефсиманія», відомі в місті церкви ЄХБ «Вефіль», «Дім Євангелія», «Голгофа», громади у Горлівці, Торезі, Макіївці, Єнакієво, Іловайську, Шахтарську, Амвросіївці, центральна церква АСД м. Донецька тощо. Зазначимо, що факт отримання «реєстрації» окремими громадами не гарантувало відсутність переслідувань щодо інших громад тих же самих конфесій. Так, зокрема, коли одні громади ЄХБ збирали документи на «реєстрацію», водночас донецька

⁹ Закон Донецької Народної Республіки «О свободе вероисповедания и о религиозных объединениях». № 140-ІНС от 24.06.2016. URL: <https://dnrsovet.su/zakonodatelnaya-deyatelnost/prinyaty/zakony/zakon-donetskoj-narodnoj-respubliki-o-svobode-veroispovedaniya-i-religioznyh-obedineniyah/>

¹⁰ Релігійна безпека на тимчасово окупованих територіях: стратегії та рішення для країн Східного партнерства : аналітична доповідь. С. В. Герасков, А. М. Фесенко. Київ : ДКС-Центр, 2020. С. 32.

церква ЄХБ «Світло Євангелія» отримала рішення про націоналізацію свого молитовного будинку (травень 2019 р.)¹¹.

Ризики діяльності для протестантських громад на невідконтрольній території, з одного боку, ґрунтувалися на ставленні окупаційної адміністрації до «релігійної небезпеки» з боку т. зв. «сект», з іншого – зумовлені патріотичною, проукраїнською позицією протестантських спільнот на українській території, які активно включилися у волонтерський рух та чітко висловлювали свою позицію щодо засудження російської агресії та підтримку цілісності України.

Отже, можна констатувати, що протестантські (зокрема, харизматичні та повноєвангеліські) церкви виявилися осередками спротиву «руському миру» на Донеччині ще з 2014 р., віруючі та служителі протестантських церков (наприклад, пастор церкви «Слово Життя» О. Хомченко, пастор церкви «Асамблея Божа» С. Косяк) стали співзасновниками постійно діючого молитовного служіння (молитовного майдану «Молитва за Україну») у 2014 р. у центрі Донецька¹². В ідеології «ДНР» від початку війни було закладено, що протестантські церкви – «агенти іноземного впливу» та «шпигуни» США. Протестантські громади, які залишилися на окупованій території, фактично лишилися без зв'язків з управлінськими структурами в Україні. Пастори, що були відомі своєю проукраїнською позицією, в кращому випадку були вигнані за межі т. зв. «ДНР» або вимушено виїхали (отримавши заборону на в'їзд), а у гіршому – пройшли через полон і катування (наприклад, пастор Церкви Асамблея Божа С. Косяк, пастор церкви «Слово Життя» О. Хомченко, пастор церкви АСД С. Литовченко та інші). Найбільш трагічними подіями стали вбивство дияконів та віруючих п'ятидесятницької церкви Преображення Господнього у Слов'янську (входить до складу Української церкви Християн Віри Євангеліської) у червні 2014 р. та вбивство пастора церкви «Відновлення» С. Скоробогача у м. Маріуполь (червень 2014 р.). Останній трагічно загинув під час звільнення Маріуполя 14 червня 2014 р., отримавши поранення, коли його машина була обстріляна бойовиками.

Одними з перших об'єктів захоплення молитовних будинків стали протестантські культові споруди. Починаючи з 2014 р., найбільш відомими стали захоплення молитовних будинків церков «Слово життя» у Горлівці; будівлі християнського реабілітаційного центру «Вечірнє світло» у Донецьку; євангеліської Церкви «Слово Життя» у Торезі; храму церкви «Слово життя» у Шахтарську; комплексу будівель Донецького християнського університету; вилучення всіх молитовних будинків Церкви ІХСОД та подальше облаштування громадських установ (наприклад РАГСів, Республіканського дитячого центру) тощо. Лише у кількох випадках будинки поверталися віруючим. Найбільш складна ситуація була із церквами харизматичного та повноєвангеліського напрямків. Частина протестантських конфесій припинила свою діяльність або перейшла на нелегальне існування. Відомі випадки, коли віруючі з громад, що припинили діяльність, знаходили своєрідний притулок у громадах інших споріднених конфесій.

Релігійні громади, які отримали реєстрацію на окупованій території, перебувають фактично під наглядом спецслужб: їх діяльність контролюється, відбуваються «профілактичні» виховні бесіди. Ті громади, що не пройшли перереєстрацію намагалися продовжувати свою діяльність, але вони зазнають постійного адміністративного тиску (богослужіння забороняються, збори віруючих розганяються, накладаються штрафи на священників тощо).

¹¹ Луковенко І. Гібридна війна та гібридне життя на окупованих територіях Донбасу крізь призму релігійної ситуації. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р. Маріуполь: ДонДУУ, 2017. С. 204–208.

¹² Сепаратисти и российские наемники смотрели на нас как на сумасшедших – муфтий о молитве за Украину в Донецке. *Радіо свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29677799.html>

Нехристиянські авраамічні релігії (їудаїзм та іслам) також мають певну кількість громад на тимчасово окупованій території. Іудаїзм представлений однією офіційно діючою громадою у м. Донецьк (серед всіх релігійних громад міста вона першою отримала «офіційну» перереєстрацію) та кількома громадами в інших містах т. зв. «ДНР». Головний рабин Донбасу Іцхак Пінхас Вишецький ще у 2014 р. був змушений покинути Донецьк та організував переміщену Донецько-Київську громаду у м. Києві (було облаштовано синагогу та общинний центр за адресою вул. Григорія Сковороди 15/10б, зараз – вул. Нижній Вал 19/21е). У Донецьку громаду очолює рабин Ар'є Шварц. Він підтримує позицію союзу з Росією, громада отримує гуманітарну допомогу від російських єврейських організацій. Іудейська громада Донецька продовжує діяти, загальна чисельність віруючих скоротилася приблизно у 3–5 разів, у 2014–2015 рр. кількість віруючих оцінювалося лише у 30 % від довоєнного періоду. В абсолютних показниках, довоєнна кількість євреїв у Донецьку оцінювалася у 15–20 тис., тепер – 2–5 тис. Шабатні служби відвідують 80–100 осіб. Функціонує низка інституцій: окрім синагоги, продовжують функціонувати національна єврейська школа «Ор менахем» та общинний центр, єврейський цвинтар, діють молодіжні програми STARS та «Ener Jew», функціонує освітній проєкт «Колель Тора».

Ісламські конфесії представлені кількома організаціями. З 2015 р. зафіксовано діяльність т.зв. Центрального духовного управління мусульман «Донбасский муфтият». Щоправда, у липні 2016 р. окремі друковані матеріали цієї організації в «ДНР» були визнані екстремістськими¹³. У мережах Facebook та VK існують сторінки «Муфтият Донбасса», але останні оновлення датовані квітнем 2016 р. Сайт муфтият www.islam-donbass.ru не працює.

Друга організація – «Духовне управління мусульман ДНР», очолюване т.зв. «муфтієм ДНР» Рінатом Айсіним, який підтримує тісні зв'язки з російськими мусульманами та отримує від них гуманітарну допомогу. До військової агресії Р. Айсін очолював Всеукраїнське духовне управління мусульман «Єдність» (з 2012 р., центр – Макіївка). Ще з довоєнних часів мав контакти із Т. Таджуддіном, Верховним муфтієм ЦДУМ Росії та був офіційним представником управління в Україні. З 2014 р. він позиціонував себе як «советник по вопросам религии Председателя ВС ДНР». Ще у 2015 р. Р. Айсін здійснив низку заходів із утвердження себе як Голови мусульманської спільноти на окупованих територіях. Він провів низку зустрічей на території РФ, зокрема з муфтієм ДУМ Москви та Центрального регіону Росії Альбіром Кргановим, причому офіційно Р. Айсін представляв не «муфтіят», а ВДУМ «Єдність» та від його імені підписував документи. Згодом Р. Айсін контактував із мусульманськими громадами інших центрів та управлінь на предмет визнання ними влади «муфтія ДНР». Швидше за все, Р. Айсін намагається заповнити «нішу» влади над мусульманською спільнотою т. зв. ДНР і замінити ісламські центри та управління, які існували до війни. Констатуємо, що зараз його діяльність не є активною.

Станом на кінець 2019 р. на тимчасово окупованій території органами окупаційної влади було зареєстровано дві громади мусульман. Перша – центральна мечеть «Зірка Пророка» у селищі «Октябрський» Куйбишевського району Донецька (голова – Рашид Брагін, імам – Рушан Таїров), що до війни входила до складу Духовного центру мусульман України (далі – ДЦМУ). Друга – незалежна громада у м. Макіївка «Ас-Салям» (голова – Вахід Агішев, імам Мавлетдін-хазрат Абушахманов), яка свого часу була першою мусульманською громадою, зареєстрованою в області у 1990 р. Жодна з цих громад відношення до організації, яку очолював Р. Айсін, не мала. У жовтні 2014 р., червні 2015 р. та у червні 2019 р. будівля мечеті «Зірка Пророка» у Донецьку отримала пошкодження внаслідок бойових дій (район у безпосередній близькості до Донецького

¹³ Свобода віросповідання під прицілом. Російський терор на окупованих територіях Східної України. К. : Інститут релігійної свободи, 2018. С. 7.

аеропорту). ДЦМУ (діяльність офіційно розпочалася з 1995 р.) орієнтована переважно на татарське населення регіону (поволзьких татар) та ще з довоєнних часів активізувалася у Донецькому регіоні, мала тісні зв'язки із місцевою політичною елітою. Загалом ці громади мають більш-менш вільну можливість провадити релігійну діяльність: лояльні до окупаційної влади; здійснюють поточну культурну діяльність; керівництво громад бере участь у заходах, що проводять органи у справах релігій та національностей; керівництво «ДНР» вітає мусульман із їх святами.

Таким чином, є підстави вважати, що вищезгадані спільноти загалом вписалися в існуючий стан речей та демонструють лояльність чи взагалі підтримку встановленому ладу на тимчасово окупованій території.

Разом із тим, мечеть «Аль-Амаль» Духовного управління мусульман України (далі – ДУМУ) «Умма» влітку 2018 р. була закрита у Донецьку¹⁴. До цих подій головою громади був І. Хамза. Імам і парафіяни були звинувачені у розповсюдженні екстремістських матеріалів, зв'язках із організацією «Брати-мусульмани» та роботі на українську розвідку. Мечеть опечатали, імама і кількох парафіян забрали на допит в т. зв. «МГБ» і там взяли підписку про невіїзд. Викликалися на допити імами і керівники громад в інших окупованих містах. Подальші спроби відновити діяльність мечеті не мали успіху. Станом на кінець 2020 р. мечеть не працювала. Арештів та переслідувань зазнали також віруючі, орієнтовані на ДУМУ (на чолі із шейхом А. Тамімом).

Висновки. Таким чином, спираючись на фактологічний матеріал дослідження, констатуємо, що проросійські лідери з перших днів перебування при владі на тимчасово окупованій території Донеччини заявили про прагнення вести боротьбу за утвердження «руського мира» та встановлення російських світоглядних ідеалів у суспільстві, нав'язуючи власні соціальні та духовні цінності українському народу.

Ситуація, яка склалася у релігійному середовищі протягом періоду, що досліджується (2014–2021 рр.), визначається багатоконфесійністю Донеччини. Дослідження підтверджує, що в результаті військової агресії значна частина релігійних організацій, які функціонували на території донецького регіону до початку війни, стали фактично «заручниками» на тимчасово окупованій території, на якій українська влада не має можливості здійснювати свої конституційні повноваження.

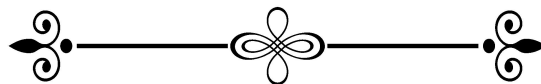
Релігійні громади, які перебувають на непідконтрольній території Донецької області, стикаються з різноманітними викликами та обмеженнями, залежно від їхнього статусу та належності. УПЦ МП виявилася чи не єдиною конфесією, що не постраждала від окупаційної влади. У таких умовах УПЦ МП потрапила у привілейоване становище через свою канонічну підпорядкованість РПЦ та ідеологічну співзвучність політиці «східного сусіда». Решта ж конфесій зустріли серйозний супротив з боку окупаційної адміністрації під час власної діяльності. УГКЦ та ПЦУ часто зіштовхуються з серйозними труднощами, які ставлять під загрозу життя як представників духовенства, так і віруючих. Деякі релігійні об'єднання взагалі не мають можливості діяти легально, особливо це стосується харизматичних та повноєвангельських протестантських конфесій. Інші громади, хоча і мають дозвіл на легальну діяльність, змушені працювати у підпільному режимі через обмеження, що ставляться перед ними. На просторі донецького регіону діють іудейські громади та деякі ісламські спільноти, які також функціонують у складних умовах через відсутність повноцінних можливостей для своєї богослужбової діяльності.

¹⁴ Мечеть у Донецьку зачинено, категорично заборонено навіть заходити туди. *Релігійна правда*. URL: <https://religionpravda.com.ua/?p=59334>

References

1. Relihiia i vlada v Ukraini : problemy vzaiemovidnosyn. Informatsiini materialy. (2020, December 18) [Religion and power in Ukraine: problems of relations. Information materials] The Razumkov Centre Retrieved from <http://www.razumkov.org.ua> [in Ukrainian].
2. Heraskov, S., Fesenko, A. (2020) Relihiina bezpeka na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh: stratehii ta rishennia dlia krain Skhidnoho partnerstva : analitychna dopovid. [Religious Security in the Temporarily Occupied Territories: Strategies and Solutions for the Eastern Partnership Countries: Analytical Report] 40. [in Ukrainian].
3. Iakubova, L. (2018) “Russkyi myr” v Ukraini: na kraiu prirvy. [“Russian World” in Ukraine: on the edge of the abyss] 384. [in Ukrainian].
4. Kozlovskiy, I. (2019) Porushennia prav i svobod viruiuchykh ta relihiinykh orhanizatsii na okupovanykh terytoriiakh Donechchyny (2014-2019 rr.). [Violation of the rights and freedoms of believers and religious organizations in the occupied territories of Donetsk region (2014–2019)]. 129–132. [in Ukrainian].
5. Bokoch, V. (2017) Relihiia v hibrydnoi viini na Skhodi Ukrainy. [Religion in the Hybrid War in Eastern Ukraine]. 27–31. [in Ukrainian].
6. Otchet o rabote Mynysterstva kultury Donetskoi narodnoi respublyky. (2019) [Report on the work of the Ministry of Culture of the Donetsk People’s Republic] Retrieved from <http://www.mincult.govdnr.ru/otchet-o-rabote-ministerstva-kultury-doneckoy-narodnoy-respubliki-v-2019-godu> [in Russian].
7. Hreko-katolyky rozpovily pro pidtrymku vid Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v Donetsku. Ukraina sohodni. (2019) [Greek Catholics tell of support from the Ukrainian Orthodox Church in Donetsk] Retrieved from <https://ukraine.segodnya.ua/ua/ukraine/greko-katoliki-rasskazali-o-podderzhke-ot-ukrainskoy-pravoslavnoy-cerkvi-v-donecke-698139.html>. [in Ukrainian].
8. V okkupyrovannom Donetske mytyngovaly protyv «sekt» TsRU. Novyny Donbasu. (2019) [In occupied Donetsk rallied against CIA “sects”] Retrieved from <https://novosti.dn.ua/news/248740-v-okkupyrovannom-donecke-mytyngovaly-protyv-sekt-cru-vydego-foto>. [in Russian].
9. Zakon Donetskoi Narodnoi Respublyky “O svobode veroisповedaniya y o relyhyoznykh ob’edyneniakh” (2016). [Law of the Donetsk People’s Republic “On Freedom of Religion and Religious Associations”] Retrieved from <https://dnrsovet.su/zakonodatelnaya-deyatelnost/prinyaty/zakony/zakon-donetskoj-narodnoj-respubliki-o-svobode-veroisповedaniya-i-religioznyh-obedineniyah> [in Russian].
10. Lukovenko, I. (2017) Hibrydna viina ta hibrydne zhyttia na okupovanykh terytoriiakh Donbasu kriz pryzmu relihiinoi sytuatsii. [Hybrid war and hybrid life in the occupied territories of Donbas through the prism of the religious situation] 204–208. [in Ukrainian].
11. Separatystu y rossyiskye naemnyky smotrely na nas kak na sumasshedshykh – muftyi o molytve za Ukraynu v Donetske. (2018) [Separatists and Russian mercenaries looked at us as if we were crazy – Mufti on praying for Ukraine in Donetsk]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29677799.html> [in Russian].
12. Svoboda virospovidannia pid prytsilom. Rosiiskiy teror na okupovanykh terytoriiakh Skhidnoi Ukrainy (2018) [Freedom of religion in the crosshairs. Russian terror in the occupied territories of Eastern Ukraine] 22. [in Ukrainian].
13. Mechet u Donetsku zachyneno, katehorychno zaboroneno navit zakhodyty tudy (2018, November 18) [The mosque in Donetsk is closed, it is strictly forbidden to even enter it] Retrieved from <https://religionpravda.com.ua/?p=59334>. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 01.12.2023
Схвалено до друку / Accepted: 21.12.2023

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК: 94 (73) "1939/1945"=414

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-116-121

Hennadii Kazakov

*PhD (History), Leading Desk Officer, Teaching and Scientific Research
Methodologies Department, High School of Public Governance, Kyiv, Ukraine.*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2860-9892>

e-mail: gkazakov2505@ukr.net

SEGREGATION AS A COMPONENT OF AFRICAN-AMERICAN MILITARY SERVANTS DAILY SITUATION IN THE WORLD WAR II (PERIOD 1941–1943)

Abstract. The purpose. *The article aims to investigate the impact of segregation on the main aspects of the everyday life of an African-American soldier in the conditions of the Second World War.*

Scientific novelty. *The author focuses on the soldiers of the main contingent of the US armed forces, and the chosen chronological period of 1941–1943 is due to the stronger manifestations of racism in the army, while starting from 1944, African-Americans began to be integrated into interracial military units. In the first place the study of the «everyday life of war» helps to reveal the military conflict not only through the prism of high politics and the course of hostilities, but also through the living conditions and feelings of its main actors, who die at the front and experience all the horrors of war. The analysis of everyday life was carried out primarily by studying the letters of African-American servicemen, in which the conditions in which they found themselves and the internal experiences of the soldiers were noted.*

Conclusions. *It was determined that with the entry of the USA into the Second World War, there was a repetition of the events of the First World War, when African-Americans did not want to be recruited into the ranks of the army or were recruited mostly to perform auxiliary and most unpleasant jobs, reducing their status to service personnel. At the same time, African-Americans are segregated, the manifestations of which can be seen not only in the treatment of them by the rest of the military, but also in terms of material support, food, living conditions, sanitary and hygienic assistance, etc. The author concludes that segregation became the main measure of the daily life of African-American servicemen during Second World War. For them, everyday life was a kind of joint challenge, which should be overcome by joint efforts.*

Key words: *African-American soldier, segregation, racism, Second World War, US Army.*

Геннадій Казаков

*кандидат історичних наук, провідний фахівець відділу методології навчання
та наукових досліджень, Вища школа публічного управління, м. Київ, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2860-9892>

e-mail: gkazakov2505@ukr.net

СЕГРЕГАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО СТАНОВИЩА АФРО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (ПЕРІОД 1941–1943 рр.)

***Анотація.** Автор статті ставить за мету дослідити вплив сегрегації на основні аспекти повсякденного життя афро-американського солдата в умовах Другої світової війни. Автор акцентує увагу на солдатах основного контингенту збройних сил США, а обраний хронологічний період 1941–1943 рр. зумовлений найбільш сильними проявами расизму в армії.*

***Наукова новизна.** Аналіз повсякдення здійснено насамперед за допомогою опрацювання листів афро-американських військовослужбовців, в яких міститься інформація про умови, в яких вони опинилися, та внутрішні переживання солдат.*

***Висновки.** Визначено, що зі вступом США у Другу світову війну відбулося повторення подій Першої світової, коли афро-американців не хотіли залучати до лав армії або ж залучали здебільшого для виконання допоміжних та найбільш неприємних робіт, зводячи їхній статус до обслуговуючого персоналу. Паралельно афро-американців сегрегували, прояви чого спостерігалися не тільки у ставленні до них з боку решти військових, але й в інших сферах. Не є винятком і ті афро-американські підрозділи, які були залучені до бойових дій, виконуючи в них функції відволікаючої сили. Автор приходять до висновку, що сегрегація стала головним мірилом повсякденного життя афро-американських військовослужбовців.*

***Ключові слова:** солдати, афро-американці, сегрегація, расизм, Друга світова війна, армія США.*

Постановка проблеми. До недавнього часу, досліджуючи окремі проблеми Другої світової війни, науковці насамперед звертали увагу на питання, які були пов'язані з бойовими діями, здебільшого оминаючи людський фактор. Натомість саме звичайний солдат має поставати «головним героєм» наукових розвідок, адже він є тим, хто відчуває увесь тягар війни та наближає перемогу. У реаліях сьогодення для України – це є військові у лавах ЗСУ, які боронять українські землі від російського загарбника та відстоюють суверенітет української держави. У роки Другої світової війни для США це були їхні громадяни, які воювали на чужих континентах з метою захисту демократії, людської свободи. Повсякдення американських військових у роки Другої світової війни різнилося залежно від кольору шкіри, яку мали солдати. Расові меншини, незважаючи на спільні інтереси, зазнавали певних утисків. Фронт і став поштовхом для їх поступового визнання як «рівних». Зважаючи на це, у контексті історії повсякденності війни доволі актуальними постають питання, пов'язанні з життям солдат, представників національних меншин, на фронті.

Мета роботи – на основі актуалізованої джерельної бази, представленої насамперед особистими спогадами афро-американських військових, яка наявна в їхніх листах додому, дослідити вплив сегрегації на основні аспекти повсякденного життя афро-американського солдата армії США в умовах Другої світової війни (на етапі 1941–1943 рр.). У статті ми зосереджуємо увагу на сухопутних військах, адже вони склали основну частку військового контингенту, в якому були представлені афро-американці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність теми зумовлена й недостатнім ступенем наукової розробки проблематики. На сьогодні немає комплексного дослідження, присвяченого повсякденному життю афро-американських військовослужбовців у роки Другої світової війни. Серед дослідників, які фрагментарно висвітлюють зазначену проблематику, варто виокремити американських істориків В. Хасті, К. Мур, Дж. Стенфілд¹, які зосереджували більшу увагу на участі афро-американських військових у бойових діях та факту сегрегації. Питання повсякдення дослідниками оминалося або згадувалося побіжно.

¹ Hastie W. Negro Officers in Two World Wars. *Journal of Negro Education*. 1943. № 123. P. 316–323; Moore C. Fighting for America: Black Soldiers-the Unsung Heroes of World War II. New York : Presidio Press, 2005. 367 p.; Stanfield J. Race Relations Research and Black Americans between the Two World Wars. *Journal of Ethnic Studies*. 1983. P. 61–93.

Як вказувала В. Лобачевська, військове повсякденне життя людей в умовах фронту і тилу по суті було екстремальною повсякденністю, іншою стороною війни – події екстремальної, що змінювала устрій, порядок, умови, норми життя людини, що скасовувала звичні інститути соціальної організації². Повсякденні практики періоду Другої світової для афро-американців мають певні паралелі з їх участю у Першій світовій війні, про що автором вже зазначалося у попередніх розвідках³, зокрема війна стала надією для афро-американської спільноти у подоланні расових стереотипів всередині Сполучених Штатів і надання їм рівних прав у межах власної держави, створила передумови для руху за громадянські права. Водночас, на відміну від Першої світової війни, зазначений рух не припинився у перші повоєнні роки, а навпаки, набув більшого розмаху та в результаті призвів до визнання на державному рівні рівності афро-американців.

Виклад основного матеріалу. Власне, якщо звернемо увагу на внутрішньополітичні реалії США, то на початку Другої світової війни в країні активно впроваджувався принцип дискримінації чорношкірого населення в усіх сферах повсякденного життя, зокрема й у збройних силах. Так, напередодні війни у військах США служило, за різними джерелами, від 6,5 до 8 тис. негрів, що своєю чергою, становило 2 % від усього особового складу⁴. Афро-американці доволі рідко отримували офіцерські чини і натомість служили у сегрегованих збройних частинах, тобто таких, де не афро-американцями могли бути лише офіцери та вище керівництво, тоді як уся частина створювалася за расовою ознакою.

Афро-американці ще до вступу США у Другу світову війну, хоча й в незначній кількості, але отримали змогу служити не лише у сухопутних військах, але й на флоті, у військово-повітряних силах, морській піхоті, береговій охороні тощо.

Вступ США у Другу світову війну відзначився повторенням ситуації 1917 р., коли афро-американцям масово відмовляли у долученні до війська. За офіційною позицією, причиною був досвід армії у період Першої світової війни з афро-американською 92-ою піхотною дивізією, яка (недостатньо навчена й неохоче очолювана білими офіцерами) погано проявила себе у боях⁵. Але, якщо врахувати досвід 1917–1918 рр., то афро-американські дивізії відзначалися у низці вагомих подій попередньої війни. Тому можна припустити, що уряд (або військові кола) побоювалися активізації афро-американського руху по завершенню війни в межах власне США, що стало причиною вищеозначеного явища.

Разом із тим, з виникненням необхідності у збільшенні чисельності збройних сил країни, відбувається збільшення кількісного показника представників афро-американської спільноти у збройних силах. До лав армії активно записується чорношкіре населення. Загалом, за даними статистики, на кінець війни у сухопутних військах служили 701678 чорношкірих, без урахування загиблих та зниклих безвісті. Зросла їх чисельність і в інших видах збройних сил: на флоті – 165 тис.; у частинах берегової охорони – 5 тис.; у морській піхоті – 17 тис. Однак більше, ніж три чверті афро-американських військовослужбовців, знову ж таки проводячи паралелі з попередньою світовою війною, були прикріплені до частин постачання, переважно водіями⁶. К. Мур зауважував: «Чорношкірі американці, які носять зброю в піхоті, танковому корпусі чи авіації, були просто немислимим поняттям... Більш прийнятним було використання чорношкірих солдатів на допоміжних позиціях, як невоюючих або робітників»⁷. До бойових завдань долучалося менш ніж чверть афро-американських солдат.

² Лобачевська В. Ритуал у повсякденні війни (про архаїчну ритуальну практику в роки Другої світової війни за матеріалами польових досліджень у Білорусі). *Схід-Захід*. Випуск 11–12. С. 150

³ Казаков Г. Афро-американська спільнота у період мобілізаційних заходів 1917–1918 рр.: надії та практика. *Київські історичні студії*. 2022. № (1) (14). С. 39–43. URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.14>

⁴ Raker W., Upton J. *Encyclopedia of American Race Riots, Volumes 1*. London, 2007. P. 671.

⁵ African Americans in WWII Document Packet. 7 p. URL: <https://docs.google.com/document/d/1ty5PXqa9OzT1NP8IPfn7z0XGP8a8i8nU2v6nZ2AgwyY/preview?hgd=1#heading=h.31s3reo88t0>

⁶ Hastie W. *Negro Officers in Two World Wars...* P. 318.

⁷ Moore C. *Fighting for America...* P. 86–88.

Відмінною рисою та основою повсякденного життя афро-американських військовослужбовців у роки Другої світової війни була сегрегація та расизм. Армія була відображенням внутрішньополітичного становища в країні; при цьому, незважаючи на атаку на Перл-Харбор, більша частина американців не відчула війни. Зокрема, помічник військового міністра США В. Хасті зазначав: «Традиційні звичаї Півдня були повсюдно прийняті та застосовувалися армією в якості основи політики і практики стосовно до солдат-негрів»⁸. Чорношкірі солдати вважалися менш боєздатними, а отже такими, яким не варто доручати серйозні справи. На них було покладено найгірші завдання – поховання померлих, будівництво тимчасових і постійних кладовищ. І це були ті види діяльності, де сегрегація не функціонувала, адже ховати доручали абсолютно всіх⁹.

Загалом існування сегрегації як фактора, що впливав на повсякденне життя в американській армії, умовно можна поділити на два періоди. Перший (1941–1943 рр.) характеризується функціонуванням повністю відокремлених білих та чорних загонів. Роздільні загоны на цей час були нормою для американської армії. Постійні сутички між білими та чорними військовослужбовцями, що деколи закінчувалися смертю когось із американських військовослужбовців, стали результатом сегрегації¹⁰.

Другий (1944–1945 рр.) позначився спробою інтеграції представників усіх етнічних груп в єдині військові загоны, що мало б сприяти ліквідації сегрегації. Головною причиною цього була потреба у швидкому доукомплектуванні військових одиниць після втрат унаслідок висадки в Нормандії та під час битви при Балджі. Це явище було негативно сприйнято як рядовим, так і офіцерським складом американської армії¹¹. Проте по завершенню війни, солдати, які служили в одних загонах з афро-американцями, стали лояльніше ставитися до останніх¹².

Варто більш детально зосередити увагу на першому періоді, під час якого спостерігалися найбільші утиски афро-американців та водночас демонструвалася незламність останніх.

Прояви расизму та сегрегації були відчутними ще на стадії підготовки у військових таборах, розташованих здебільшого на півдні, що призвело до активного цькування афро-американців не лише з боку білих солдат, але й місцевого населення. Вже на цій стадії було сформовано на всіх базах окремі банки крові, госпіталі чи палати, медичний персонал, казарми та місця відпочинку для чорношкірих військових.

Ця схема була перенесена і на фронт та табори, які базувалися вже в Європі. Відокремленість білих солдат від чорних сприяла і певним відмінним рисам у повсякденному житті афро-американських військовослужбовців, які були досить контрастними. З одного боку – це виконання допоміжних робіт, з чим не були згодні більшість афро-американців, які у листах додому наголошували на неприйнятності їхнього становища, адже їхня мета захищати американські цінності, а не «прислужувати білим, як у роки рабства»¹³. Подібний наратив притаманний багатьом проаналізованим листам, що свідчить про патріотизм афро-американців та їхнє бажання відстоювати ідеали власної країни, незважаючи на ставлення до них керівної верхівки. У результаті афро-американські солдати регулярно повідомляли афро-американській пресі та NAACP про погане поводження з ними, вимагаючи права воювати на передовій разом із білими солдатами¹⁴.

⁸ Hastie W. Negro Officers in Two World Wars... P. 319

⁹ World War II letters from African-American Soldiers : 1940–1945. b. 1 f. 8. P. 51; World War II letters from African-American Soldiers : 1940–1945. b. 2 f. 9. P. 22, 55, 69

¹⁰ Stanfield J. Race Relations Research and Black Americans between the Two World Wars. *Journal of Ethnic Studies*. 1983. pp. 72

¹¹ Ibid... P. 80

¹² Ciment J. Atlas of African-American history. Rev. ed. p. cm. P. 141

¹³ World War II letters from African-American Soldiers : 1940–1945. b. 1 f. 2. p. 29, 65, 107; World War II letters from African-American Soldiers. b. 1 f. 8. P. 83, 84, 89.

¹⁴ Sunday Chicago bee. 1942. August 2. P. 5, 7; Sunday Chicago bee. 1943. April 4. P. 5.

Другим контрастом було те, що ті афро-американці, які все-таки були допущені до військових дій, мусили займати позиції в найбільш небезпечних місцях, отримували продовольство в другу чергу. Все це у підсумку демонструвало зверхність білого населення. У такий спосіб велася війна не лише проти Німеччини та її союзників, але й всередині самої американської армії. Цікавим фактом є те, що лише серед чорношкірих солдат організували окремі угруповання. Представники інших національних меншин (зокрема, латиноамериканці), хоча і зазнавали расової дискримінації, однак воювали в одних загонах із білими військовослужбовцями.

Посилення расизму з боку американських військових відбувалося на тлі більш теплого прийому афро-американців у Великобританії, де не було таких значних расових упереджень. Британці усіх американських військовослужбовців відзначали за їх допомогу у боротьбі з нацизмом, їх щедрість і хоробрість, а в деяких випадках британська громадськість демонструвала особливу прихильність до афро-американських солдатів, які, як вважалося, мали кращі манери, ніж білі американці¹⁵.

Зазнавали афро-американці утисків і у питаннях харчування та житла. Дехто у листах згадував про те, що їм видавали застарілу амуніцію та, часом, несправне озброєння¹⁶. Більшою була вірогідність отримання зіпсованих консервів, до того ж харчуватися вони були вимушені частіше на вулиці, навіть у тих випадках, коли були наявні криті приміщення. Не відрізнялося і становище офіцерів-негрів, порівняно з білими офіцерами, які керували виключно «кольоровими» бойовими одиницями, тож перебували в таких самих умовах, як і підлеглі.

Не набагато кращими були медико-санітарні умови. Так, афро-американці, як і решта представників армії США, мали дотримуватися однакових вимог стосовно порядку та санітарних норм. Але отримати лікування вони могли лише від інших афро-американців, тому були дещо гірше забезпечені медикаментами та кваліфікованими медпрацівниками. Так, на початок війни чорношкірих медсестер було лише 48 осіб¹⁷, тоді як білі лікуванням афро-американців не займалися.

Не ділили на чорних і білих солдат хвороби, які були супутниками усіх армій періоду Другої світової війни. Причиною хвороб були холод, антисанітарні умови, поранення.

Щодо дозвілля, поширеним явищем було читання (як правило, листів з дому). Більш поширеними були карткові ігри, зокрема брідж¹⁸. Афро-американці грали не на ставки, а на інтерес або бажання, тоді як білі солдати часто ставили гроші. Це свідчить або про менші статки афро-американців, або ж про їхнє бажання відкладати кошти. Карткові ігри часом були єдиним десегрегованим видом занять, адже іноді темношкірих гравців запрошували зіграти у «турнірах білих»¹⁹.

Відрізняла афро-американських солдат від інших і поведінка на вечірках. Військові, коли знаходилися в тилу, інколи влаштовували вечірки, проте не в сучасному розумінні цього слова, а як культурні вечори. Такі заходи не були масштабними та доволі частими, але ж мали місце в реаліях війни. Варто зазначити, що чорношкірі солдати під час подібних вечірок майже не вживали алкоголь, чого не можна сказати про білих солдат²⁰.

Зв'язок із рідними військові тримали через листування. Цьому сприяло й те, що з початком війни урядом було прийнято наказ «Про освіченість американських військовослужбовців», відповідно до якого призовників, перш ніж прийняти до лав армії, навчали основам граматики та математики. Як наслідок, більше 85 % чорношкірих призовників показали високі результати під час навчання. Для порівняння – лише 63 %

¹⁵ Black GIs in Britain. URL: <https://mixedmuseum.org.uk/brown-babies/black-gis-in-britain/>

¹⁶ World War II letters from African-American Soldiers. b. 1 f. 2. P. 29, 63

¹⁷ Phyllis Mae Dailey: First Black Navy Nurse URL: <http://www.nww2m.com/2012/03/phyllis-mae-dailey-first-black-navy-nurse/>

¹⁸ World War II letters from African-American Soldiers. b. 2 f. 9. P. 35, 49, 52, 112

¹⁹ Ibid... P. 53

²⁰ Stanfield J. Race Relations Research and Black Americans between the Two World Wars... P. 72

неосвічених білих призовників закінчили подібне навчання²¹. Листи чорношкірих відправлялися окремо.

Щодо тих афро-американців, які не здобули освіту та не вміли читати, що здебільшого було характерно для перших років війни, то їм допомагали інші представники етнічної спільноти. Так, темношкірі солдати збиралися в певні дні для читання отриманих листів²². Це свідчить про те, що для афро-американців усе повсякдення було спільним викликом, який вони і долали спільними зусиллями.

Висновки. Таким чином, проаналізовані матеріали дозволяють зробити висновок, що повсякдення афро-американських військовослужбовців у роки Другої світової війни характеризувалося проявами сегрегації та расизму. Уряд та керівництво армії тривалий час не мали бажання допускати афро-американців до військових дій, тому основою їхнього повсякдення стає виконання різних допоміжних завдань: логістика, поховання трупів, приготування їжі тощо. Ті ж, хто отримав змогу воювати, тривалий час були радше відволікаючою силою, до того ж, часом, гірше забезпеченою, до 1944 р. воюючи лише у сегрегованих бойових підрозділах. Сегрегація стала головним мірилом повсякденного життя афро-американських військовослужбовців. Їх вважали за гіршу расу, частими були випадки приниження з боку інших американських солдат. Водночас, для прикладу: британські солдати ставилися до них, як до більш вихованих, навіть краще, ніж до решти американського контингенту.

References

1. Lobachevska, V. (n.d.). Rytual u povsiakdenni viiny (pro arkhaychnu rytualnu praktyku v roky Druhoi svitovoi viiny za materialamy polovkykh doslidzhen u Bilorusi) [Ritual in everyday wars (about archaic ritual practice during World War II based on field research materials in Belarus)]. *Skhid-Zakhid. Vypusk*, 11–12, 150–160. [In Ukrainian].
2. Kazakov, H. (2022). Afro-amerykanska spilnota u period mobilizatsiinykh zakhodiv 1917–1918 rr.: nadii ta praktyka. *Kyivski istorychni studii*, 1 (14), 39–43. Retrieved from <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.14> [In Ukrainian].
3. African Americans in WWII Document Packet. (n.d.). Retrieved from <https://docs.google.com>.
4. Black GIs in Britain. (n.d.). *mixedmuseum.org.uk*. Retrieved from <https://mixedmuseum.org.uk/brown-babies/black-gis-in-britain>.
5. Ciment, J. (2014). Atlas of African-American history. Rev. ed. p. cm.
6. Hastie, W. (1943). Negro Officers in Two World Wars. *Journal of Negro Education*, 123. P. 316–323.
7. Lester, R. (eds). (2008). *African Americans in the military [microform]*. Washington : «LexisNexis».
8. Moore, C. (2005). *Fighting for America: Black Soldiers-the Unsung Heroes of World War II*. New York : Presidio Press.
9. Phyllis Mae Dailey: First Black Navy Nurse. (n.d.). *nww2m.com*. Retrieved from <http://www.nww2m.com/2012/03/phyllis-mae-dailey-first-black-navy-nurse>.
10. Stanfield, J. (1983) Race Relations Research and Black Americans between the Two World Wars. *Journal of Ethnic Studies*. P. 61–93.
11. *Sunday Chicago bee*. (1942), August 2, 5, 7.
12. *Sunday Chicago bee*. (1943), April 4, 5.
13. *World War II letters from African-American Soldiers : 1940–1945*. b. 1 f. 2.
14. *World War II letters from African-American Soldiers : 1940–1945*. b. 1 f. 8.
15. *World War II letters from African-American Soldiers : 1940–1945*. b. 2 f. 9.
16. Raker, W., Uptont, J. (2007). *Encyclopedia of American Race Riots*. London.

Надійшла до редакції / Received: 02.10.2023

Схвалено до друку / Accepted: 05.12.2023

²¹ Ibid... P. 84

²² Ciment J. Atlas of African-American history. P. 142

УДК94(474.5):304.4

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-122-130

Lesia Kotsur

PhD (History), Senior Lecturer, Assoc. Prof. of Department of Political Sciences Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, Ukraine,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8996-1606>

e-mail: dombrovska_ne@ukr.net

STATE-BUILDING OF THE INDEPENDENT REPUBLIC OF LITHUANIA THROUGH THE PRISM OF CULTURAL POLICY

Abstract. *The purpose.* The article examines the creation of the independent Republic of Lithuania through the prism of cultural policy in 1990–2020's. The purpose of the study is to examine the impact of the cultural policy of independent Lithuania on the process of state-building.

The scientific novelty. The research methodology is based on the principles of retrospective analysis and the comparative method, which, combined with the use of a wide range of analytical materials and documents, led to the conclusion that in the 1990's, the first decade of the 2000's, and after 2010, Lithuania's cultural policy was significantly different. Thus, in the 1990's, cultural policy was focused on liberating Lithuanian culture from the influence of Soviet ideology and transforming culture into a tool for strengthening Lithuanian national identity with a special emphasis on protecting ethnic culture. In the first decade of the 2000's, and especially on the eve of Lithuania's accession to the European Union, Lithuania's cultural policy focused on building an information society, digitalizing the cultural space, and was supplemented by the creative industries segment. However, institutional contradictions between the Ministry of Culture and other cultural institutions remained a serious obstacle to the implementation of cultural policy. After the reform of the cultural sector in 2010, it became one of the priority areas of economic and political development of the state.

Conclusions. As a result of institutional reforms, such important state institutions as the Lithuanian Film Center and the Lithuanian Council for Culture appeared in Lithuania. Henceforth, cultural policy was implemented not only within the framework of protecting national identity, ethnic culture, internationalization, development of regional culture, and cultural creative industries, but also became a full-fledged instrument of public diplomacy in the international arena, not only within Lithuania but also throughout the European Union.

Keywords: culture, Republic of Lithuania, cultural policy, national identity, ethnic culture.

Леся Коцур

*кандидат історичних наук, доцент кафедри політології,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, Україна,*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8996-1606>

e-mail: dombrovska_ne@ukr.net

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО НЕЗАЛЕЖНОЇ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Анотація. У статті розглянуто будівництво незалежної Литовської Республіки крізь призму культурної політики упродовж 1990–2020 рр. **Мета** дослідження полягає у вивченні впливу культурної політики незалежної Литви на процес державного будівництва.

Наукова новизна. Методологія дослідження побудована на принципах ретроспективного аналізу й компаративного методу, які у поєднанні із залученням широкого комплексу аналітичних матеріалів та документів дозволили дійти висновку, що у 1990-х рр., першому десятилітті 2000-х рр. та після 2010 р. культурна політика Литви суттєво різнилася. Так, у 1990-х рр. культурна політика була зосереджена на вивільненні литовської культури від впливу радянської ідеології та перетворення культури на інструмент зміцнення литовської національної

ідентичності з особливим акцентом на захисті етнічної культури. У першому десятилітті 2000-х рр., і особливо напередодні вступу Литви до Європейського Союзу, культурна політика Литви зосередилась на побудові інформаційного суспільства, цифровізації культурного простору та була доповнена сегментом креативних індустрій. Однак серйозною перешкодою реалізації культурної політики залишалися інституційні дискусії, які виникали між Міністерством культури Литви та іншими культурними інституціями. Після реформи культурної сфери у 2010 р. вона стала однією з пріоритетних сфер економічного й політичного розвитку держави.

Висновки. У результаті насамперед інституційного реформування в Литві з'явилися такі важливі державні інституції, як Литовський кіноцентр та Рада культури Литви. Відтепер культурна політика здійснювалася не тільки в межах захисту національної ідентичності, етнічної культури, інтернаціоналізації, розвитку культури регіонів, культурних креативних індустрій, а й стала повноцінним інструментом публічної дипломатії на міжнародній арені не тільки в межах Литви, а й усього Європейського Союзу.

Ключові слова: культура, Литовська Республіка, культурна політика, національна ідентичність, етнічна культура.

Постановка проблеми. Україна й Литовська Республіка (далі Литва або ЛР) упродовж тривалого часу перебували під тотальним контролем Москви. Однак системна криза, яка назріла в радянській державі наприкінці 1980-х рр. дозволила цим країнам відновити боротьбу за власну незалежність та на початку 1990-х рр. розпочати шлях самостійного державотворення. В обох країнах цей процес суттєво наблизили культурні діячі та творча інтелігенція. Зрозумівши важливість культурного чинника у процесах державотворення, у Литві відразу після проголошення незалежності 11 березня 1990 р. культурній політиці почали приділяти пильну увагу, особливо в контексті литвинізації. Зважаючи на те, що в Україні й донині частина суспільства не розуміє ролі культурного чинника у процесах державотворення, то актуальним є на прикладі досвіду Литви показати, що культура була, є і залишається потужним чинником становлення та розвитку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці практично залишили поза увагою такий важливий феномен, як культурна політика незалежної ЛР, оскільки наукові розвідки в Україні на цю тему практично відсутні. Литовські дослідники навпаки ж вивчають цю тему дуже ретельно. Насамперед привертають увагу напрацювання таких авторів, як Д. Варнайте, А. Римкуте, Н. Кершите, М. Келпша, І. Луобікене, М. Тінініс, К. Мажейкайте, М. Даршкус, В. Богучевичене, Р. Маскулюнайте, Д. Урбанавіченес, Я. Рудзінско, В. Шаткаускенес, Л. Сунгайленіс¹ та ін. Аналіз їхніх досліджень дозволяє українському історичному ретроспективно поглянути на трансформаційні процеси в культурній політиці Литви упродовж 1990–2020 рр. та виявити як негативні, так і позитивні чинники, які гальмували чи прискорювали культурний розвиток ЛР.

Мета дослідження полягає у вивченні впливу культурної політики незалежної Литви на процес її державного будівництва.

Виклад основного матеріалу. Відразу після відновлення державності 11 березня 1990 р. у Литві на рівні Сейму було вжито низку заходів, які сприяли подальшому культурному та освітньому розвитку країни. Так, вже 26 березня 1990 р. було призначено нового міністра освіти та культури ЛР, яким став 27-річний літератор Даріус Куоліс. На молодого міністра покладалося завдання реформувати систему освіти та культури. Зокрема,

¹ Varnaitė D. Kultūros paminklų apsauga Lietuvoje. LNB Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. 2023. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/kulturos-paminklu-apsauga-lietuvoje>; Rimkutė A. "Pagarbaus atstumo" principas lietuvos kultūros politikoje. Respectus philologicus. 2014. Nr. 25 (30). P. 227–243; Keršytė N., Kelpša M. Museum policy in Lithuania in 1990–2011: museum laws, strategies, governance. *Acta Museologica Lithuanica*. 2013.1. P. 18–47; Luobikienė I. Kūrybinės industrijos ir jų plėtra Lietuvoje. *Kaimo raidos kryptys žinių visuomenėje*. 2013. 2. P. 35–41; Timinis M., Mažeikaitė K., Darškus M., Bogucevičienė V. Regionų kultūros organizacijų apklausa 2019 m. *Lietuvos kultūros taryba*. 2022. 83 p.; Maskuliūnaitė R., Mažeikaitė K. Programos "Kultūros ir kūrybinės industrijos" vertinimas. *Lietuvos kultūros taryba*. 2022. 51 p.

у сфері культури планувалося провести дебіюрократизацію та децентралізацію, аби створити сприятливі умови для вільного розвитку литовської культури та якнайкращого розкриття її творчого потенціалу².

Як наслідок, вже 18–20 травня 1990 р. у Вільнюсі відбувся Конгрес литовської культури, учасники якого визначили фактичний стан культури, обговорили вплив радянської доби на культурну сферу та сформулювали напрямки її відродження шляхом застосування інституційних та етнічних механізмів. Насамперед були прийняті рішення з відновлення різних культурних галузей через заснування культурного інституту, охорону етнічної культури тощо³. До кінця 1991 р. при Міністерстві культури було створено ще ряд інституцій, пов'язаних із розвитком культури, зокрема, державну компанію «Литовські пам'ятки» для організації робіт з управління культурною спадщиною та Науковий центр культурної спадщини Литви (нині Центр культурної спадщини), який здійснює пошук та облік історико-культурних цінностей, проводить наукові дослідження матеріальної культурної спадщини; Раду з питань культури й мистецтва тощо⁴.

З точки зору подальшого культурного поступу, важливе значення для Литви мало прийняття 25 жовтня 1992 р. Конституції, де у статтях 14, 15, 16, 42 та 47 були закладені міцні підвалини для формування нових етнокультурних традицій⁵; Закону «Про охорону нерухомих культурних цінностей» 1994 р. (чинний до 2005 р.), який змінив систему охорони пам'яток, яка діяла до того часу⁶; Закону «Про основи державного захисту етнічної культури Литовської Республіки» від 29 вересня 1999 р., який мав захищати сукупність культурних цінностей, створених усім народом (етносом), що передаються від покоління до покоління та постійно оновлюються й сприяють підтримці національної самосвідомості та самобутності етнографічних регіонів⁷. Водночас зауважимо, що у сфері управління культурою й надалі помітними були радянські пережитки, які наклали негативний відбиток під час розмежування функцій між Міністерством культури та допоміжними структурами.

Власне напрацювання у сфері культури упродовж першого десятиріччя незалежності були підсумовані у документах нового тисячоліття, які мали відповідати концептуальній візії культурного розвитку ЄС. Так, 14 травня 2001 р. уряд Литви затвердив «Положення про культурну політику Литви», яке майже упродовж десяти років було стратегічним документом у сфері розвитку культури. Пріоритетними напрямками розвитку культури було визначено збереження самобутності національної культури; сприяння творчій активності та мистецькому різноманіттю; розвиток інформаційного суспільства та посилення відкритості національної культури. Фактично новизною документа був розвиток інформаційного суспільства, суть якого полягала в отриманні інформації про Литву та світ; розширенні можливостей пізнання історії, мистецтва, культури литовської нації та народів світу; підготовки працівників культури до роботи в інформаційному суспільстві тощо⁸.

² Ministrės Pirmininkės deputatės K. D. Prunskienės pranešimas dėl kultūros ir švietimo ministro paskyrimo. Diskusijos. Kandidato kalba. *Stenograma. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas*. 1990-03-26. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.251076>

³ Kultūros politika metodinė priemonė (parankinė mokomoji medžiaga). *Vytauto Didžiojo Universitetas*. Kaunas. 2007. P. 254.

⁴ Rimkutė A. “Pagarbaus atstumo” principas lietuvių kultūros politikoje. *Respectus philologicus*. 2014. Nr. 25 (30). P. 227–243; Varnaitė D. Kultūros paminklų apsauga Lietuvoje. LNB Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. 2023. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/kulturos-paminklų-apsauga-lietuvoje>.

⁵ Lietuvos Respublikos Konstitucija įsigaliojo 1992 m. lapkričio 2 d. *Valstybės Žinios*. 1992, Nr. 33–1014. Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija. 2023. URL: <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm>; Keršytė N., Kelpša M. Museum policy in Lithuania in 1990–2011: museum laws, strategies, governance. *Acta Museologica Lithuanica*. 2013. 1. P. 18–47.

⁶ Varnaitė D. Kultūros paminklų apsauga Lietuvoje. LNB Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. 2023. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/kulturos-paminklų-apsauga-lietuvoje>.

⁷ Lietuvos Respublikos etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatymas. *Lietuvos Respublikos Seimas*, rugsėjo 21 d. 1999. Nr. VIII–1328, Vilnius. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.86929>.

⁸ Dėl Lietuvos kultūros politikos nuostatų. *Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Valstybės žinios*. 2001. Nr. 42–1454. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.132646>.

Важливо, що візія цієї концепції утверджувалася й після вступу Литви до ЄС та НАТО. Про це, зокрема, свідчить затверджена Урядом Литовської Республіки Концепція щодо зацифрування культурної спадщини Литви від 25 серпня 2005 р. та створення Ради з зацифрування литовської культурної спадщини⁹.

У 2007 р. культурну політику ЛР було доповнено новим сегментом – креативними індустріями. Так, 28 березня 2007 р., спираючись на висновки економічних і соціологічних досліджень, Міністерство культури схвалило «Стратегію сприяння та розвитку креативних індустрій». У Стратегії поняттям креативні індустрії (далі – КІ) були визначені види діяльності, засновані на творчих здібностях і таланті особистості, метою і результатом яких є інтелектуальна власність, і які можуть створювати матеріальні блага та робочі місця. До таких творчих індустрій в Литві були включені: ремесла, архітектура, дизайн, кіно та відеомистецтво, видавництво, образотворче та прикладне мистецтво, музика, програмне забезпечення та комп'ютерні послуги, створення та трансляція радіо- та телепрограм, реклама, виконавське мистецтво та інші сфери культурної діяльності¹⁰. Потреба у такій стратегії виникла через те, що КІ на початок 2002 р. продемонстрували непогані показники ВВП Литви на рівні 2,0 %, адже бюджет поповнився на 2,1 млрд литовських литів. На додаток, у 2002 р. у сфері творчої економічної діяльності працювало в середньому 57 тис. працівників, або 4 % громадян країни. Творчість і пов'язана з нею робота була основою діяльності для 7126 підприємств і бюджетних установ. Це наштовхнуло аналітиків на думку про перспективність цієї сфери, яку держава мала взяти під свій контроль¹¹.

Попри те, що держава докладала чимало зусиль для розвитку культурної сфери та креативних індустрій, на думку частини литовців, цього було недостатньо. Загальне розчарування нації в державній політиці та прірва між владою й суспільством з цього питання кульмінували під час IV Конгресу литовської культури, який проходив у Литві в травні 2009 р. На ньому було представлено болючі для литовського суспільства теми: «Литовська мова на початку 21 століття», «Чи потрібен Литві суспільний мовник?», «Сучасне використання та управління спадщиною: чи це сталий розвиток?», «Фонди підтримки культури: політика та результати», «Литовська культурна політика та її пріоритети», «Криза політичної культури: причини та шляхи вирішення», «Громадські рухи та проблеми президентських виборів»: діалог поколінь» тощо¹². Звісно, така критика була небезпідставна, враховуючи недостатню реформованість культурної сфери. Проте сказати, що в культурі спостерігався тотальний занепад також не можна. У цьому контексті зауважимо, що, порівняно з 2002 р., у 2010 р. культурно-креативний сектор Литви створив 4,5 % європейського ВВП і 3,8 % усіх європейських робочих місць. Зокрема, вже у 2009 р. у Литві працювало до 70 тис. осіб у галузі ККІ, а загальна кількість працівників, залучених у цю сферу, складала 4,94 % від усього литовського ринку праці¹³. Проте, литовці прагнули, щоб культура й ККІ розвивалися ще активніше й стали пріоритетною сферою розвитку держави, оскільки у Європі саме ці сегменти складають вагомую частку в національній економіці¹⁴.

⁹ Lietuvos kultūros skaidos užsienyje tikslinių priemonių ir jų poveikio vertinimas. UAB "Theoria". *Lietuvos Respublikos kultūros ministerijos užsakymu*. 2022. URL: <https://www.kulturostyrimai.lt/visos-temos/kulturos-politika/lietuvos-kulturos-skaidos-uzsienyje-tiksliniu-priemoniu-ir-ju-poveikio-vertinimas>; Dėl Lietuvos kultūros paveldo skaitmeninio koncepcijos patvirtinimo. *Lietuvos Respublikos Vyriausybės*. rugpjūčio 25 d. 2005. Nr. 933, Vilnius. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.260975>.

¹⁰ Dėl Kūrybinių industrijų skatinimo ir plėtros strategijos patvirtinimo. *Lietuvos Respublikos kultūros ministerija*. kovo 28 d. 2007. Nr. IV–217, Vilnius. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.295261?jfwid>.

¹¹ Luobikienė I. *Kūrybinės industrijos ir jų plėtra Lietuvoje*. Kaimo raidos kryptys žinių visuomenėje. 2013. 2. P. 37.

¹² Teštinumas: IV Lietuvos kultūros kongresas. *Lietuvos kultūros kongresas*. 2023. URL: <https://xar5000.wixsite.com/kulturos-kongresas/iv-kongresas>; (2009). *Dėl bendradarbiavimo modernizuojant kultūros politiką*. Lietuvos kultūros kongreso, lapkričio 2 d. URL: <https://xar5000.wixsite.com/kulturos-kongresas/viesi-laiskai>.

¹³ Dėl Kultūros ir kūrybinių industrijų politikos 2015–2021 metų plėtros kryptį patvirtinimo. *Lietuvos Respublikos kultūros ministerija*, liepos 31 d. 2015. Nr. IV–524, Vilnius. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/4a028e503a6f11e598499e1e1ba6e454>.

¹⁴ Gintautas M. Nepakankamas dėmesys kultūrai – reali grėsmė pačiai valstybei. *Bernardinai.lt*. 2010. URL: <https://www.bernardinai.lt/2010-05-24-gintautas-mazeikis-nepakankamas-demesys-kulturai-reali-gresme-paciai-valstybei>.

Врешті суспільний резонанс справив враження на політичне керівництво країни, у результаті чого 30 червня 2010 р. Сейм прийняв рішення затвердити рекомендації Уряду щодо змін у культурній політиці Литви з метою та надання культурі статусу пріоритетної державної сфери. Важливо, що у цьому документі прописувалися шляхи реформування культурної галузі з особливим акцентом на створення нових інституцій, розвитку ККІ, покращення наявного фінансування системи культури, підвищення доступності культури по всій Литві, нові підходи у сфері захисту етнічної культури, сталість культурного розвитку тощо¹⁵.

Одним із перших результатів реалізації керівних принципів зміни культурної політики Литви 2010 р. стала розробка та затвердження Програми розвитку культури регіонів на 2012–2020 рр. від 19 жовтня 2011 р., з метою покращення якості та доступності культурного середовища та послуг у регіонах, підвищення їх привабливості для місцевих жителів, приїжджих гостей та туристів. Додатково Програма мала сприяти регіональним культурним ініціативам й творчому вираженню, збільшенню соціального та культурного капіталу в регіонах, розвитку громади, громадянства та соціальної єдності. Оскільки Литва є членом ЄС, то окремо ставилося завдання сприяти міжнародній, міжрегіональній, міжінституційній співпраці, формування умов для використання культурних процесів для економічного та соціального прогресу країни¹⁶.

Іншим важливим кроком стало створення у 2012 р. Литовського кіноцентру – державної установи, оперативні цілі якої полягають у сприянні довгостроковому розвитку та конкурентоспроможності литовської кіноіндустрії, участі у формуванні державної кінополітики. Важливо, що створення кіноцентру стало можливим тільки у 2012 р., хоча підготовка створення Національного кіноцентру була запланована Урядом Литовської Республіки ще у 2006–2008 рр.¹⁷ Загалом ми бачимо, що майже упродовж двадцяти років у Литві не було інституції, яка формувала б системну кінополітику на державному рівні та репрезентувала кіноспільноту. Про що, зокрема, свідчить дослідження стану кіноіндустрії за 2013 р., яке зображує стагнаційність у цій сфері¹⁸.

Найважливішим досягненням у культурній політиці ЛР після 2010 р. стало створення при Міністерстві культури Литовської Республіки Ради культури Литви / Lietuvos kultūros taryba (далі – РКЛ / ЛКТ), яка запрацювала у 2013 р. з метою реформування, демократизації управління культурою та розвитку культурного саморегулювання. Варто нагадати, що ідея створення Ради також упродовж тривалого часу гальмувалася. Наприклад, якщо задум створення такої інституції виник ще у 1998 р. й тривав до 2009 р., то тільки після затвердження керівних принципів зміни культурної політики Литви 2010 р. процес зрушив із місця, оскільки в документі містилося зобов'язання розпочати законодавчий процес зі створення Ради¹⁹. Спираючись на подальшу децентралізацію та автономізацію культурної сфери, РКЛ/ЛКТ була створена у 2012 р. відповідно до принципу «поважної дистанції» («принципу витягнутої руки»), щоб забезпечити процес розподілу фінансування незалежно від політичних впливів, уподобань чи цензури²⁰. Рада отримала широкі повноваження щодо фінансування культурно-мистецьких програм; керівництва Фондом підтримки

¹⁵ Dėl Lietuvos kultūros politikos kaitos gairių patvirtinimo. *Lietuvos Respublikos Seimas*. birėlio 30 d. 2010. Nr. XI-977, Vilnius. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.9BE55C402B71>.

¹⁶ Dėl Regionų kultūros plėtros 2012–2020 metų programos patvirtinimo. *Lietuvos Respublikos kultūros ministerija*, spalio 19 d. 2011. Nr. IV-639, Vilnius. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.409806>.

¹⁷ Vyšniauskaitė G. 2000–2010 m. vaidybinis Lietuvos kinas: tęsiant tradicijas ir ieškant alternatyvų. *Bernardinai.lt*. 2017-07-05. URL: <https://www.bernardinai.lt/2017-07-05-2000-2010-m-vaidybinis-lietuvos-kinas-tesiant-tradicijas-ir-ieskant-alternatyvu>.

¹⁸ Baujard T. Lithuanian Film Industry and Inward Film Investment. Peacefulfish UG, research commissioned by the Lithuanian Film Centre. 2013. URL: <https://www.kulturostyrimai.lt/metai/2013/lithuanian-film-industry-and-inward-film-investment>.

¹⁹ Apie mus. *Lietuvos kultūros taryba*. 2023. URL: <https://www.ltkt.lt/apie-ltkt/istorija>.

²⁰ Institucijos statusas. *Lietuvos kultūros taryba*. 2023. URL: <https://www.ltkt.lt/apie-ltkt>.

культури; надання грантів та іншу фінансову підтримку діячам культури й мистецтва; організацію дослідження культури й мистецтва та координації виконання цих досліджень; здійснення моніторингу реалізованих культурно-мистецьких проєктів тощо²¹.

Можна сказати, що упродовж 2010–2014 рр. тривав перший етап становлення РКЛ/ЛКТ, спрямований на гармонізацію роботи між стратегічними пріоритетами та заходами щодо їхньої реалізації²². Проте результати впровадження нових підходів у культурній політиці у наступні роки виявили ключовий аспект її реалізації, пов'язаний з інтернаціоналізацією культурної сфери з метою економічного розвитку та досягнення інших зовнішньополітичних цілей. Зокрема, тільки у 2015 р. для реалізації політики інтернаціоналізації культури було витрачено не менше 6,9 млн євро, тобто 6 % від загального фінансування культури²³. Загалом на інтернаціоналізацію культури та просування її за кордоном виділяється чимала кількість коштів, а литовські фільми та популяризація культури розглядаються як важливі інструменти «м'якої сили», зокрема в Україні²⁴.

Серед інших пріоритетних завдань культурної політики РКЛ/ЛКТ, яка успішно реалізується з 2014 р. було визначено – збалансований культурний розвиток регіонів. Дослідження якісних показників у цій сфері за 2019 р. виявило, що у сфері регіональної культури переважають бюджетні установи. Порівняно з інституціями іншого юридичного статусу, вони набагато активніше подають заявки до Ради культури Литви та ініціюють різні культурні заходи. Бюджетні установи в регіонах формують пропозицію культурних послуг та продукції. Основним джерелом фінансування регіональних організацій культури є державні кошти (65 %). Частина культурних заходів (30 %) створюється на волонтерських засадах й не потребує фінансових ресурсів²⁵. Примітно, що пандемія Covid-19 негативно вплинула на більшість сфер життя, проте культурна сфера Литви утрималась майже на рівні показників 2019 р. Про це, зокрема, свідчить вимірювання регіональної культурної політики за 2021 р., яке оцінило стан культури, як добрий. Єдине, що після 2019 р. зменшилася як частка міжнародних проєктів, так і кількість залучених аудиторій у культурно-мистецькі проєкти. Водночас зменшилася кількість перешкод для регіональних установ щодо використання інфраструктури, наявної в їхньому муніципалітеті та кількість волонтерів під час реалізації проєктів²⁶.

З 2015 р. РКЛ/ЛКТ був запущений механізм реалізації ККІ в рамках програми «Культура та креативні індустрії» («Культурні стартапи», «Tinklaveika», тобто мережеве спілкування на кшталт ярмарок, семінарів, конференцій тощо). Реалізацію цієї політики було започатковано ухваленням 31 липня 2015 р. міністром культури Литовської Республіки Наказу № KV-524 «Про напрями розвитку політики культури та креативних індустрій на 2015–2020 роки». У ньому мовиться, що «Культурні та креативні індустрії (ККІ) – це міжгалузєва економічна діяльність, заснована на творчості та інтелектуальному капіталі, яка створює матеріальні продукти та нематеріальні інтелектуальні чи мистецькі послуги з творчою, культурною та економічною цінністю», а суб'єктами культури та КІ є державні та приватні юридичні та фізичні особи, які провадять діяльність культури та креативних

²¹ Lietuvos Respublikos Lietuvos kultūros tarybos įstatymas. *Lietuvos Respublikos Seimas*, rugsėjo 18 d. 2012. Nr. XI-2218, Vilnius. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.433089>.

²² Bajorinienė E., Kuizininė I., Platelis K., Stanevičiūtė-Kelmickienė R. Tyrimo „Kultūros politikos kaita 2010–2014 m.: strateginių prioritetų ir įgyvendinimo priemonių dermė“ (I etapas) ataskaita. *Lietuvos kultūros taryba*. 2014. 55 p.

²³ Lietuvos kultūros tarptautiškumo politikos formavimo ir įgyvendinimo tobulinimas. *Galimybės studija*. UAB “PPMI Group”. 2016. P. 52.

²⁴ Evaluation of measures and their impact for the promotion of Lithuanian culture abroad. “Xwhy / Agency of Understanding”. 2022. 49 p.; Lietuvos kultūros sklaidos užsienyje tikslinių priemonių ir jų poveikio vertinimas. UAB „Theoria“, Lietuvos Respublikos kultūros ministerijos užsakymu. 2022. URL: <https://www.kulturostyrimai.lt/visos-temos/kulturos-politika/lietuvos-kulturos-sklaidos-uzsienyje-tiksliniu-priemoniu-ir-ju-poveikio-vertinimas>.

²⁵ Tininis M., Mažeikaitė K., Darškus M., Bogecevičienė V. Regionų kultūros organizacijų apklausa 2019 m. *Lietuvos kultūros taryba*. 2022. 83 p.

²⁶ Tininis M., Mažeikaitė K. Regionų kultūros organizacijų apklausa 2021 m. *Lietuvos kultūros taryba*. 2022. 139 p.

індустрій²⁷. Успішність реалізації цієї політики також продемонстрована у звітах Ради²⁸. Загалом цей напрям розвитку культури є достатньо продуктивним, пропри незначні недоліки та епізодичні спади, пов'язані переважно з пандемією коронавірусу.

Здавалося б, що національна культурна політика Литви самодостатня й міцна. Проте, ми бачимо, що важливим є напрям роботи РКЛ/ЛКТ є розвиток та захист литовської етнічної культури²⁹. Так, конференція ініційована Товариством литовської етнічної культури на тему «Роль етнічної культури у формуванні іміджу Литви: виклики та можливості», яка відбулася на базі Литовської національної бібліотеки Мартінаса Мажвідаса 7 грудня 2019 р., показала, що етнічна культура Литви досить крихка й надалі потребує державного захисту³⁰. Подальший аналіз фахівцями етнічної культури виявив ще низку проблем у цій царині. Зокрема було з'ясовано, що серйозної шкоди престижу етнічної культури в суспільстві завдає її спотворення. Мова йде про так звану кітчеву «народну творчість» (псевдофольклор, певна форма фейк-лору), національну ідентичність, вульгаризацію традиційних цінностей, які почали поширюватися ще з радянських часів. У найгіршому стані ті сфери етнічної культури (національний одяг, традиційний спів, музика, традиційні ремесла, календарні свята тощо), які не мають фахівців для виховання. Литовські спеціалісти також відзначили, що такі проблеми в етнічній культурі безпосередньо пов'язані з відсутністю наукових досліджень у цій сфері³¹. Серед інших недоліків варто виокремити й недостатню увагу до сфери етнічної культури при формуванні культурної політики на державному та муніципальному рівнях³². Як наслідок, у 2020 р. РКЛ / ЛКТ розробив комплекс заходів, пов'язаних зі зміцненням етнічної культури³³.

Висновки. Запропоноване дослідження виявило суттєві відмінності, які спостерігалися в культурній політиці ЛР у 1990-х рр., у першому десятилітті 2000-х рр. та після 2010 р. Так, у 1990-х рр. культурна політика була зосереджена на вивільненні культурної сфери від впливу радянської ідеології та перетворення культури на інструмент зміцнення литовської національної ідентичності з акцентом на захисті етнічної культури. На початку 2000-х рр. культурна політика зосередилася на побудові інформаційного суспільства, цифровізації культурного простору та була доповнена сегментом креативних індустрій. Після реформи культурної сфери у 2010 р. вона стала однією з пріоритетних сфер економічного й політичного розвитку держави. У результаті насамперед інституційного реформування в Литві з'явилися такі важливі державні інституції, як Литовський кіноцентр та Рада культури Литви. Відтепер культурна політика здійснюється не тільки в межах захисту національної ідентичності, етнічної культури, інтернаціоналізації, розвитку культури регіонів, культурних креативних індустрій, а й стала повноцінним інструментом

²⁷ Dėl Kultūros ir kūrybinių industrijų politikos 2015–2021 metų plėtros kryptį patvirtinimo. Lietuvos Respublikos kultūros ministerija, liepos 31 d. Nr. IV-524, Vilnius. 2015. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/4a028c503a6f11e598499e1e1ba6e454>.

²⁸ Maskuliūnaitė R., Mažeikaitė K. Programos “Kultūros ir kūrybinės industrijos” vertinimas. *Lietuvos kultūros taryba*. 2022. P. 20.

²⁹ Urbanavičienė D., Rudzinsko J. Šatkauskienė V., Sungailienė L., Matulevičienė S., Tumėnas V. Kultūros ir meno projektų bei procesų stebėsenos ir analizės modeliavimo sistema: Etninės kultūros sritis. Ekspertinio vertinimo santrauka. *Lietuvos kultūros taryba*. 2020. 24 p.

³⁰ Vaiškūnas J. Dalia Urbanavičienė ir toliau vadovaus Lietuvį etninės kultūros draugijai (nuotraukos). 2019. URL: [www.alkas.lt](https://alkas.lt). <https://alkas.lt/2019/12/13/dalia-urbanaviciene-ir-toliau-vadovaus-lietuviu-etnines-kulturos-draugijai-nuotraukos/>; Gruodžio 7 d.: konferencija “Etninės kultūros vaidmuo formuojant Lietuvos įvaizdį: iššūkiai ir galimybės”. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka*, gruodžio 3 d. 2019. URL: <https://lnb.lt/naujienos/4900-gruodzio-7-d-konferencija-etnines-kulturos-vaidmuo-formuojant-lietuvos-ivaizdi-issukiai-ir-galimybes>.

³¹ Urbanavičienė D., Rudzinskas J. Kultūros ir meno projektų bei procesų stebėsenos ir analizės modeliavimo sistema: Etninės kultūros sritis. Ekspertinio vertinimo ataskaita. *Lietuvos kultūros taryba*. 2020. P. 25.

³² Šatkauskienė V., Sungailienė L., Matulevičienė S., Jurkuviene T. Kultūros ir meno projektų bei procesų stebėsenos ir analizės modeliavimo sistema: Etninės kultūros sritis. Ekspertinio vertinimo ataskaita. *Lietuvos kultūros taryba*. 2020. P. 116–117.

³³ Urbanavičienė D., Rudzinskas J. Kultūros ir meno projektų bei procesų stebėsenos ir analizės modeliavimo sistema: Etninės kultūros sritis. Ekspertinio vertinimo ataskaita. *Lietuvos kultūros taryba*. 2020. P. 65; Tumėnas V. Kultūros ir meno projektų bei procesų stebėsenos ir analizės modeliavimo sistema: Etninės kultūros sritis. Ekspertinio vertinimo ataskaita. *Lietuvos kultūros taryba*. 2020. 49 p.; Apie mus. *Lietuvos kultūros taryba*. 2023. URL: <https://www.ltk.lt/apie-ltk/istorija>.

публічної дипломатії («м'якої сили») на міжнародній арені не тільки в межах Литви, а й усього Європейського Союзу. На додаток зауважимо, що відродження національної й етнічної культури стало цементувальним матеріалом для формування національної ідентичності литовців та суттєво збагатило загальноєвропейський культурний фонд.

References

1. (2023). Apie mus. *Lietuvos kultūros taryba*. Retrieved from <https://www.ltkt.lt/apie-ltkt/istorija> [in Lithuanian].
2. Bajorinienė, E., Kuiziniene, I., Platelis, K., Stanevičiūtė-Kelmickienė, R. (2014). Tyrimo “Kultūros politikos kaita 2010–2014 m.: strateginių prioritetų ir įgyvendinimo priemonių dermė” (i etapas) ataskaita. *Lietuvos kultūros taryba*. 55 p. [in Lithuanian].
3. Baujard, T. (2013). Lithuanian Film Industry and Inward Film Investment. Peacefulfish UG, research commissioned by the Lithuanian Film Centre. Retrieved from <https://www.kulturostyrimai.lt/metai/2013/lithuanian-film-industry-and-inward-film-investment/> [in Lithuanian].
4. (2009). Dėl bendradarbiavimo modernizuojant kultūros politiką. *Lietuvos kultūros kongreso*. lapkričio 2 d. Retrieved from <https://xar5000.wixsite.com/kulturos-kongresas/viesi-laiskai> [in Lithuanian].
5. (2015). Dėl Kultūros ir kūrybinių industrijų politikos 2015–2021 metų plėtros kryptių patvirtinimo. *Lietuvos Respublikos kultūros ministerija*. liepos 31 d. Nr. ĮV-524, Vilnius. Retrieved from <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/4a028c503a6f11e598499e1e1ba6e454> [in Lithuanian].
6. (2007). Dėl Kūrybinių industrijų skatinimo ir plėtros strategijos patvirtinimo. *Lietuvos Respublikos kultūros ministerija*. kovo 28 d. Nr. ĮV-217, Vilnius. Retrieved from <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.295261?jfwid> [in Lithuanian].
7. (2005). Dėl Lietuvos kultūros paveldo skaitmeninimo koncepcijos patvirtinimo. *Lietuvos Respublikos Vyriausybė*. rugpjūčio 25 d. Nr. 933, Vilnius. Retrieved from <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.260975> [in Lithuanian].
8. (2010). Dėl Lietuvos kultūros politikos kaitos gairių patvirtinimo. *Lietuvos Respublikos Seimas*. birželio 30 d. Nr. XI-977, Vilnius. Retrieved from <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.9BE55C402B71> [in Lithuanian].
9. (2001). Dėl Lietuvos kultūros politikos nuostatų. *Lietuvos Respublikos Vyriausybė*. Valstybės žinios, Nr. 42–1454. Retrieved from <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.132646> [in Lithuanian].
10. (2011). Dėl Regionų kultūros plėtros 2012–2020 metų programos patvirtinimo. *Lietuvos Respublikos kultūros ministerija*, spalio 19 d. Nr. ĮV-639, Vilnius. Retrieved from <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.409806> [in Lithuanian].
11. (2022). Evaluation of measures and their impact for the promotion of Lithuanian culture abroad. “*Xwhy/Agency of Understanding*”. 49 p. [in Lithuanian].
12. (2010). Gintautas Mažeikis. Nepakankamas dėmesys kultūrai – reali grėsmė pačiai valstybei. *Bernardinai.lt*. Retrieved from <https://www.bernardinai.lt/2010-05-24-gintautas-mazeikis-nepakankamas-demesys-kulturai-reali-gresme-paciai-valstybei/> [in Lithuanian].
13. (2019). Gruodžio 7 d.: konferencija “Etninės kultūros vaidmuo formuojant Lietuvos įvaizdį: iššūkiai ir galimybės”. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, gruodžio 3 d.* Retrieved from <https://lnb.lt/naujienos/4900-gruodzio-7-d-konferencija-etnines-kulturos-vaidmuo-formuojant-lietuvis-ivaizdi-issukiai-ir-galimybes> [in Lithuanian].
14. (2023). Institucijos statusas. *Lietuvos kultūros taryba*. Retrieved from <https://www.ltkt.lt/apie-ltkt> [in Lithuanian].
15. Keršytė, N., Kelpa, M. (2013). Museum policy in Lithuania in 1990–2011: museum laws, strategies, governance. *Acta Museologica Lithuanica*. 1. P. 18–47. [in Lithuanian].
16. (2007). Kultūros politika metodinė priemonė (parankinė mokomoji medžiaga). *Vytauto Didžiojo Universitetas*. Kaunas. 254 p. [in Lithuanian].
17. (2021). Lietuvos kultūros paveldo skaitmeninimo taryba. Lietuvos Respublikos kultūros ministerija. Retrieved from <https://lrkm.lrv.lt/lt/struktura-ir-kontaktai/lietuvis-kulturos-paveldo-skaitmeninimo-taryba>. [in Lithuanian].
18. (2022). Lietuvos kultūros sklaidos užsienyje tikslinių priemonių ir jų poveikio vertinimas. UAB “Theoria”. *Lietuvos Respublikos kultūros ministerijos užsakymu*. Retrieved from <https://>

- www.kulturostyrimai.lt/visos-temos/kulturos-politika/lietuvos-kulturos-sklaidos-uzsienyje-tiksliniu-priemoniu-ir-ju-poveikio-vertinimas/ [in Lithuanian].
19. (2016). Lietuvos kultūros tarptautiškumo politikos formavimo ir įgyvendinimo tobulinimas. *Galimybių studija*. UAB “PPMI Group”, 101 p. [in Lithuanian].
 20. (1999). Lietuvos Respublikos etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatymas. *Lietuvos Respublikos Seimas, rugsėjo 21 d.* Nr. VIII-1328, Vilnius. Retrieved from <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.86929> [in Lithuanian].
 21. (1992). Lietuvos Respublikos Konstitucija įsigaliojo 1992 m. lapkričio 2 d. Valstybės Žinios. Nr. 33–1014. *Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija*. 2023. Retrieved from <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm> [in Lithuanian].
 22. (2012). Lietuvos Respublikos Lietuvos kultūros tarybos įstatymas. *Lietuvos Respublikos Seimas, rugsėjo 18 d.* Nr. XI-2218, Vilnius. Retrieved from <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.433089> [in Lithuanian].
 23. Luobikienė, I. (2013). Kūrybinės industrijos ir jų plėtra Lietuvoje. *Kaimo raidos kryptys žinių visuomenėje*. 2. P. 35–41. [in Lithuanian].
 24. Maskuliūnaitė, R., Mažeikaitė, K. (2022). Programos “Kultūros ir kūrybinės industrijos” vertinimas. *Lietuvos kultūros taryba*. 51 p. [in Lithuanian].
 25. (1990). Ministrės Pirmininkės deputatės K. D. Prunskienės pranešimas dėl kultūros ir švietimo ministro paskyrimo. Diskusijos. Kandidato kalba. *Stenograma. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas*, 1990-03-26. Retrieved from <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.251076> [in Lithuanian].
 26. Rimkutė, A. (2014). “Pagarbaus atstumo” principas lietuvių kultūros politikoje. *Respectus philologicus*. Nr. 25 (30). P. 227–243. [in Lithuanian].
 27. Šatkauskienė, V., Sungailienė, L., Matulevičienė, S., Jurkuvienė, T. (2020). Kultūros ir meno projektų bei procesų stebėsenos ir analizės modeliavimo sistema: Etninės kultūros sritis. Ekspertinio vertinimo ataskaita. *Lietuvos kultūros taryba*. 144 p. [in Lithuanian].
 28. (2023). Tžstinumas: IV Lietuvos kultūros kongresas. *Lietuvos kultūros kongresas*. Retrieved from <https://xar5000.wixsite.com/kulturos-kongresas/iv-kongresas> [in Lithuanian].
 29. Tininis, M., Mažeikaitė, K., Darškus, M., Boguevičienė, V. (2022). Regionų kultūros organizacijų apklausa 2019 m. *Lietuvos kultūros taryba*. 83 p. [in Lithuanian].
 30. Tininis, M., Mažeikaitė, K. (2022). Regionų kultūros organizacijų apklausa 2021 m. *Lietuvos kultūros taryba*. 139 p. [in Lithuanian].
 31. Tumėnas, V. (2020). Kultūros ir meno projektų bei procesų stebėsenos ir analizės modeliavimo sistema: Etninės kultūros sritis. Ekspertinio vertinimo ataskaita. *Lietuvos kultūros taryba*. 49 p. [in Lithuanian].
 32. Urbanavičienė, D., Rudzinskas, J. (2020). Kultūros ir meno projektų bei procesų stebėsenos ir analizės modeliavimo sistema: Etninės kultūros sritis. Ekspertinio vertinimo ataskaita. *Lietuvos kultūros taryba*. 85 p. [in Lithuanian].
 33. Urbanavičienė, D., Rudzinskas, J., Šatkauskienė, V., Sungailienė, L., Matulevičienė, S., Tumėnas, V. (2020). Kultūros ir meno projektų bei procesų stebėsenos ir analizės modeliavimo sistema: Etninės kultūros sritis. Ekspertinio vertinimo santrauka. *Lietuvos kultūros taryba*. 24 p. [in Lithuanian].
 34. Vaiškūnas, J. (2019). Dalia Urbanavičienė ir toliau vadovaus Lietuvių etninės kultūros draugijai (nuotraukos). Retrieved from www.alkas.lt; <https://alkas.lt/2019/12/13/dalia-urbanaviciene-ir-toliau-vadovaus-lietuviu-etnines-kulturos-draugijai-nuotraukos/> [in Lithuanian].
 35. Varnaitė, D. (2023) Kultūros paminklų apsaugą Lietuvoje. LNB Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. Retrieved from <https://www.vle.lt/straipsnis/kulturos-paminklu-apsauga-lietuvoje/> [in Lithuanian].
 36. Vyšniauskaitė, G. (2017). 2000–2010 m. vaidybinis Lietuvos kinas: tžsiant tradicijas ir ieškant alternatyvų. *Bernardinai.lt*, 07-05. Retrieved from <https://www.bernardinai.lt/2017-07-05-2000-2010-m-vaidybinis-lietuvos-kinas-tesiant-tradicijas-ir-ieskant-alternatyvu/> [in Lithuanian].

Надійшла до редакції / Received: 10.09.2023
Схвалено до друку / Accepted: 01.12.2023

УДК 327:[339.726.3:623.4](497.7:477)“2022/...”(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-131-144

Olena Sukhushyna

*PhD (History), Associate professor Department of archeology and special branches of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID; <https://orcid.org/0000-0002-5823-821X>
e-mail: pan4enko1960@gmail.com*

SUPPORT AND HELP REPUBLIK OF NORTH MACEDONIA IN UKRAINE UNDER FULL-SCALE RUSSIAN AGGRESSION

Abstract. The purpose. Consider the main components of the aid of the Republic of North Macedonia to Ukraine in the conditions of a full-scale invasion of Russian troops into Ukraine and the Russian-Ukrainian war (February 2022 – August 2023).

The scientific novelty. The author made an attempt for the first time, based on the systematization of current materials from electronic resources, to find out and evaluate the diplomatic, military, trade, economic and humanitarian assistance of the Republic of North Macedonia to Ukraine during the Russian aggression against Ukraine in the specified period.

The research methodology consists in applying the chronological-problematic principle of current news analysis from open electronic sources of the Google search engine.

Conclusions. The formation and development of interstate relations between Ukraine and Macedonia – as of 2018, the Republic of North Macedonia (RPM) – began after they gained independence in 1991. Ukraine's support of Macedonia at the UN, Ukrainian assistance with weapons to the Macedonian army to protect the threat to the country's territorial integrity gave impetus to the formation of a positive image of Ukraine in Macedonian society.

The RPM strongly condemned the full-scale invasion of Russian troops into Ukraine in 2022. It joins all the sanctions of the leading international organizations against the Russian Federation, supported the idea of creating a Special Tribunal for crimes of Russian aggression, a guarantee of security for Ukraine, the Ukrainian “peace formula”, and Ukraine's aspirations for membership in NATO and the European Union. Of great importance are the visits of senior officials of the RPM to Ukraine and, in particular, their willingness to help in the reconstruction of destroyed Ukrainian cities.

North Macedonia was the first of the Balkan countries to deliver weapons to the Ukrainian army, and handed over emergency energy equipment to Ukraine. The new free trade agreement between them creates important prospects for both Ukraine and the Republic of Moldova. The so-called “transport visa-free” contributes to solving the problems of transportation of products.

There is a Community of Ukrainians in the Ukrainian People's Republic of Ukraine, which conducts activities to spread information about events in Ukraine and organize humanitarian aid. Several thousand Ukrainian refugees have received asylum and are provided with employment and social protection assistance. Meetings of Ukrainian and Macedonian scientists, leading politicians, journalists and public figures are held, and cooperation between Ukrainian and Macedonian educational institutions is carried out.

Key words: Republic of North Macedonia, Russian-Ukrainian war, military aid, bilateral relations, Ukrainian “peace formula”, trade and economic cooperation, Community of Ukrainians in the Republic of North Macedonia.

Олена Сухушина

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5823-821X>
e-mail: pan4enko1960@gmail.com*

ПІДТРИМКА І ДОПОМОГА РЕСПУБЛІКИ ПІВНІЧНА МАКЕДОНИЯ УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Анотація. Мета. Розглянути основні складові допомоги Республіки Північна Македонія Україні в умовах повномасштабного вторгнення російських військ в Україну і російсько-української війни (лютий 2022 – вересень 2023 рр.).

Наукова новизна публікації. Вивчено дипломатичну, військову, торговельно-економічну і гуманітарну допомогу Республіки Північна Македонія Україні у період російської агресії в означений період.

Методологія дослідження полягає у застосуванні хронологічно-проблемного принципу аналізу поточних новин з відкритих електронних джерел пошукової системи Google.

Висновки. Становлення і розвиток міждержавних відносин України і Македонії – від 2018 р. Республіки Північна Македонія (далі – РПМ) – розпочалося після здобуття ними незалежності у 1991 р. Підтримка Україною Македонії в ООН, українська допомога зброєю македонській армії для захисту від загрози втрати територіальній цілісності країни дали поштовх формуванню позитивного образу України в македонському суспільстві.

РПМ рішуче засудила повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 2022 р. Вона приєдналася до всіх санкцій провідних міжнародних організацій проти російської федерації, підтримала ідею створення Спеціального трибуналу щодо злочинів російської агресії, гарантію безпеки для України, українську «формулу миру», прагнення України до членства в НАТО і до Європейського Союзу. Важливе значення мають візити вищих посадових осіб РПМ до України і, зокрема, висловлена ними готовність допомогти у відбудові зруйнованих українських міст.

Північна Македонія першою з балканських країн здійснила поставки зброї для української армії, передала Україні аварійне енергетичне обладнання. Важливі перспективи як для України, так і для РПМ створює нова угода про вільну торгівлю між ними. Вирішенню проблеми транспортування продукції сприяє так званий «транспортний безвіз».

У РПМ діє Громада українців, що проводить заходи з поширення інформації про події в Україні та організацію гуманітарної допомоги. У РПМ отримали притулок кілька тисяч українських біженців, яким надається допомога з працевлаштування та соціального захисту. Проводяться зустрічі українських і македонських вчених, провідних політиків, журналістів та громадських діячів, здійснюється співпраця українських і македонських навчальних закладів.

Ключові слова: Республіка Північна Македонія, російсько-українська війна, військова допомога, двосторонні відносини, українська «формула миру», торговельно-економічне співробітництво, Громада українців у Республіці Північна Македонія.

Постановка проблеми. Агресія російської федерації проти України, що розпочалася 2014–2015 рр. з відторгнення українських Донецької й Луганської областей та анексії Криму, 24 лютого 2022 р. переросла в повномасштабне вторгнення російських військ в Україну і криваву російсько-українську війну. Підступний напад путінської росії на Україну, подібний гітлерівському нападу на Польщу 1 вересня 1939 р., супроводжувався варварськими бомбардуваннями, жахливими тортурами і вбивствами мирного населення та іншими злочинами. Це викликало глибоке обурення народів світу, прагнення підтримати і допомогти жертвам російської агресії.

Величезну допомогу отримує Україна від більшості провідних країн – США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Канади, Польщі, Італії, Іспанії. Активно підключилися до неї й інші європейські країни – Бельгія, Нідерланди, Данія, Чехія, Литва, Латвія, Естонія, а також балканські країни. Серед останніх, на нашу думку, заслуговує на увагу Республіка Північна Македонія. По-перше, ця балканська країна, географічно віддалена від України, і їй безпосередньо, на відміну від балтійських країн, не загрожує російська агресія; по-друге, вона має обмежені фінансові, економічні й військові ресурси; по-третє, Республіка Північна Македонія сама ще має низку проблем із сусідніми державами. Однак вже від

початку російсько-української війни ця країна активно підтримує і допомагає Україні. Вказане актуалізує дослідження теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання військової допомоги Україні з боку РПМ проти російської агресії, двосторонніх відносин країн на сьогодні ще перебуває на стадії усвідомлення подій, збору матеріалу, його систематизації та публікації перших статей. Воно у вітчизняній науковій літературі є малодослідженим. Побіжно про надання військової допомоги РПМ Україні говорить у своїй статті І. Власюк¹, але не розкриває її змісту.

Джерельною базою публікації є договірно-правові документи сайту Посольства України в Республіці Північна Македонія^{2,3,4}. Наша публікація базується на відкритих офіційних поточних електронних джерелах, інформації із сайтів Міністерства оборони України⁵, Посольства РПМ в Україні^{6,7,8,9,10,11}, де відображені виступи президентів України В. Зеленського і Республіки Північна Македонія С. Пендаровського, прем'єр-міністрів, міністрів закордонних справ та інших посадовців обох країн, посла України в РПМ відносно основного змісту двосторонньої співпраці РПМ і України за період повномасштабної війни росії проти України. У низці журналістських статей подано оцінки українських балканістів-експертів Аналітичного центру балканських досліджень К. Шимкевич¹² і А. Демещука¹³, редакторки порталу «Балканський оглядач» Н. Іщенко. Однак більшість використаних у цій статті матеріалів з електронних ресурсів носить інформаційний характер.

Мета дослідження. Розглянути основні складники допомоги Україні від Республіки Північна Македонія в умовах повномасштабного вторгнення російських військ в Україну і російсько-української війни (лютий 2022 – вересень 2023 рр.).

Виклад основного матеріалу. Македонія, що проголосила свою незалежність у вересні 1991 р., стала єдиною країною, яка відокремилася від Югославії без збройного протистояння з югославською армією. За вказівкою із Белграда, вона залишила територію Македонії, але разом із тим вивезла все озброєння, яке могло б бути в нагоді для формування армії нової держави. У квітні 1992 р. Союзна Республіка Югославія визнала державну незалежність Македонії, але відлуння попередніх суперечок щодо ідентифікації македонської нації в Сербії зберігаються і нині. Сербські націоналісти вважають македонців

¹ Власюк І. Північна Македонія у XXI ст.: виклики і проблеми. *European scientific congress. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference*. 2023. С. 296–300.

² Договірно-правова база між Україною та Північною Македонією. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/90-dogovirno-pravova-baza-mizh-ukrajinoju-ta-makedonijeju>

³ Двосторонні відносини між Україною та Північною Македонією. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/80-politichni-vidnosinimizh-ukrajinoju-ta-makedonijeju>

⁴ Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Північною Македонією. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/91-torgovelyno-jekonomichne-spivrobotnictvo-mizh-ukrajinoju-ta-makedonijeju/torgovelyno-ekonomichne-spivrobotnictvo-mizh-ukrajinoju-ta-pivnichnoyu-makedoniyeyu>

⁵ Північна Македонія першою з балканських країн почала допомагати Україні, – Олексій Резніков. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2023/02/23/pivnichna-makedoniya-pershoyu-z-balkanskih-krajin-pochala-dopomagati-ukraini-%E2%80%93-oleksij-reznikov/>

⁶ Міжнародне визнання геноциду: у Північній Македонії українські вчені розповіли про голодомор та сучасні злочини росії. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/196/176229>

⁷ Українці у Північній Македонії. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/93-ukrajinci-u-makedonij>

⁸ Науково-технічне співробітництво. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/3719-naukovo-tehniche-spivrobotnictvo>

⁹ Участь президента РПМ Стево Пендаровського в офіційному відкритті пленарних дискусій щодо європейської безпеки у контексті війни росії проти України. Інформаційний дайджест Посольства України в Скоп'є. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/informacijnij-dajdzhest-posolstva-2022>

¹⁰ Український день в межах всесвітньо відомого міжнародного культ урно-мистецького заходу «Охридське літо» мав дуже насичену програму. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/ukrajinskij-den-v-mezhah-vsesvitno-vidomogo-mizhnarodnogo-kulturno-mistecckogo-zahodu-ohridske-lito-mav-duzhe-nasichenu-programu>

¹¹ Інтерв'ю Посла України Лариси Дір для провідного македонського ЗМІ «CivilMedia». URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/intervyu-posla-ukrajini-larisi-dir-dlya-providnogo-makedonskogo-zmi-civilmedia>

¹² У Скоп'є відбулася Перша балканська зустріч закордонних українців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3618744-u-skope-vidbulasa-persa-balkanska-zustric-zakordonnih-ukrainciv.html>

¹³ Ерман Г. Історія однієї дружби. Як Україна боролася за єдність Північної Македонії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55830089>

не окремою нацією, а «південними сербами». Автокефалія македонської православної церкви, проголошена нею ще у липні 1968 р., лише в травні 2022 р. була визнана Сербським патріархатом, хоча повноцінного статусу македонська церковна автокефалія ще не набула.

Загострилися відносини Македонії з іншими сусідами: Албанією – з питання албанської меншості і мови в Македонії; Грецією – оскільки офіційна назва македонської держави (Македонія) і державний прапор збігалися з назвою і прапором грецької області Македонія; Болгарією, де дотримуються позиції, що македонці – це «західні болгари» і македонська мова є діалектом болгарської, а також з питання болгарської меншини в Македонії. Ці проблеми на тривалий час відтермінували прийняття Македонії до НАТО і Європейського Союзу. 1995 р. прапор Македонії був змінений, а після того, як 2018 р. у Скоп'є було затверджено нову назву держави – Республіка Північна Македонія – Греція зняла свої претензії і РПМ стала членом НАТО. У січні 2019 р. албанська мова отримала статус другої офіційної мови Македонії. Суперечки з Болгарією продовжуються і далі, що гальмує вступ Македонії до ЄС^{14,15}.

Дипломатичні відносини між Україною і Македонією були встановлені в квітні 1995 р. У грудні 1998 р. країни уклали Договір про дружбу та співробітництво. На липень 2022 р. договірно-правова база відносин України з РПМ налічувала 46 документів, які охоплюють більшість сфер двостороннього співробітництва. Були підписані Угоди про торгівлю та економічне співробітництво (1997), про сприяння та взаємний захист інвестицій (1998), про вільну торгівлю (2001), про умови взаємних поїздок громадян (2019), про співробітництво у молодіжній сфері, сфері фізичної культури і спорту (2021) та ін.¹⁶

На початку 2001 р. загони албанської армії та албанські сепаратисти в Македонії напали на одне із прикордонних селищ Македонії. Вони вимагали відокремлення районів з албанською більшістю. Македонська армія гостро відчувала нестачу зброї для боротьби з сепаратистами і необхідність її закупівлі за кордоном. В ООН дотримувалися думки (її поділяли і США) про заборону Македонії купувати зброю в інших країнах. Україна в 2000–2001 рр. була непостійним членом Ради Безпеки ООН і в березні 2001 р. головувала в цьому органі. Вона виступила проти включення до резолюції ООН заборону постачати до Македонії зброю. У результаті підтримки інших членів Ради Безпеки ООН заборону на постачання озброєнь до резолюції не включили¹⁷.

Україна була серед перших країн, що розпочали поставки озброєнь для македонської армії, які здійснювалися згідно з Угодою між Кабінетом Міністрів України та урядом Македонії про військове співробітництво від 2000 р. У березні 2001 р. македонська армія вже використала в бою проти албанської армії національного визволення чотири українські гелікоптери Мі-8МТ і два Мі-24. На початку червня до Македонії з України прибули ще чотири гелікоптери Мі-24 та чотири штурмовики Су-25. У 2001 р. вона також отримала від України літаки та артилерію, 30 танків та 20 бронетранспортерів, що сумарно з іншим озброєнням позитивно вплинуло на перебіг конфлікту та укладення Охридської угоди в 2001 р. щодо припинення конфлікту в Македонії^{18,19,20}.

¹⁴ Овчаренко О., Сухушина О., Земзюліна Н. Історія європейської інтеграції : навч. посіб. Черкаси: Вертикаль. 2021. С. 236–237.

¹⁵ Сухушина О. Євроінтеграційні прагнення Північної Македонії і позиція Болгарії. *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI–XXI ст.)*: зб. мат. Всеукр. наук. конф. Умань, 2023, С. 170–176.

¹⁶ Договірно-правова база між Україною та Північною Македонією. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spravrobitnecstvo/90-dogovirno-pravova-baza-mizh-ukrajinoju-ta-makedonijeju>

¹⁷ Ерман Г. Історія однієї дружби. Як Україна боролася за єдність Північної Македонії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55830089>

¹⁸ Ерман Г. Історія однієї дружби. Як Україна боролася за єдність Північної Македонії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55830089>

¹⁹ Прищепя Я., Пономарьов В. Північна Македонія повернула Україні чотири Су-25, придбані у 2001 році. URL: <https://suspilne.media/267997-pivnicna-makedonia-povernula-ukraini-cotiri-su-25-pridbani-u-2001-roci/>

²⁰ Північна Македонія допомогла Україні танками та літаками. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/851016.html>

Несподіваний і злочинний напад на Україну 24 лютого 2022 р. армії російської федерації, що мала значну перевагу над українською, створив нагальну необхідність нашої країни в озброєнні. Республіка Північна Македонія не тільки засудила напад росії на Україну, рашистську ідеологію і варварські методи знищення українського народу, а й першою серед балканських країн здійснювала поставки зброї для української армії.

З метою координації та прискорення надання Україні необхідного озброєння від квітня 2022 р. функціонують проекти «Рамштайн», «Танкова коаліція», «Коаліція систем ППО». Міністр оборони України О. Резніков під час візиту до України в лютому 2023 р. міністра оборони РПМ С. Петровської зазначив: «У кожному проекті має бути свій лідер, і лише тоді цей проект має шанс на успіх. ...серед країн, які знаходяться на Балканах, країною, яка проявила лідерство і першою почала допомагати нам реальними речами, зокрема зброєю, є Північна Македонія. Це є наочним показником того, що справжні друзі підтверджують цей статус реальними справами»²¹.

У серпні 2022 р. Північна Македонія передала, а, по суті, повернула безоплатно танки Т-72 і чотири штурмових літаки Су-25²². У березні 2023р. РПМ повторила аналогічну допомогу – Україні були передані 12 гелікоптерів Мі-24, котрі куплені в неї 2001 р. Гелікоптери були боєздатними, але певний час не експлуатувалися Македонією, окрім того шість із них пройшли модернізацію в компанії Elbit Systems. На березень 2023 р. сумарна допомога РПМ Збройним Силам України склала 30 млн євро²³. На початку повномасштабної війни росії проти України на Світовому економічному форумі у Давосі Президент РПМ С. Пендаровський заявив: «Ми продовжимо надавати військову, гуманітарну і дипломатичну підтримку Україні у межах нашої спроможності і як член НАТО – з метою припинити цю збройну агресію, захистити демократичні цінності і відновити мир»²⁴. Міністр закордонних справ РПМ Б. Османі в червні 2023 р. зазначив, що Македонія посідає четверту позицію серед країн-членів НАТО у військовій допомозі Україні в розрахунку на душу населення²⁵.

Після невдачі в боях за Київ, Харків та інші українські міста росія почала влітку 2022 р. масовані ракетні удари по житлових масивах українських міст і об'єктах критичної інфраструктури, що завдавало великої шкоди, особливо енергетичному сектору. Республіка Північна Македонія стала першою країною Енергетичного співтовариства, яка передала Україні аварійне енергетичне обладнання. Зокрема, наприкінці серпня 2022 р. із РПМ в Україну прибуло шість електричних трансформаторів²⁶.

Спілкування керівників України і РПМ були досить активними і до повномасштабної війни росії проти України. За попереднє двадцятиліття відбулося 12 різноманітних зустрічей і розмов на рівні президентів країн. В умовах війни важливими стали візити в Україну міністра закордонних справ РПМ Б. Османі в травні 2022 р., Голови парламенту РПМ Т. Джафері і зустріч з Президентом України В. Зеленським і головою Верховної Ради України Р. Стефанчуком у квітні 2022 р.; зустрічі Президента України В. Зеленського з прем'єр-

²¹ Північна Македонія першою з балканських країн почала допомагати Україні, – Олексій Резніков. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2023/02/23/pivnichna-makedoniya-pershoyu-z-balkanskih-krain-pochala-dopomagati-ukraini-%E2%80%93-oleksij-reznikov/>

²² Північна Македонія допомогла Україні танками та літаками. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/851016.html>

²³ Генеральний штаб Північної Македонії погодив передачу Україні вертольотів Мі-24. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/generalnyj-shtab-pivnichnoyi-makedoniyi-pogodyv-peredachu-ukrayini-vertolotiv-my-24>

²⁴ Північна Македонія обіцяє Україні подальшу підтримку, у тому числі військову. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/25/7140025/>

²⁵ Інтерв'ю Посла України Лариси Дір для провідного македонського ЗМІ «CivilMedia». URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/intervyu-posla-ukrayini-larisi-dir-dlya-providnogo-makedonskogo-zmi-civilmedia>

²⁶ Північна Македонія передала Україні обладнання для відновлення енергетичної інфраструктури. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3561916-pivnichna-makedonia-peredala-ukraini-obladnanna-dla-vidnovlenna-energetichnoi-infrastrukturi.html>

міністром РПМ Д. Ковачевським на самітах лідерів країн Західних Балкан і Європейської політичної спільноти (червень 2022 р., червень 2023 р., серпень 2023 р.) тощо²⁷.

Дипломатична підтримка України з боку РПМ зростала з перших днів війни. Республіка Північна Македонія приєдналася до всіх пакетів санкцій ЄС й США проти росії, є учасником Коаліції зі створення Спеціального трибуналу щодо злочину російської агресії проти України²⁸, заборонила російські медіа. У березні–квітні 2022 р. РПМ видворила 11 російських дипломатів, діяльність яких суперечила Віденській конвенції про дипломатичні зносини і скасувала безвіз для громадян російської федерації²⁹, у вересні 2023 р. персонами нон грата у РПМ було оголошено ще трьох російських дипломатів³⁰. У перші дні агресії росії проти України Республіка Північна Македонія, як і низка інших країн, приєдналася до закриття свого авіапростору для російських авіакомпаній. Вона є співавтором всіх резолюцій щодо України, зокрема відносно припинення членства російської федерації в Раді ООН з прав людини, що і було зроблено рішенням Генасамблеї ООН у квітні 2022 р. Країни Євросоюзу і лідери країн «Групи семи» (G7) позбавили росію торгових переваг від членства у Світовій організації торгівлі, Республіка Північна Македонія в березні 2022 р. підтримала це рішення³¹. Міністерство закордонних справ і прокуратура РПМ відстежують заяви та коментарі в соцмережах, де може схвалюватися або виправдовуватися геноцид, злочини проти людства або військові злочини в Україні. Таких осіб притягатимуть до кримінальної відповідальності³².

Криваві злочини російських агресорів проти мирного населення, що супроводжувалися масовими тортурами, гвалтуваннями і вбивствами, в результаті яких у лютому–березні 2022 р. жорстоко постраждали Буча, Гостомель, Ірпінь, Бородянка та інші населені пункти, викликали глибоке обурення в більшості країн світу. У складі 50 держав і міжнародних організацій РПМ підписала Бучанську декларацію (31.03.2023) щодо відповідальності росії за скоєні в Україні злочини. У квітні 2022 р. спікер парламенту Республіки Північна Македонії Т. Джафері разом із колегами з Румунії та Швейцарії відвідали деокуповані Гостомель та Ірпінь. Вони висловили готовність допомагати Україні на двосторонньому та міжнародному рівнях, посилювати санкційний тиск на росію, долучатися до відновлення українських міст³³. Після відвідування м. Ірпінь у травні 2022 р. міністр закордонних справ РПМ Б. Османі заявив: «Свобода Північної Македонії та інших демократичних країн світу зараз захищається в Україні, і вона заслуговує на нашу повагу і допомогу у своїй боротьбі». Він висловив наміри долучитися РПМ до його відбудови³⁴. До цього візиту уряд РПМ ухвалив рекомендацію для місцевих органів влади не брати участі у заходах російського посольства в Скоп'є з нагоди 9 травня 2022 р. З цього приводу Б. Османі зазначив неможливість якихось компромісів: «Ви або з демократичним світом, або з росією, білоруссю та північною кореєю»³⁵.

²⁷ Двосторонні відносини між Україною та Північною Македонією. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobotnecstvo/80-politichni-vidnosinimizh-ukrajinoju-ta-makedonijeju>

²⁸ Президент України провів спільну зустріч із прем'єр-міністрами Албанії та Північної Македонії. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-spilnu-zustrich-iz-premyer-ministr-83297>

²⁹ Північна Македонія обіцяє Україні подальшу підтримку, у тому числі військову. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/25/7140025/>

³⁰ З Північної Македонії втретє за півтора року вислали дипломатів рф. URL: <https://hromadske.ua/posts/z-pivnichnoyi-makedoniyi-vtreye-za-pivtora-roku-vislali-diplomativ-rf>

³¹ ЄС, G7 і низка країн позбавили Росію преференцій від членства у СОТ. URL: <https://www.eurointegration.com.ua>.

³² Участь президента РПМ Стево Пендаровського в офіційному відкритті пленарних дискусій щодо європейської безпеки у контексті війни росії проти України. Інформаційний дайджест Посольства України в Скоп'є. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/informacijnij-dajdzhest-posolstva-2022>

³³ Спікери парламентів Румунії, Північної Македонії та Швейцарії відвідали Гостомель та Ірпінь. URL: https://lb.ua/society/2022/04/27/514927_spikeri_parlamentiv_rumunii.html

³⁴ Глава МЗС Північної Македонії: Свобода нашої країни зараз захищається в Україні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3493733-glava-mzs-pivnicnoi-makedonii-svoboda-nasoi-kraini-zaraz-zahisaetsa-v-ukraini.html>

³⁵ Уряд Північної Македонії радить не брати участі в заходах до 9 травня від посольства РФ. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/5/7138937/>

Після масованої ракетної атаки на Україну 10 жовтня 2022 р. (83 ракети і 17 безпілотних літальних апаратів «Шахед») одинадцять президентів європейських країн, зокрема президент Республіки Північна Македонія С. Пендаровський, зробили спільну заяву щодо засудження цього військового злочину згідно з міжнародним правом³⁶.

У жовтні 2022 р. Президент України В. Зеленський озвучив українську «формулу миру» на зустрічі лідерів країн «Групи семи». Вона складалася з оборонної підтримки, територіальної цілісності України і покарання тих, хто розпочав і продовжує агресію³⁷. На листопадовому 2022 р. саміті G20 Президент України конкретизував основні положення про радіаційну, ядерну, продовольчу, енергетичну безпеку, негайний захист природи, недопущення ескалації і необхідність оформлення документа про фіксацію закінчення війни³⁸. В. Зеленський закликав лідерів іноземних держав допомогти Україні їх реалізувати. На засіданні Генасамблеї ООН в лютому 2023 р. була розглянута українська «формула миру». Республіка Північна Македонія стала однією із 141 країни (193-х членів ООН), яка проголосувала за резолюцію Генасамблеї ООН «Принципи Статуту ООН, що лежать в основі всеохоплюючого, справедливого та сталого миру в Україні», котра вимагає від росії виведення військ з України і припинення бойових дій та закріплює основні положення української «формули миру»³⁹.

Двосторонні відносини поглибилися між нашими країнами після початку (1 січня 2023 р.) головування Республіки Північна Македонія в Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Вже в перші дні головування чинний голова ОБСЄ, міністр закордонних справ РПМ Б. Османі закликав росію припинити війну проти України та вивести війська з її території⁴⁰. Свій перший офіційний візит на посаді Голови ОБСЄ він здійснив до України з метою сприяти вирішенню гуманітарних та безпекових викликів України під час російської агресії. Б. Османі відвідав зруйновані внаслідок російської агресії райони м. Бородянка на Київщині⁴¹ і запевнив, що Україна залишатиметься головним пріоритетом головування Республіки Північна Македонія в ОБСЄ⁴². Після оприлюднення української «формули миру» Б. Османі, як голова ОБСЄ, проводить політику, спрямовану на реалізацію української «формули миру»⁴³.

У травні 2023 р. президент РПМ С. Пендаровський взяв онлайн-участь у Саміті лідерів держав та урядів Коаліції зі створення Спеціального трибуналу щодо розслідування злочинів російської агресії проти України.

На саміті НАТО у Вільнюсі 11–12 липня 2023 р. лідери G7 підписали «Спільну декларацію про підтримку України», котра надає Україні безпекові гарантії. 15 серпня 2023 р. Республіка Північна Македонія стала 15-ю країною, котра приєдналася до гарантій безпеки для України⁴⁴. Президент РПМ С. Пендаровський один з-поміж дев'ятьох лідерів

³⁶ Президенти 11 країн Європи засудили ракетний удар РФ по Україні – спільна заява. URL: <https://susplne.media/292486-prezidenti-11-krain-evropi-zasudili-raketnij-udar-rf-po-ukraini-spilna-zaava/>

³⁷ Зеленський розповів про «формулу миру» на зустрічі G7 та України. URL: <https://susplne.media/292816-zelenskij-rozpoviv-pro-formulu-miru-na-zustrici-g7-ta-ukraini/>

³⁸ Зеленський на саміті G20 назвав десять умов для встановлення миру з росією. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/15/novyna/polityka/zelenskij-samiti-g20-nazvav-desyat-umov-vstanovlennya-miru-rosiyeyu>

³⁹ На засіданні Генасамблеї ООН 141 країна підтримала Україну та засудила терористичну війну росії. URL: <https://resh.news/news/998/>

⁴⁰ Голова ОБСЄ закликав вивести війська з України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3653638-golova-obse-zaklikav-rosiu-vivesti-vijska-z-ukraini.html>

⁴¹ Голова ОБСЄ відвідав Бородянку. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3653553-golova-obse-vidvidav-borodanku.html>

⁴² Голова ОБСЄ закликав вивести війська з України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3653638-golova-obse-zaklikav-rosiu-vivesti-vijska-z-ukraini.html>

⁴³ Зеленський і голова ОБСЄ обговорили порушення прав людини на окупованих територіях. URL: <https://www.unian.ua/politics/zelenskiy-i-golova-obse-obgovorili-porushennya-prav-lyudini-na-okupovanih-teritoriyah-12111741.html>

⁴⁴ Північна Македонія підтримала «гарантії безпеки» для України. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/15/7415723/>

Західних Балкан на саміті Україна–Балкани в серпні 2023 р. підписав декларацію на підтримку України. В. Зеленський на зустрічі з С. Пендаровським у межах саміту подякував Македонії за оборонну підтримку, підготовку нового пакету допомоги^{45,46}.

Зміцненню двосторонніх зв'язків між країнами сприяло відкриття Почесного консульства України в македонському місті Прілеп 17 лютого 2023 р. Під час відкриття посол України в РПМ Л. Дір констатувала: «Північна Македонія від початку війни разом з Україною. Гуманітарна, військова і фінансова допомога Північної Македонії – це все те, що допомагає зупинити російський терор і наближає мир»⁴⁷.

РПМ є учасником всіх форумів Міжнародної Кримської платформи (МКП) і з початку повномасштабної війни росії проти України брала участь у жовтні 2022 р. у Першому Парламентському саміті МКП, квітні 2023 р. у Чорноморській безпековій конференції під егідою МКП та третьому саміті в серпні 2023 р., котрий був присвячений економічному та повоєнному відновленню українського Криму^{48, 49}.

З першого дня російсько-української війни РПМ проводить послідовну підтримку України у реалізації євроатлантичних і європейських прагнень нашої держави, зокрема вступу України в НАТО, хоча сама до офіційного членства в Організації пройшла мабуть найдовший шлях. Про прагнення вступити до НАТО РПМ заявила ще 1993 р. План дій щодо членства (ПДЧ) Македонія отримала в 1999 р., але офіційно місце в Альянсі здобула в 2020 р. після зміни назви країни і стала 30-м членом НАТО.

Шлях Республіки Північна Македонія до Європейського Союзу також непростий. Країна була кандидатом в ЄС з грудня 2005 р. і протягом цих років демонструвала щирі євроінтеграційні прагнення. Розпочати переговори Євросоюзу з РПМ у 2020 р. завадило вето Болгарії, з якою існують розбіжності з названих вище питань. За участі політиків Євросоюзу РПМ погодилася розглянути зміни до Конституції країни з питання болгарської меншини і визнання болгар націєутворюючим етносом. Ця згода дозволила відкрити 19 липня 2022 р. переговори між РПМ і Євросоюзом^{50,51}.

Прем'єр-міністр РПМ Д. Ковачевський разом із лідерами Албанії та Чорногорії у червні 2022 р. підписали спільну заяву про підтримку надання Україні статусу кандидата на членство у Європейському Союзі. Віддячуючи за це лідерам балканських країн, президент України В. Зеленський зазначив, що чотири країни не є конкурентами на цьому європейському шляху, а тільки посилюють можливості одна інших⁵². Тижнем раніше, коли ця зустріч готувалася, Д. Ковачевський актуалізував для балканських країн і України вступ до Євросоюзу такими словами: «Після нападу росії на Україну та у світлі впливу третіх сторін у регіоні Західних Балкан, які є найбільш вразливими на європейському континенті, розширення (ЄС – О.С.) стало питанням безпеки»⁵³.

⁴⁵ «Поворотний момент для Європи». На саміті в Афінах ухвалили декларацію на підтримку України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-afiny-samit-deklaratsia-ukraina/32558517.html>

⁴⁶ Президент України зустрівся з Прем'єр-міністром Північної Македонії. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-zustrivsia-z-premyer-ministrom-pivnichnoy-85081>

⁴⁷ У місті Прілеп у Північній Македонії відкрили Почесне консульство України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3672419-u-misti-prilep-u-pivnicnij-makedonii-vidkrili-pocesne-konsulstvo-ukraini.html>

⁴⁸ Двосторонні відносини між Україною та Північною Македонією. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobotnectvo/80-politichni-vidnosinimizh-ukrajinoju-ta-makedonijeju>

⁴⁹ Кримська платформа 3.0: підготовка до деокупації. URL: https://lb.ua/world/2023/08/23/571465_krimaska_platforma_30_pidgotovka.html

⁵⁰ Овчаренко О. Сухушина О., Земзюліна Н. Історія європейської інтеграції. Черкаси: Вертикаль. С. 236–237.

⁵¹ Сухушина О. Євроінтеграційні прагнення Північної Македонії і позиція Болгарії. *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI–XXI ст.)*: зб. мат. Всеукр. наук. конф. Умань, 2023. С. 171–174.

⁵² Лідери трьох держав Західних Балкан виступили з підтримкою надання статусу кандидата Україні. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/politics/lideri-troh-derzhav-zahidnih-balkan-vistupili-z-pidtrimkoju-nadannya-statusu-kandidata-ukrajini-15062022-461077>

⁵³ Прем'єр Північної Македонії: після нападу на Україну розширення ЄС стало питанням безпеки. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/8/7140815/>

Важливим складником українсько-македонських відносин стало торговельно-економічне співробітництво. Угода про вільну торгівлю між РПМ та Україною була підписана 2001 р.⁵⁴. Тоді ж Республіка Північна Македонія посіла третє місце серед торговельних партнерів України у Балканському регіоні після Болгарії та Сербії⁵⁵. У жовтні 2022 р. Україна і РПМ оновили угоду про вільну торгівлю, яка почала діяти з серпня 2023 р.⁵⁶. Вона дозволяє імпортувати товари з РПМ без ліцензії на імпорт у межах тарифної квоти. Завдяки цій угоді українські аграрії отримають більший доступ до загальних європейських ринків. Українські виробники отримали змогу використовувати компоненти продуктів, вироблених у Республіці Північна Македонія, для продукції, яка продаватиметься в Європейському Союзі. Також через Регіональну конвенцію про Пан-євро-середземноморські преференційні правила походження товарів (Пан-Євро-Мед) ринки України та РПМ інтегруються з ринками Туреччини, Молдови, Грузії, Норвегії, Швейцарії та Ізраїлю⁵⁷.

Розвиток торговельно-економічних зв'язків не може бути успішним без вирішення проблем транспортування продукції. У червні 2023 р. українсько-македонська змішана Комісія з міжнародних автомобільних перевезень пасажирів та вантажів, засідання якої проходили в Скоп'є, домовилася про так званий «транспортний безвіз», тобто взаємне скасування дозволів для деяких категорій ваговозів. Сторони вирішили вдвічі збільшити квоту дозволів для виконання перевезень до третіх країн на 2023–2024 рр. «Транспортний безвіз» передбачає скасування дозволів щодо здійснення двосторонніх та транзитних перевезень для транспортних засобів стандарту Євро-3 та вище. Угода передбачає також заходи зі спрощення визнання водійських документів⁵⁸.

Від 1990-х рр., коли Україна і Македонія здобули незалежність, активніше розвиваються їхні гуманітарні, культурні та наукові зв'язки. У Скоп'є та інших містах Північної Македонії діє громада українців імені Л. Українки. Станом на 2021 р. у країні проживало 550 українців, однак це не завадило Громаді поширювати правду задля підтримки України у світі. Регулярно проводилися літературно-мистецькі свята до дня народження Т. Шевченка, відзначалися роковини Чорнобильської трагедії, виставки українського живопису, образотворчого мистецтва, відзначення Дня Незалежності України тощо⁵⁹.

З першого дня повномасштабної агресії росії проти України діяльність громади поширилася іншими заходами. Першу акцію протесту проти російської агресії і на підтримку України та її збройних сил громада провела 25 лютого 2022 р. біля посольства російської федерації. Учасники акції закликали європейські країни перейти до активних дій допомоги Україні, а росію – вивести війська з території України. Подібні акції проводилися регулярно. 12 вересня 2022 р. у Скоп'є посольство України разом з громадою українців урочисто відкрили Українську алею, де висадили дерева та встановили пам'ятну табличку «Українська алея. Слава Україні! Героям слава!». До акції протесту на річницю повномасштабної війни в лютому 2023 р. громада також провела ходу до пам'ятника

⁵⁴ Україна та Північна Македонія розширили Угоду про вільну торгівлю. URL: <https://export.gov.ua/news/4179-ukraina-ta-pivnichna-makedoniia-rozshirili-ugodu-pro-vilnu-torgivliu>

⁵⁵ Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Північною Македонією. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/91-torgovelyno-jekonomichne-spivrobotnictvo-mizh-ukrajinoju-ta-makedonijeju/torgovelyno-ekonomichne-spivrobotnictvo-mizh-ukrayinoju-ta-pivnichnoyu-makedoniyeyu>

⁵⁶ Україна повністю запустила зону вільної торгівлі з Північною Македонією. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/08/16/7167699/>

⁵⁷ Україна та Північна Македонія розширили Угоду про вільну торгівлю. URL: <https://export.gov.ua/news/4179-ukraina-ta-pivnichna-makedoniia-rozshirili-ugodu-pro-vilnu-torgivliu>

⁵⁸ Україна домовилась про «транспортний безвіз» з однією з європейських країн. URL: <https://www.unian.ua/economics/transport/ukrajina-domovilas-pro-transportnij-bezviz-z-odniiyeyu-z-yevropejskih-krajin-12294822.html>

⁵⁹ Українці у Північній Македонії. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/93-ukrajinci-u-makedonij>

Тарасу Шевченку у Скоп'є, поклали квіти та запалила свічки на вшанування пам'яті загиблих українців у цій війни^{60, 61}.

Громада українців і Посольство України у РПМ піклується і допомагає українським вимушено переміщеним особам. У Республіці Північна Македонія отримали тимчасовий захист станом на 28 березня 2023 р. 6 тис. 570 українських біженців. При оформленні посвідки на тимчасове проживання вони мають право на працевлаштування та соціальний захист у країні до одного року⁶².

Незважаючи на невеликі розміри Республіки Північна Македонія (25,7 тис кв км), її можливості та чисельність населення (2,1 млн осіб), Посольством РПМ спільно з громадою українців на серпень 2022 р. залучено й передано більше 225 т допомоги від небайдужих громадян, підприємців, торгових мереж, македонського бізнесу⁶³. У квітні 2022 р. під назвою «Вініця для Вінниці» у РПМ була проведена акція для збору гуманітарної допомоги (продукти харчування та засоби гігієни). Громади македонського і українського міст співпрацюють ще з 2013 р.⁶⁴.

Важливе місце в діяльності громади українців і багатьох македонських політиків посідає донесення правди до македонського суспільства про Голодомор 1932–1933 рр. українського населення і сучасні злочини росії. За сприяння громади, 8 і 9 червня 2023 р. були проведені просвітницькі заходи з підвищення обізнаності про злочини кремля. Відкриті лекції провели вчені України (професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка В. Сергійчук) і РПМ (декан філософського факультету Університету в Скоп'є професор Р. Дуєв). За участі українських вчених, представників посольства, провідних македонських політиків, журналістів та громадських діячів 9 червня 2023 р. у приміщенні Музею боротьби за незалежність Македонії був проведений захід пам'яті про Голодомор-геноцид українців. Визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українців є не менш важливим рішенням для України, ніж допомога зброєю та засобами повітряної оборони⁶⁵.

Геноцид українців продовжується сьогодні державою-агресором – російською федерацією. Притягнення до відповідальності російських лідерів за геноцид, за злочини проти людяності, за напад на український народ є метою діяльності багатьох країн, організацій, політичних, суспільних і наукових діячів. 19 листопада 2022 р. у Скоп'є відбулася Перша балканська зустріч закордонних українців, яка обговорювала тему: «Роль української громади під час повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну. Виклики, які долає українська громада у державах перебування». На зустрічі були представники українських громад із Болгарії, Греції, Північної Македонії, Сербії, Хорватії, Чорногорії, представники Світового конгресу українців, а також експертка Аналітичного центру Балканських досліджень Катерина Шимкевич. Посол України в РПМ Л. Дір на зустрічі визначила напрямки діяльності громад закордонних українців. Основні з них полягають в тому, щоб організовувати заходи на підтримку європейської та євроатлантичної інтеграції України, визнання балканськими країнами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

⁶⁰ Громада Українців імені Лесі Українки у центрі м.Скоп'є провела акцію протесту проти брутальної російської військової агресії. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/gromada-ukrayinciv-imeni-lesi-ukrayinki-u-centri-mskopye-provela-akciyu-protestu-proti-brutalnoi-rosijskoyi-vijskovoyi-agresiyi>

⁶¹ У столиці Північної Македонії відкрили Українську алею. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/09/13/7146691/>

⁶² Кількість українських біженців зі статусом тимчасового захисту в Європі вперше перевищила 5 млн. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/901520.html>

⁶³ Участь президента РПМ Стево Пендаровського в офіційному відкритті пленарних дискусій щодо європейської безпеки у контексті війни росії проти України. Інформаційний дайджест Посольства України в Скоп'є. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/informacijnij-dajdzhest-posolstva-2022>

⁶⁴ До Вінниці прибула гуманітарна допомога з Північної Македонії. URL: <https://vitatv.com.ua/misto/do-vinnytsi-rybula-humanitarna-dopomoha-z>

⁶⁵ Міжнародне визнання геноциду: у Північній Македонії українські вчені розповіли про голодомор та сучасні злочини росії. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0196/176229>

і сучасну збройну російську агресію проти України геноцидом української нації, збирати і відправляти гуманітарну допомогу в Україну, поширювати діяльність недільних українських шкіл, котрі сприятимуть збереженню української мови, традицій, вивченню історії України. Учасники форуму підписали Спільну заяву, зміст якої визначає пріоритети діяльності закордонних українців задля об'єднання зусиль у просуванні інтересів України⁶⁶.

Співпраця українських і македонських навчальних закладів, науковців – важливий напрямок гуманітарного співробітництва наших держав. На сьогодні активно співпрацює Філософський факультет Університету Святих Кирила і Мефодія у м. Скоп'є з провідними університетами України: Тернопільським національним педагогічним університетом імені Володимира Гнатюка, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка. Продовжується співробітництво між Національною бібліотекою України ім. В. Вернадського НАН України і Національною університетською бібліотекою «Святий Климент Охридський»⁶⁷. У липні 2022 р. у Скоп'є відбулися дискусії щодо європейської безпеки у контексті війни росії проти України, де виступили Президент РПМ С. Пендаровський, посол України в РПМ (2017 – травень 2022 рр.) Н. Задорожнюк, декан філософського факультету Університету ім. Кирила і Мефодія Р. Дуєв та професор М. Гюровський⁶⁸.

Серед спільних культурних заходів посольства України і громади українців з метою привернути увагу македонського суспільства до бруталної війни росії проти України став Український день «Охридського літа». На цьому міжнародному культурно-мистецькому заході в серпні 2022 р. актори Київського академічного обласного музично-драматичного театру ім. Саксаганського виступили перед македонськими глядачами і розповіли під час прес-конференції про сучасні події в Україні. Македонські мас-медіа активно висвітлювали український захід⁶⁹.

Республіка Північна Македонія дотримується позиції, що не потрібно спотворювати олімпійські принципи і необхідно виключити участь держави-терориста в Олімпійських іграх. Посол України в РПМ Л. Дір у лютому 2023 р. на зустрічі українських та македонських представників з нагоди відкриття у м. Прілеп Почесного консульства України зазначила: «За рік війни російської федерації проти України загинуло 228 українських спортсменів і тренерів. Жертви не можна прикрити білим прапором – проступить кров. У російській федерації немає прав на олімпійський дух до тих пір, доки їхня сутність переповнена жагою до вбивства і духом ненависті»⁷⁰.

Висновки. В умовах російсько-української війни підтримка України з боку Республіки Північна Македонія здійснюється у рамках приєднання до гарантій безпеки для України, рішень і санкцій ООН, ОБСЄ, міжнародних фінансово-торгівельних організацій, двосторонньої співпраці в дипломатичній, військовій (поставка зброї), торговельно-економічній, гуманітарній, культурній, науковій сферах. Зближенню України і РПМ сприяють не лише взаємна підтримка під час складних випробувань, а й, на нашу думку, схожість зовнішньополітичних викликів для обох країн із проблем ідентифікації нації, держави, мовної самобутності, організації самостійної церкви, сепаратистських загроз. Однак ці проблеми, очевидно, потребують подальших досліджень.

⁶⁶ У Скоп'є відбулася Перша балканська зустріч закордонних українців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3618744-u-skope-vidbulasa-persa-balkanska-zustric-zakordonnih-ukrainciv.html>

⁶⁷ Науково-технічне співробітництво. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/3719-naukovo-tehnicne-spivrobotnictvo>

⁶⁸ Участь президента РПМ Стево Пендаровського в офіційному відкритті пленарних дискусій щодо європейської безпеки у контексті війни росії проти України. Інформаційний дайджест Посольства України в Скоп'є. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/informacijij-dajdzhest-posolstva-2022>

⁶⁹ Український день в межах всесвітньо відомого міжнародного культурно-мистецького заходу «Охридське літо» мав дуже насичену програму. URL: <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/ukrayinskij-den-v-mezhah-vsесvitno-vidomogo-mizhnarodnogo-kulturno-mistecckogo-zahodu-ohridske-lito-mav-duzhe-nasichenu-programu>

⁷⁰ У місті Прілеп у Північній Македонії відкрили Почесне консульство України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3672419-u-misti-prilep-u-pivnicnij-makedonii-vidkrili-pocesne-konsulstvo-ukraini.html>

References

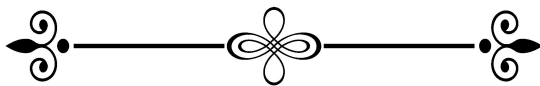
1. Vlasiuk, I. Pivnichna Makedoniia u XXI st.: vyklyky i problemy. European scientific congress [North Macedonia in the 21st Century: Challenges and Problems]. *Proceedings of the 5th International scientific and practical conference*. 2023. S. 296–300. [in Ukrainian].
2. Dohovirno-pravova baza mizh Ukrainoiu ta Pivnichnoi Makedoniieiu [Legal framework between Ukraine and North Macedonia]. Retrieved from <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobitnecstvo/90-dogovirno-pravova-baza-mizh-ukrajinoju-ta-makedonijeju>
3. Dvostoronni vidnosyny mizh Ukrainoiu ta Pivnichnoi Makedoniieiu [Bilateral relations between Ukraine and North Macedonia]. Retrieved from <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobitnecstvo/80-politichni-vidnosinimizh-ukrajinoju-ta-makedonijeju>
4. Torhovelnno-ekonomichne spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu ta Pivnichnoi Makedoniieiu [Trade and economic cooperation between Ukraine and North Macedonia]. Retrieved from <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobitnecstvo/91-torgovelyno-jekonomichne-spivrobitnecstvo-mizh-ukrajinoju-ta-makedonijeju/torgovelnno-ekonomichne-spivrobitnecstvo-mizh-ukrayinoyu-ta-pivnichnoyu-makedoniyeyu>
5. Pivnichna Makedoniia pershoiu z balkanskykh krain pochala dopomahaty Ukraini, – Oleksii Reznikov [North Macedonia was the first Balkan country to help Ukraine, – Oleksiy Reznikov]. Retrieved from <https://www.mil.gov.ua/news/2023/02/23/pivnichna-makedoniya-pershoyu-z-balkanskih-krain-pochala-dopomagati-ukraini-%E2%80%93-oleksij-reznikov/>
6. Mizhnarodne vyznannia henotsydu: u Pivnichnii Makedonii ukrainski vcheni rozpovily pro holodomor ta suchasni zlochyni rosii [International recognition of the genocide: in North Macedonia, Ukrainian scholars told about the Holodomor and Russia's current crimes]. Retrieved from <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/196/176229>
7. Ukraintsi u Pivnichnii Makedonii [Ukrainians in North Macedonia]. Retrieved from <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobitnecstvo/93-ukrajinci-u-makedonij>
8. Naukovo-tehnicne spivrobitnytstvo [Scientific and technical cooperation]. Retrieved from <https://macedonia.mfa.gov.ua/spivrobitnecstvo/3719-naukovo-tehnicne-spivrobitnecstvo>
9. Uchast prezydenta RPM Stevo Pendarovskoho v ofitsiinomu vidkrytti plenarnykh dyskusii shchodo yevropeiskoi bezpeky u konteksti viiny rosii proty Ukrainy. Informatsiinyi daidzhest Posolstva Ukrainy v Skopie [Participation of the President of the RPM Stevo Pendarovski in the official opening of the plenary discussions on European security in the context of Russia's war against Ukraine. Information digest of the Embassy of Ukraine in Skopje]. Retrieved from <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/informacijnij-dajdzhest-posolstva-2022>
10. Ukrainskyi den v mezkhakh vsesvitno vidomoho mizhnarodnoho kult urno-mystetskoho zakhodu «Okhrydske lito» mav duzhe nasychenu prohramu [The Ukrainian day of the world-famous international urn art event “Ohrid Summer” had a very rich programme]. Retrieved from <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/ukrayinskij-den-v-mezhah-vsesvitno-vidomogo-mizhnarodnogo-kulturno-misteckogo-zahodu-ohridske-lito-mav-duzhe-nasichenu-programu>
11. Interviu Posla Ukrainy Larysy Dir dlia providnoho makedonskoho ZMI «CivilMedia» [Interview with Ambassador of Ukraine Larysa Dir for the leading Macedonian media outlet CivilMedia]. Retrieved from <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/intervyu-posla-ukrayini-larisi-dir-dlya-providnogo-makedonskogo-zmi-civilmedia>
12. U Skopie vidbulasia Persha balkanska zustrich zakordonnykh ukraintziv [The First Balkan Meeting of Ukrainians Abroad takes place in Skopje]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3618744-u-skope-vidbulasa-persa-balkanska-zustric-zakordonnih-ukrainciv.html>
13. Erman, H. Istoriiia odniiei druzhby. Yak Ukraina borolasia za yednist Pivnichnoi Makedonii [The story of a friendship. How Ukraine fought for the unity of North Macedonia]. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55830089>
14. Ovcharenko, O. Sukhushyna, O., Zemziulina, N. (2021) Istoriiia yevropeiskoi intehratsii : navch. posib. [History of European Integration: a textbook]. Cherkasy: Vertykal, 302 s. [in Ukrainian].
15. Sukhushyna, O. Yevrointehratsiini prahnennia Pivnichnoi Makedonii i pozytsiia Bolharii [European integration aspirations of North Macedonia and Bulgaria's position]. *Sotsialno-ekonomichni i politychni rozvytok krain Skhidnoi Yevropy (XVI–XXI st.): zb materialiv Vseukrainskoi naukovoii konferentsii*. Uman, 2023, S. 170–176. [in Ukrainian].
16. Pryshchepa, Ya., Ponomarov, V. Pivnichna Makedoniia povernula Ukraini chotyry Su-25, prydbani u 2001

- rotsi [North Macedonia returned four Su-25s purchased in 2001 to Ukraine]. Retrieved from <https://suspilne.media/267997-pivnicna-makedonia-povernula-ukraini-cotiri-su-25-pridbani-u-2001-roci/>
17. Pivnichna Makedoniia dopomohla Ukraini tankamy ta litakamy [North Macedonia helped Ukraine with tanks and aircraft]. Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/851016.html>
 18. Heneralnyi shtab Pivnichnoi Makedonii pohodyv peredachu Ukraini vertolotiv Mi-24 [The General Staff of North Macedonia approves the transfer of Mi-24 helicopters to Ukraine]. Retrieved from <https://mil.in.ua/uk/news/generalnyj-shtab-pivnichnoyi-makedoniyi-pogodyv-peredachu-ukrayini-vertolotiv-my-24>
 19. Pivnichna Makedoniia obitsiaie Ukraini podalshu pidtrymku, u tomu chysli viiskovu [North Macedonia promises further support to Ukraine, including military support]. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/25/7140025/>
 20. Pivnichna Makedoniia peredala Ukraini obladnannia dlia vidnovlennia enerhetychnoi infrastruktury [North Macedonia donated equipment to Ukraine to rebuild its energy infrastructure]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3561916-pivnicna-makedonia-peredala-ukraini-obladnanna-dla-vidnovlenna-energeticnoi-infrastrukturi.html>
 21. Prezydent Ukrainy proviv spilnu zustrich iz premier-ministramy Albanii ta Pivnichnoi Makedonii [The President of Ukraine holds a joint meeting with the Prime Ministers of Albania and North Macedonia]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-spilnu-zustrich-iz-premyer-ministr-83297>
 22. EU, G7 i nyzka krain pozbavyly Rosiiu preferentsii vid chlenstva u SOT [The EU, the G7 and a number of countries have revoked Russia's WTO membership preferences]. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/15/7135993/>
 23. Spikery parlamentiv Rumunii, Pivnichnoi Makedonii ta Shveitsarii vidvidaly Hostomel ta Irpin [Speakers of the Parliaments of Romania, North Macedonia and Switzerland visit Gostomel and Irpin]. Retrieved from https://lb.ua/society/2022/04/27/514927_spikeri_parlamentiv_rumunii.html
 24. Hlava MZS Pivnichnoi Makedonii: Svoboda nashoi krainy zaraz zakhyschchaetsia v Ukraini [The Foreign Minister of North Macedonia: The freedom of our country is now being defended in Ukraine]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3493733-glava-mzs-pivnicnoi-makedonii-svoboda-nasoi-kraini-zaraz-zahisaetsa-v-ukraini.html>
 25. Uriad Pivnichnoi Makedonii radyt ne braty uchasti v zakhodakh do 9 travnia vid posolstva RF [North Macedonia's government advises not to participate in events before 9 May from the Russian Embassy]. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/5/7138937/>
 26. Prezydenty 11 krain Yevropy zasudyly raketnyi udar RF po Ukraini – spilna zaiava [Presidents of 11 European countries condemn Russia's missile attack on Ukraine – joint statement]. Retrieved from <https://suspilne.media/292486-prezidenti-11-krain-evropi-zasudili-raketnij-udar-rf-po-ukraini-spilna-zaava/>
 27. Zelenskyi rozpoviv pro «formulu myru» na zustrichi G7 ta Ukrainy [Zelenskyy talks about 'peace formula' at G7-Ukraine meeting]. Retrieved from <https://suspilne.media/292816-zelenskij-rozpoviv-pro-formulu-miru-na-zustrichi-g7-ta-ukraini/>
 28. Zelenskyi na samiti G20 nazvav desiat umov dlia vstanovlennia myru z rosiieiu [At the G20 summit, Zelenskyy names ten conditions for peace with Russia]. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/15/novyna/polityka/zelenskyj-samiti-g20-nazvav-desyat-umov-vstanovlennia-myr-rosiyeyu>
 29. Na zasidanni Henasamblei OON 141 kraina pidtrymala Ukrainu ta zasudyly terorystychnu viinu rosii [At the UN General Assembly, 141 countries supported Ukraine and condemned Russia's terrorist war]. Retrieved from <https://resh.news/news/998/>
 30. Holova OBSIe zaklykav vyvesti viiska z Ukrainy [OSCE chairman calls for withdrawal of troops from Ukraine]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3653638-golova-obse-zaklykav-rosiu-vivesti-vijska-z-ukraini.html>
 31. Holova OBSIe vidvidav Borodianku [OSCE Chairperson-in-Office visits Borodyanka]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3653553-golova-obse-vidvidav-borodanku.html>
 32. Zelenskyi i holova OBSIe obhovoryly porushennia prav liudyny na okupovanykh terytoriiakh [Zelenskyy and the OSCE chairman discussed human rights violations in the occupied territories]. Retrieved from <https://www.unian.ua/politics/zelenskiy-i-golova-obse-ogovorili-porushennia-prav-lyudini-na-okupovanih-teritoriyah-12111741.html>
 33. Pivnichna Makedoniia pidtrymala «harantii bezpeky» dlia Ukrainy [North Macedonia supported "security guarantees" for Ukraine]. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/15/7415723/>

34. «Povorotnyi moment dlia Yevropy». Na samiti v Afinakh ukhvalyly deklaratsiiu na pidtrymku Ukrainy [“A turning point for Europe”. At the Athens Summit, a declaration in support of Ukraine was adopted]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-afiny-samit-deklaratsia-ukraina/32558517.html>
35. Prezydent Ukrainy zustrivsia z Premier-ministrom Pivnichnoi Makedonii [The President of Ukraine met with the Prime Minister of North Macedonia]. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-zustrivsia-z-premyer-ministrom-pivnichnoy-85081>
36. U misti Prilep u Pivnichnii Makedonii vidkryly Pochesne konsulstvo Ukrainy [An Honorary Consulate of Ukraine was opened in Prilep, North Macedonia]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3672419-u-misti-prilep-u-pivnicnij-makedonii-vidkrili-pocesne-konsulstvo-ukraini.html>
37. Krymska platforma 3.0: pidhotovka do deokupatsii [Crimean Platform 3.0: preparations for de-occupation]. Retrieved from https://lb.ua/world/2023/08/23/571465_krymska_platforma_30_pidgotovka.html
38. Lidery trokh derzhav Zakhidnykh Balkan vystupyly z pidtrymkoiu nadannia statusu kandydata Ukraini [The leaders of the three Western Balkan states expressed support for granting candidate status to Ukraine]. Retrieved from <https://www.dsnews.ua/ukr/politics/lideri-troh-derzhav-zahidnih-balkan-vidstupili-z-pidtrimkoyu-nadannya-statusu-kandidata-ukrajini-15062022-461077>
39. Premier Pivnichnoi Makedonii: pislia napadu na Ukrainu rozshyrennia YeS stalo pytanniam bezpeky [North Macedonia’s Prime Minister: EU enlargement has become a security issue after the attack on Ukraine]. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/8/7140815/>
40. Ukraina ta Pivnichna Makedoniia rozshyryly Uhodu pro vilnu torhivliu [Ukraine and North Macedonia expanded their Free Trade Agreement]. Retrieved from https://export.gov.ua/news/4179-ukraina_ta_pivnichna_makedoniia_rozshirili_ugodu_pro_vilnu_torgivliu
41. Ukraina povnistiu zapustyla zonu vilnoi torhivli z Pivnichnoiu Makedoniieiu [Ukraine has fully launched a free trade zone with North Macedonia]. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/08/16/7167699/>
42. Ukraina domovylas pro «transportnyi bezviz» z odniieiu z yevropeiskykh krain [Ukraine has agreed on a “transport visa-free regime” with a European countries]. Retrieved from <https://www.unian.ua/economics/transport/ukrajina-domovilas-pro-transportny-bezviz-z-odniyeyu-z-yevropeyskih-krajn-12294822.html>
43. Hromada Ukraintsiv imeni Lesi Ukrainky u tsentri m.Skopie provela aktsiiu protestu proty brutalnoi rosiiskoi viiskovoi ahresii [Lesya Ukrainka Ukrainian Community in the centre of Skopje holds a protest against brutal Russian military aggression]. Retrieved from <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/gromada-ukrayinciv-imeni-lesi-ukrayinki-u-centri-mskopye-provela-akciyu-protestu-proti-brutalnoyi-rosijskoyi-vijskovoyi-agresiyi>
44. U stolytsi Pivnichnoi Makedonii vidkryly Ukrainsku aleiu [A Ukrainian alley was opened in the capital of North Macedonia]. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/09/13/7146691/>
45. Kilkist ukrainskykh bizhentsiv zi statusom tymchasovoho zakhystu v Yevropi vpershe perevyschyla 5 mln [The number of Ukrainian refugees with temporary protection status in Europe exceeded 5 million for the first time]. Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/901520.html>
46. Do Vinnytsi prybula humanitarna dopomoha z Pivnichnoi Makedonii [Humanitarian aid from North Macedonia arrives in Vinnytsia]. Retrieved from <https://vitatv.com.ua/misto/do-vinnytsi-prybula-humanitarna-dopomoha-z>
47. Z Pivnichnoi Makedonii vtretie za pivtora roku vyslaly dyplomativ rf [Russian diplomats were expelled from North Macedonia for the third time in a year and a half]. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/z-pivnichnoyi-makedoniyi-vtreye-za-pivtora-roku-vislali-diplomativ-rf>

Надійшла до редакції / Received: 15.09.2023

Схвалено до друку / Accepted: 10.12.2023

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-145-146

Serhii Kornovenko

PhD hab. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasant History and Agrarian History, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Сергій Корновенко

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

РЕЦЕНЗІЯ

**на збірник «Літопис цивільного спротиву Херсона у 2022 році у вимірах повномасштабної агресії росії проти України»
(упорядник Черемісін Олександр Вікторович)**

За період української незалежності динамічно розгортався процес розвитку усної історії. Чисельність дослідницьких проєктів та використання методологічного інструментарію усної історії дозволило вивести індивідуальний досвід громадян у широке поле наукового аналізу, оскільки надало історичним студіям «людського виміру». 24 лютого 2022 р. для всіх мешканців Херсона стало переломним моментом спільної катастрофи, коли всього за декілька днів місто виявилось тимчасово окупованим. Окупація тривала до 11 листопада 2022 р. Багато мешканців набули унікальні досвіди цивільного спротиву і акумулювали здібності виживання у складних життєвих ситуаціях.

Зважаючи на це, доцільність та актуальність збору і публікації усних історій самовидців окупації міста не викликає сумнівів. Цей напрям має достатньо підстав вважати його одним із пріоритетних для підготовки ґрунтовних досліджень із історії російсько-української війни.

Усне інтерв'ювання самовидців дало змогу О. В. Черемісіну акцентувати увагу на життєписах оповідачів із різними досвідом та усталеністю життя. Те, що переживалося мешканцями тимчасово окупованого міста, виявилось для них несподіваною і неочікуваною подією й посутньо вплинуло на їхнє подальше життя.

Усноісторичні розповіді, представлені у рецензованому збірнику, є цінним досвідом цивільного спротиву і того, як люди у критичній ситуації знаходили вихід і зберегли свою гідність; водночас і себе врятували, і встигали допомагати іншим; швидко розібралися у нових ієрархічних соціальних структурах та вміло маневрували у різноманітних прикладах соціальних взаємодій соціально-культурного середовища, що мають фундаментальні наслідки для кожного.

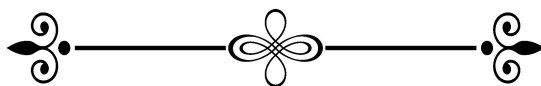
У межах зазначеного дослідження вивчено широке коло питань, що стосуються організації побуту в окупації, раціону харчування, цін на продукти харчування та послуги, допомоги волонтерів та церкви, умов проживання та адаптації, способів лікування, вирішення проблем, пов'язаних із інформаційним простором, організації часу і простору, норми поведінки, соціальних, політичних та ціннісних орієнтирів тощо. Такий методологічний прийом цілком корелюється з напрямом досліджень усної історії. Його застосування дозволило отримати достатньо інформації для формування об'єктивних знань стосовно побуту, соціальної поведінки, настроїв, менталітету людей, які на особистому досвіді пізнали всі складнощі окупації. Автору рецензованої праці, застосовуючи інструментарій усноісторичних досліджень, вдалося відобразити процеси херсонської моделі окупації з точки зору тих, хто безпосередньо її пережив.

Позитивним моментом проведеного шляхом опитування усноісторичного дослідження є те, що укладач зберіг стилістику розповідей, а також відстежив і зафіксував емоційний стан респондентів від пережитого. У подальшому це дозволить рецензованій праці стати важливим джерелом для аналізу історії сучасної російсько-української війни.

Окремі мовні огріхи, присутні в тексті дослідження, не знецінюють загального позитивного враження від рецензованого збірника.

Запропоноване видання має науково-практичну значущість та інформаційну цінність, оскільки зміст збірника надає цілісне уявлення про практику цивільного спротиву і способи виживання звичайних громадян України в умовах тимчасової окупації.

«Літопис цивільного спротиву Херсона у 2022 році у вимірах повномасштабної агресії росії проти України / упорядник О. В. Черемісін» рекомендується до друку.

ДЛЯ НОТАТОК

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2023

Відповідальний за випуск

Іржавська А. П.

Комп'ютерне складання

Івангородський К. В.

Підписано до друку 21.12.2023. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15,8. Тираж 300 пр.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.